

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. III.

Adh. IX—XVI.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ANARTIYA.

NEW SERIES, Nos 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original:

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRESLAU,

A. H.

MONHAN STRASSE, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page	9	line	12	read	१० १२२ १	instead of	० ६. १२
"	29	"	11	"	६	"	" ५
"	33	"	19	"	०२३०	"	" ०२३०
"	34	"	1	"	अयं निषेध इति चारि०		
"	38	"	11	"	प्राञ्जलम्		
"	45	"	21	"	०नर्घान्तर		
"	49	note	1	"	,	over the line ' instead of ,	in marg.
"	54	line	13	"	०घाडइस्ता		
"	56	"	14	"	श्रुतत्वात्		
"	"	"	18	"	श्रुते.		
"	"	note	1	"	०द्गं		
"	57	"		"	वैश्वानरीय		
"	71	"	4	"	C (orig)		
"	74	"	1	"	C वेतर०		
"	75	"	1	insert	,	the Visarga '.	
"	95	line	17	read	१० ६		
"	127	"	7	"	उङ्गे०		
"	142	"	12	"	चतुर्विंश		
"	145	note	1	"	C अचात् (?)		
"	149	"	4	"	परी०		
"	150	"	2	"	०ह्यन्यमाने		
"	151	"	1	"	१२ ८ 1	instead of १. C	
"	165	"	2	"	कुसोयं (?)		
"	172	"	4	"	०हया०		
"	175	line	०	"	०श्लिना रथ०		
"	190	note	1	insert	C ०गा०		
"	192	"	6	read	०भयास्तव		
"	199	"	1	"	०त्ति०	instead of ०सि०	

अथ नवमोऽध्यायः ।

१०.

भाष्यकारगिरां च विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दामर्गमा सुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
सायम् । यो ह वा एतेनानिष्टेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । दादशाहस्येति दादशसुत्यः क्रतुर्दादशाहवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विहृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्थ्यादिसंख्याविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य गिर्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विहृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्र
आज्यस्य व्यन्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विगिष्ट-

याज्यासंयुक्तस्य यजेनामधेयम् । एतद्विहृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणम-
न्यसह्याविशिष्टे चैष्टिककर्त्तृकालभिन्नमपि पश्चावेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राहृतेन सह विकल्पते नापि
समुच्चैयत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रहृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राहृतस्य वस्तुनो विहृतौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रहृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पशङ्कानिष्ट-
त्पर्यमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गा जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रहृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राहृतो ऽर्था विहृतौ श्रूय-
माणो विहृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्ताद्दक्लीणमित्यनेन (१ ६. २. २ ४) दक्लीणां सह्यार्थकृतत्वात् षड्त्रिं-
शतिरस्य दक्लीणस्या अनुष्ठयोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रहृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसह्या ।
तद्यथा । वासोऽप्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वासोऽप्यते श्रमयेति यज-
तीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रहृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राहृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रहृतिं निवर्तयतीति ।
वाग्भट्टशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्के-
वन्त्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्ये-
तस्यानन्तरं यदक्तं तदुच्यते ।

८. आग्निमाहतादूर्ध्वं शस्त्रयस्यागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. त्रयोदशानां ग्रस्ताणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्थ्यग्रस्तादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमास्त-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमास्तादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूक्तैः । सत्यम् । एतत्कमनिधमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्सूत्रम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशियज्ञे सुते श्लं
शाखान्तरात् । उक्थ्यग्रस्तेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावशं षोडशिचरणम् । अ-
स्तुवापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यग्रस्ताण्युच्यन्ते । तत्र साक्तमद्याख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्मति यच्छ्लं भवति तदाह ।

२. एह्यु पु ब्रवाणि ते । अयं त्वचः स्तोत्रियो भवति । अन-
न्तरो ऽनु रूपः ।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति त्वचः । अस्तभ्राह्मसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च त्वचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वृत्त्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति । तस्मिन्वति ।

२. वयसु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यतुरूपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोदृष्ट्या (७. २५.
१५) द्वितीयमिति ।

३. प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रय इति वृषः । यो अद्रिभि-
न्प्रयमजा ष्टतावेति च वृषः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमम्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां ग्रंथेत् ।

५. उदप्रुतो न वयो रचमाणा इत्येतस्मिन् ग्रन्था ततः ।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । वृहस्पतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यामानामुत्तमांस्तृचान्दोचकाः
ग्रंथन्तीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिख उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदयम् ।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमश्वावाकशस्तस्य भवति ।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिगिष्टो ऽतुरूपः ।

३. षट्तुर्जनिचौ तस्या अपसरौति सूक्तम् ।

४. विष्णोर्नुं कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।

५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिषा द्विनोमीति सूक्तम् ।
 ७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रान्युक्त्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यग्रस्येषु ग्रंथनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः शाखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशग्रहसुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । षोडशग्रहसुपतिष्ठेतेति स्तोत्रं स्तोत्रमाणेषु च्छन्दोगेषु ।
 २. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशग्रहसुपतिष्ठेतेति ।
 ३. इन्द्र जुषस्त्वैवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा । इन्द्र जुषस्त्व प्रवहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् ।
 ४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्त्वया विभाषन्तरनिर्देशात् ।
 ५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विपूवतः । इत्येतौ षडौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्कं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम् ।
 ६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्कं पादं स्वादोरित्या विपूवत इत्येतं संधाय अवस्यति । पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।
 ७. नृषणं मोमपीतये मध्वः पिवन्ति गौर्यैः ।
 ८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षम इत्यनेन या इन्द्रेण सथावरीरित्येतं संधायावस्यति ।

एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वद्यन्ना यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.६.१) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरचरं वमस्यते (८.६.११) हरिर्निकामो हरिरा
गमस्योरिति वकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्यभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
शस्त्रधर्म उच्यते । दाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्य-
भिर्वृषाण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो दाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नस्य यश्चिर इति । दाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम् । ततः । दाभ्यां प्रणौति । अत्राह
गौरमन्वत नाम तद्युरपीच्योर् इति ।

१२. उक्तमेव गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्सौ पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयद्वितीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं वचं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१०.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वस्य-
तस्यो ऽनुष्टुभः ह्यधिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं वृत्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतौरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां । ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दधात् ।

१८. स्तोत्रिये चाहावः । चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे । न तु
स्त्रश्रुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्रा उद्यद्गृह्येत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्गृह्यस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.२) श्रुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषसेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तत्र तावतः पुरु-
त्रसो (८.४६.१) अवाह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो व्वसै
पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्मिन् उद्भूरेदनुरूपाक्षरपरिमाण-
साम्यात् । एतत्प्रतिरूपसु चैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्रयायनके पठित
एवानुरूपः । स्वशाखायां तु तस्माद्चानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमान्नातमविद्धतं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्योलशिसाम कुर्यु-
रविद्धतः षोडशी शस्त्रव्य इत्याश्रयायनकम् । अथ प्रत्यसै पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivida.

२ A adds एतन् प्रतिरूपसु चैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्माद्चानुरूपं नाद्रि-
येति श्रुतेः ।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. युधौ चर्ष मे इत्याद्यः ।

घत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । स्वरसाक्षि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्रुत्थम् ।

१५. इन्द्रस्य सवाडित्येवमादिना मन्त्रेण यद्दं भवत्यति ।
शाखान्तरे क्वचिद्यजमानाय भवाहरणं सोमस्यांशान्यजमानश्चानेन
मन्त्रेण भवत्यति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्वस इत्येवमादिकौ^१ ढषौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरो ऽनुरूपः । होत्र्यहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपपदण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
चिध्वेव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्तन्तीत्येवमादि । तदपवादो ऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाधेडयति । नाभ्यस्ततीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंश्लेषवहारार्थम् ।

४. अमि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संश्लेषवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे द्वे शंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg यजमानाय instead of सं सोमस्यांशान्य । २ C in marg. हो ।

३ A •यद्वेषा • C •पदेषामि • D •पदेषामि • E • A चिध्वेपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होत्रित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृताभ्यूजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सुरूपकनुमृतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेघं महया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृषमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अतुरूपादनन्तराण्यैन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनान्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । त्रिष्टुप्तिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विस्यगन्धात् नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्रप्रसादादेवास्य साभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽतुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

१ A चनासस्योत्तमाया उद्धारः । C (orig) D •युज्यमानस्येति मत्ता ।

२ C •शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्र प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) साभात् D इन्द्रप्रसादे० M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •शब्दात् ।

२. पूर्वेण सञ्च विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्थमुखाणि
 ग्रंथतीति वचनात् ।
४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येतस्मूक्तं जागताख्यं ग्रंथति ।
५. वृषा मद इन्द्रे द्योक उक्थेत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मद्ने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्रापिनो
 वृहदित्यनुरूपः ।
२. इन्द्रमिन्द्रापिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
 दुक्थमुखं भवति ।
३. मा नो अस्मिन् मधवन् प्रत्वंहमीति जागताख्यं सूक्तं
 ग्रंथेत् ।
४. इदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्रवचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
 करणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मैत्रावरुणाय
 ब्राह्मणाश्विन्ये च मध्यमानामिति ।
२. उद्देभि श्रुतामघमित्येतस्मूक्तमुक्थमुखाख्यं ग्रंथेत् । उत्त-
 मामुद्गत्य गायत्रीषदेहात् । उत्तमाष्टचमैन्द्रार्भवी इन्द्र इषे ददात्
 न इत्येतां सूक्तादुद्गत्य षडिःकृत्वा ।

२. अहं भुवं वसुनः पूर्यस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।
४. अपाय्यस्थान्धसो मदायेत्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।
२. एन्द्र सानसिं रथिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।
४. अस्य मदे पुरु वर्षीसि विद्वानित्येतया यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।
२. आ त्व न इन्द्र मद्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. तदस्यै नव्यमङ्गिरस्सर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धम
इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य ।
२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धम इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपगोपमुक्थमुखाख्यं
शंसेत् ।

३. अजातग्रन्थुमजरा खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् चिष्टुभं वेति हत्वा उद्यत्सहः महम आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशुभिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्रोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
संस्तु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंबन्धवद्द्वारायां ।
चिध्वपि पर्यायेषु प्रायगो हेतुः स्रोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्रोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य आजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपगोपमुक्थमुखाख्यं
शंसेत् । उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवाद्द्वियन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ सेता नि षीदतेति स्रोत्रियः । आ त्वशचवा
गहीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संस्ते न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तचं शंसेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्थं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. प्र घा स्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति श्लोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
युञ्जन्ति ब्रह्मरूपमित्यनुरूपः ।

२. युञ्जन्ति ब्रह्ममित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्त्यमुखाख्यं
शंसेत् ।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महौमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यवापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षड्भाः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते ।

४. तदस्येदं पद्मता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय ।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्निमित्येतथा यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेधित्ययं श्लोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।

२. उष्णिहावेतौ श्लोत्रियानुरूपौ । तयोरुत्तमानि चतुरस्र-
राष्ट्रभ्यस्यन्ति । तथा द्यानुष्टुभौ रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^३
कृतो भवति ।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
मुक्त्यमुखाख्यं सूक्तं^४ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं । २ A वा D वा षड्भाः कृताभ्यः ।

३ C D इन्द्रा चन्द्रस्याः M. चन्द्रान्यस्य । ४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदधे शंसिपं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
 ५. प्रोषां पीतिं वृष्ण इयमिं सत्यामित्येतया यजति ।

१८.

१. अयमब्दो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः । अच्छावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरवराभ्यामनिवृत्त्यर्थे पुनरच्छावाकवचनम् ।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुष्टुपौ । प्राकृतयोर्निवृत्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्त्रये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (८. १. ३) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यासे ।

समानाचरे मस्थाने दौर्घमेकमुभे खरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदौर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुष्टुपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य ।
 ४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतकर्मार्थः ।

२०.

१. आग्निनाथ स्तोत्रमाषेषु च्छन्दोगेषु प्रवृत्ताङ्गती जुहोति । संस्रेषु च्छन्दोगेषु प्रवृत्तहोमीये आङ्गती जुहोतीति श्रुतेः । प्रवृत्ताङ्गती जुष्टो वाचो भूयाममित्येवमादिके ।

१ Rigveda Prātisākhya (ed. Max Müller) 119.

१ A adds चेतिति प्राङ्गुषभाष्यकारः । मद्युक्तं आग्निनाथे चेतुरेवाधिकारान् । एतु प्रवृत्तानुष्टुपेति (६ ८ १६) पठन्त्यापवृत्तावुक्तं तन्नितं ।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत् ।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं शंसेत् ।

४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
(६.६.१७) तदभिव्योषाश्विनेऽपि भवति ।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः ।

६. चीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति ।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदश्चन्द्रोऽगैः सुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्ववते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८.२) ।

८. अग्निर्हेता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति । भिन्नप्रयोजनलाङ्घिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-मुद्धृत्येति ।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वच स्थानादेशसंबन्धात् ।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे अचाबुद्धरति ।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । वैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शत-
मृचामुद्धरति ।

१२. नासत्याभ्यामिति चीणि कचीवता दृष्टानि काचीवतानि

तानि नित्यानि । अभियोषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वा-
र्यागस्थानि चिद्यपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवतं नामत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः
का राधङ्गोवाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं ग्रंसेत् आगस्थेभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिंसत इत्येताः सप्त जगत्यो
वरुणेन्द्रदेवत्याय । ततश्च न शस्त्वया आश्विने ।

१५. वाग्रद्धो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्ण्यति-
रिक्तानां वा तावन्नाचं ग्रंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमणं सुपर्णे ।
आश्विनीनामिति वचनात्^१ उद्धृतानामपि प्रचेपः । आश्विनीत्वात् ।
विशतप्रचेपं वक्ष्यामः । पावाणेवाष्टौ (९. ३८. १-८) । नामत्या मे
पितरा वभुषृच्छेत्येका (२. ५४. १६) । धेनुः प्रदक्ष्य काम्यं दुहा-
नेति नव (२. ५८. १-८) । क उ अवदिति चतुर्दश (४. ४३.
१-१४) । म वामत्रोषमश्विनेत्येका (४. ४५. ०) । अचिर्यदाम-
वरोहमृषीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुश्छदयदश्विनोर्ये
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यात्मित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अथ प्रसन्तेति विंशतिः
(६. ६९. १-७. १०-१९) । यद्रोदसी म दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६९. ८. ८) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरथा इति
दश (७. ६०. १-१०) । वृकाय दिज्जसमानाय शक्रमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६ प. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १० ६. १-११) । एतच्छस्त्रा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंभेत् । :

१६. समिद्धश्चित्समिध्यस इत्येतास्तिष्ठ उद्भरति । आश्विनप्रकृतेः

प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं ।

तस्त्वार्षवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंभेत् ।

१८. श्रौणिहाच्छन्दस एकादश षट् उद्भरेत् । पञ्चमी-
निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशश्रौणिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जाग-
ताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्केन पादिनाशस्ते-
नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंभेत् ।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं
सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. ३) चोदनार्थम् । तेन
चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा षट्येदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिष्ठः शंभेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा ।
प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्थाद्धितौथो ऽष्टाक्षरः ।

२८. वृहस्पते अति धदयो अर्हादित्येतथा परिदधात् ।
 बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः ।

२९. द्विरेवाश्विनावाङ्मयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
 चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

३०. तथा ग्रंथेद्यया तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकृन्दस्यमपि संपदा
 वृहतीनां महस्रं संपद्यते । घद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाञ्छन्दोगानां
 तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूचारभमामर्थ्यान् । अत्र कैश्वि-
 दाश्विनपद्वृत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राञ्जैर्यथा सूचकतोदितम् ।

शक्रमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैश्चकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकाद्यतुभिर्द्वे विंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकाम्यास्तिस्रो द्वे च वृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासह्यं सुमेधसा ।

श्वचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुषे नरेत्या वामतारिभेत्यतः परा ।

यथामह्यं प्रथोकृथा नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अचिर्यंदां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

हृषो वृकाय भूतांग आभामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

३१. इमे सोमासस्तिरोऽज्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

३२. होता यच्चदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामि ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थेऽप्यत्राहितः^२ ।

३३. उभा पिवतमश्विनेत्येतया प्र वामन्वांसीत्येतामध्यर्धं
संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति ।

३४. विराजैवं यजेदिति च स्याच्च कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

३५. अश्विना वायुना युवं सुदत्तेति त्वेव स्थिताश्विनी चिष्टुप्
तिरोऽज्यावतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चिष्टुषश्चाको वहिष्यवमानो भवति । मत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^१ नानारूपे स्वमतप्रकाशनायां पट्सूत्रौ ।

२. सन्धिषाम अश्विनं स्तोत्रं तदपि चिष्टदेव भवति ।

३. आदौ वहिष्यवमानस्तोत्राणि^२ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । संह्यामामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ C D प्रैषः ।

२ C अथ दितः in marg. नू instead of च. D अथ दितः ।

३ C D स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ वहिष्यवमानस्तोत्रम् । ततो ऽनन्तराणि पञ्च-स्तोत्राणि । चत्वार्या-
ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवस्य पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम त्रीण्युक्त्वा नि पोलगौ च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्तो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमसोदनाद्यामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्मैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चेते भवन्ति । तत्संनिधौ श्रवणात् । यत्सं गृहीत्वा चमसं चोच्यीय सोचमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्रवस्थापि पलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनास्त्रायमेव क्रमः । प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छ्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणामद्भया संदेहो मा भृदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-वेदो नमयेति याज्या । १ किमर्थमग्रये ब्रह्मण्यत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समास्रातं क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः चववतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अध्वरं जुपस्वेति याज्या । अग्ने द्युन्नेन जागृवे इत्यग्नेः चव-
भृतः पुरोनुवाक्या । स्वदस्व हव्या समिपो दिदौहीति याज्या ।
उत्तरयोरिति चववत्चवभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मणत एवमिष्टिद्वय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु त्रिहविष्का
एकैवेष्टिः ।

६. द्वयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्षित्यमाणा अग्नीं संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमास्रातं ।
बहूनामिति सत्त्विणो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना
द्वयमेवेष्टिर्भवति । उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थालीविशिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवंधर्मसमुदायवती । तस्या दृश्यनन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः साक्ष्यार्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथेतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

- ३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्बन्धो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तमानं एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-
रोक्तमुपसंगच्छेत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः छागः । अविर्मेषः ।
गौरश्वय । पशुशब्दः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । तूपरो विषाणरक्षितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदायत्थं पशुपुरोलागं कुर्वन्ति । तद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलागमनुनिर्वपतीति प्राप्ते ।

७. वायवे पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलागं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोलागं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनात् सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्मृतौ । राये तु यं जज्ञद्व रोद-
शीमे । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य
वपापुरोलागपशूनां । पीवोअन्नान् रघिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्धासि दायांसमश्च । प्र वायुमश्चा वृद्धती मनोपेत्येताः पूर्ववत्
याज्या वायव्यस्य । नियुजतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाम्निः परेषु

१ CD वीशब्दो 'श्व' पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति । पञ्च पशव इति ।

धामस्त्रित्येता आग्नेयस्य^१ वपांपुरोक्षाग्रपशूनां पुरोनुवांकेयाः । वयं ते
अथ ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईक्षे च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता याव्याः । अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्देशात् ।

१२. वङ्गवत् वङ्गवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेघमित्येव-
सादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामसु
कायप्रासनं ततो मृदिष्टकार्याप्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां
विनियोगात्^२ । अजेन पञ्चसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्यासु चवियां अथ इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त
आदित्यासो जगत्स्या इति याव्या । इतरयोः पूर्वापदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयान्निष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वात्तिथ्या कार्या । अथैतामात्तिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः ।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाग्नौ वैश्वदेववार्हस्पत्यौ चरु वेणवश्च
नवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्दृष्टस्यतिमिति वार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
श्रमासो अरूपासो अद्या इति याज्यां । श्रेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीथासो अग्रयः प्रो त्ये अग्रयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता षड्वो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुषमेति । अथैता वङ्गमौरन्वाह वङ्गन् छत्रीन्
प्रणयन्ति ता वै एतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युच्यमनुशंस इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्रुष्णींशंस उक्तः। यद्य त्रुष्णींजपः पिता मात-
रित्येत्यादिक्लेन जपेन सहोक्त्यं शंसति । आहावस्तत्र य उक्तं न
करोति । यत्तत्पृथक्शास्त्र एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य यान्वयात्

१ C D om the Praisha.

२ A in marg. अतावानं and कर्मिं यजमानं ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्घायं । परिसङ्घा च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजान्वा सुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोक्षाग्रमनुगतानि देवसूत्राभ्यो वक्ष्यमाणभ्यो देवताभ्यो देवसूत्रसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति । काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्रये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१६. ५) युतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवाल्गिरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या । वृहस्पते प्रथमं वाचो अयमिति वृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या । ह्यैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उरुं नो लोकमनु नैषि विद्वानिति याज्या । मित्रस्य चर्षणीधतो महान् आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंस्तस्मिन्ने देवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १०. ५) ।

इमं मे वरुण युधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण देव्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भ्यां जनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वामन्तिकाय गायत्राय चिद्वते राघन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेश्यो^१ दग् सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दग् हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे । इन्द्रं वो विद्यतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तोत्रं भर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे । अतएव यावतावृधाविति मिवावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र याहवा भिसृतं जीवसे न इति याज्या । वृहस्पतेर्जुषस्व न इति वृहस्पतेर्हमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवापि वै विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वा-मसु य इति याज्या । अन्वद्य भो अनुमतिरित्येवमादिकात्तुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्ठो दिवोति याज्या । एते

१ CD समुदायी ।

२ CD जुषवोः ।

३ G अनुमतिरित्यस्य । D अनुमतेः ।

पूर्वापदिष्टे एव । शिरष्मगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वापदिष्टे एव । उत तामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीन् पु मातरमिति याज्या । तस्मिङ्गानधिगमात् ।

२. यत्र^१ तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्ध्वींषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन् लभन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिमत्ताप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वन्ति
यावद्दहं कामयन्ते । अथानूबन्धस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाधुपकस्य (१८.५) सर्वमाघ्रातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं हत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाङ्घ्र्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च काश्चैते इष्टे भवत इति प्रघाजेषु वा एते देवते
यजति तत्रैवाश्चैते इष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपचे^२ भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अथानूयन्ध्यस्य पशुपुरोलाभ-
मन्वच्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१६.७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वापदिष्टे । विभक्तिरुतस्तु विशेषः । प्राका-
सिनीवालीभ्यां पूर्वापदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां जनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र द्वेके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि धा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वे
दृताभ्यो अरुणोदु लोकमिति याज्या ।

७. धा ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विद्याः परि धा इति याज्या ।

८. यूयं गावो मेदयथा क्कं विदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति य्या सूनरी जनीत्युपसः पुरोनुवाक्या । मत्या मत्ये-
भिर्महतौ महद्भिरिति याज्या ।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या । ये ते रात्रि
नृचक्ष इत्येवमादिका याज्या ।

११. द्वे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुक्रं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. सोना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्दन्वविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वेः
सह समुस्यार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै षड्रुवींषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्रुवींषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्वितायामुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते नैत्रावरुण्या पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचिन्मैयुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गर्नैतेन पशुनेहोपरि शयीत न मांसमद्वीयाञ्च

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अयानूबन्ध्यस्य पशुपुरोलाग्न-
मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१६.७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिहृतस्तु विशेषः । प्राका-
सिनीवाल्मीक्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यो जनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र द्वैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दग्ग हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दग्गभ्यो दग्ग देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अरुणोदु लोकमिति याज्या ।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनरं पुरोनुवाक्या ।
अति विद्याः परि ष्ठा इति याज्या ।

८. यूयं गावो मेदयथा कृग्रं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अद्भुत इति याज्या ।

९. प्रति या सूनरी जनीत्युपसः पुरोनुवाक्या । सत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. रात्रौ व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या । ये ते रात्रि
नृचक्ष इत्येवमादिका याज्या ।

११. हे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्दन्वविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वषोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वेः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हेके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै पडुर्वीपि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पङ्क्तः पडुर्वीपि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्त्रितायामुद्वसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुणश्च पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचित्यैयुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गनेतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न मांसमशौयाञ्च

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृतं वै तद्यद्दीक्षित
 उपरि शयीत यन्नांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवेषा
 दीक्षा नैव हि नेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्मादु काममेवोपरि शयीतेतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारम्भं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽग्रानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाग्रनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा नैवावरुष्ये पय-
 स्याया इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमे
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—•••—

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दास्यमां मुञ्चस्वतुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साम्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
यनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्ताहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाक्षमाह ।

१. शुद्धपक्षविगिष्टायामष्टम्यां द्वादशाक्षय दीचन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्यानान्येवमेव हि शुक्ते संभा-
चन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीचापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिराचसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये दशकोऽहर्गणो दशराचसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवधवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंथवचाराय ।

७. तस्य दशराचस्य यः प्रथमः षडहः स षष्ठसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयोऽहर्विंशोऽहोर्मध्ये दशकोऽहर्गणो दशराचसंज्ञको भवति ।

९. छन्दोमैथोऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंथव-
चारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमिधेध इति हा रियोजनस्य याव्या भवति ।

११. अननुवषड्भूत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो नैत्रावहणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदसं मघवन् सेदु धोनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमंतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु ।

१२. प्रायणीयास्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषड्भूते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाघातं भवति । अःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीधो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशाह अः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुत्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्यासूक्तवाक्योः प्रागुत्तमादङ्ग आग्निषो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुत्तमादङ्गो ऽग्रहणम् । अद्वादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थशंकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो भा

भृदिति सूचारम् । अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-
ष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति ।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धि-
सोत्रार्थं । तेनाद्यमर्थो भवति । द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रग्रहणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं ग्रहेत्तत्समकालमेव नैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्ममङ्गजातं ऊर्ध्वं
चावभृथाद्विभावात् ।

२.

१. चिदृत्स्तोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरष्टं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थं नाम दाशरात्रिकं तस्येद-
मिति । चिदृत्स्तोमं रथन्तरष्टमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. ब्रूह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तत्र
ब्रूहपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याज्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवायाग्रय इति समूहपक्ष
आज्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि ब्रूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ यालिन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति ।
प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतसूक्तं निष्केवल्यं भवति ।
 ६. अध्वर्या उपहवमिद्वाग्ने वर्चस्त्रिन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
 याह्यं माहेन्द्रमनुद्धतं भक्षयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
 यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-
 नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । हयो
 न विद्वौ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति हे वा
 परिहाय । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
 श्लेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्घोरदितिरन्तरिचमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
 नीया । सर्वत्र द्वादशविकारेष्वपि कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र शर्धाद्य मास्ताय स्वभानव इत्ये-
 तन्प्राकृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंस्त्रादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति ।

११. द्वादशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशमन्तं कार्यम् । अयोक्थ्या-
 न्युपेत्य द्वादशा षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थं एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं श्लोचम् । एवमेवाहर्षहृत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
 मित्येवमाह्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं हृषीमह इत्येतदाव्यसूक्तं व्यूहपचे भवति ।

२. त्वं हि चैतवद्यज्ञ इत्येतदाज्यसूक्तं समूह्ये भवति । किंतु यच्चैतसूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वचोत्तमां सुक्ता प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद् इत्येवंनामा । शास्त्रसंबन्धवहा-
रार्थं नामकरणम् ।

५. अयं ढचो वायव्यः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यय-
मैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि ढचानि मैत्रा-
वरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः
भारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगढचानि प्राकृतानां निवृत्तिं
कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगढचानीति वचनात् ।

९. विद्यानरस्य वसतिमिति महत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र
इसोमपा एक इत्यनुचरो महत्वतीयस्य प्रस्यस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य भाङ्गणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य द्रव्या-
न्तरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतसूक्तं महत्वतीयं भवति ।
अर्थाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूक्तं निष्केवल्यं भवति ।
तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विचित्येवमादिना मन्त्रेण धंजमानो ऽतिप्राङ्गं
भवति । प्रत्यगाग्नीर्यागात् ।

जात एव प्रथमो मनस्त्रानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्विषूक्तं निष्केवल्यं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विवृधावन्ते निविन्प्रथमे त्वाहाव इत्येतद्योक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्यं भ्राजस्त्रिभ्रित्येवमादिना मन्त्रेणातिपाह्यमवो यज-
मानकर्त्तव्यः । तस्यवितुर्दृणीमश् इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य्य देवः सविता हिरण्ययेति साविचसृचः । हत-
वती भुवनानामभिश्चियेति द्वावाष्टयिवीयसृचः । अनशो जातो
अनभीशुसृच्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यप्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिपणासृतासृच इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो धृष्णोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
श्चिषिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यगेषः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र
स्तोमातिशंसने होचकाणामुपयुज्यते । वैराजष्टमिति वैराजशब्दो
ऽपि क्वचिद्व्याख्यानैः व्याक्रियते । वैराजात्तृतीयसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्रष्टक्रिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

२. अग्निं नरो दीधितिभिररणोरिति समूह्ये वैराजमाज्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यसृचः ।

७. इन्द्रस्य वायवित्येवमादिको वायव्यात्परसृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यश्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणसृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिसध्वंम आश्विनसृचः ।

१०. आ ता गिरौ रथीरिवेत्यैन्द्रसृचः ।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवत्वचस्यैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि ऐति साहचर्यात् ।

१२. यूयं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वाङ्गा चैका ।

एवं वैश्वदेवसृचः । एकयासुष्टुभा ऋचिन्वायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति मारस्त्रतसृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसवभौ ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूह्येके प्रउगे प्र णो देवीति मारस्त्रतसृचो भवति ।

१५. तं ता यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीर्थं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः ।

१६. षाष्टिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्वः ।

इन्द्र इत्सोमया एकः । चय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः

प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्घेनैत एव ।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति महत्वतीयमिति

(१२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र महत्व इह पादि सोममिति त्वचः । इमं तु मायिनं

ऋव इति च । एतौ त्वचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविट्टद्वावन्त्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य षष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रि-
धानुहृषौ मन्वूह्वनौ भवतः । न्यूह्व इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
पुक्तं स्तोत्रिधानुहृषयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूह्वः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूह्वनीययेत्पाद इत्यादि (१२. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूह्वस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमास्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे दादशकाल ओकारो ऽभ्यस्तः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिष्कूल श्रो उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूह्वः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ ओ ओ ओ ओइ
सुधाव हर्यश्राद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य^१ पञ्चवरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रचरयोर्द्विष्यूर्ध्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरोः । अस्योदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति^१ ।

२६. ओथा मोदेवेत्यस्य वैराजन्मूङ्क्षपत्त द्वितीये ऽचरे वैराजः^२
प्रतिन्मूङ्क्षः प्रतिगरो^३ भवति^४ । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्^५ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्^६ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदेव इति ।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः षास्त्रः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्क्षः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्क्ष उच्यमुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं । युधस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्यमु वः मत्रामाश्रमिति तिस्रः । इत्येतस्मूक्तद्वयं
तद्वचं च निष्कैवल्यम् ।

३२. वियो द्वेवस्य नेतुरिति । एया प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तव्या^७ ।

३३. हिरण्यपाणिसूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२.२.८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो षविता सुरन्न इति षाविचं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ष्टभुभ्यो दूतमिव वाचमिय

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ *त्यस्य । D om ओथो मोदेवेति ।

२ A वैराजन्मूङ्क्षपत्ते तु ओथा मोदेवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरोः । ४ D om. 26. 27.

५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगरोः । ६ CD om. Sūtra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं । वैष्टुभान्द्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयमवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रेतु देवो मनोपेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यप्राकृतम् ।

२५. अ मघाजो असुरस्य प्रशक्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
यक्ता नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति
जातवेदसौयं । वैष्टुभान्द्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयमवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमारुते विकार इति श्रेयः ।

ई.

१. पञ्चमपञ्जकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । त्रिणवस्तोमं । सोम-
घक्षा शोचकाणां श्लोमातिशसनप्रयोजनार्था । शक्येर्था महानाम्न्यः ।
तद्योनिकं वृष्टं सामेत्याङ्गः ।

२. इमम् पु वो अतिथिमुपवुधमिति ब्रूहस्पते नवर्षमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःमवनो ह्येष घृष्ट इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूहपत्वे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्ये इत्येतस्य प्रथमायै शंसमार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवष्टन्न पदमवष्टन्ना^१. अवस्य द्वे अवष्टन्न अवस्य^२ एकेन प्रणौति ।
एवमेतो मन्त्रिर्वचनां शम्ना ततः ।

५. अर्धसंगो वा प्रातःमवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमष्टहतीनां शोद्धारः पत्वे ।

७. आ नो धशमिति दे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।
इत्ययं वाच्यमृचः ।

८. आ वां महस्रं हरय इत्येन्द्रवायवमृचः । तिस्रो ऽपि गायत्र्यः वार्हताख्यमृच्छचिन्वायेन ।

९. षडधगित्या स मर्त्य इत्येते दे । प्र मिवाय प्रार्यम्ण इत्येका मेवावरुणो ऽयं वृचः ।

१०. आश्विनो ऽयं वृचः ।

११. वृचो ऽयमैन्द्रः ।

१२. देवदेवं वो ऽवमे देवदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
सृचः । यस्तु प्रायम्यादाशङ्कते देवदेवं वो ऽवम इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-
त्ययं न वार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाङ्गरन्वो ऽथेवमादिको
वार्हतस्य वैश्वदेवस्य शाखान्तरे ऽस्ति । तन्निवृत्त्यर्थं विगोषणम् ।

१३. इयमददाद्रभममृणप्युतमिति भारस्वतमृचः । एतान्यु-
क्तानि प्रउगवृचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः भरस्वती घोरा क्षिरध्ववर्तनिरिति सामू-
स्विके प्रउगे भारस्वतमृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विगिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि मोन इन्द्र इति मदत्पांक्रमिति (२३. १)
श्रुतेः सूक्तं । अवितासि सुव्यतो वृक्तवर्द्धिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्वा इन्द्र एषभो रणायेति विज्ञातवैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं च
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकमृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्वतीयं । सूक्तविट्प्रावन्त्ये निविताथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. शक्रयो महानास्य इत्यनर्थान्तरं । ता श्ररुषे श्रनूष्याः ।
श्रतो न प्रतीकपहणम् ।

१८. नवानां महानाग्नीनां शस्यविधिरुच्यते । यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धचंग एवमेकैका शस्यते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । षट्पादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देशात् । महानाग्नीनां योन्यनुग्रामने ऽपि विनियुज्यमानानामयं धर्मः । न० निवृत्तिः वैराजन्यूङ्घनिवृत्तिवत् ।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये ङचे वर्तते । तस्या एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाद्यानि निविच्छंसं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्ये ऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयसृषा ऋस्माअस्मा इति दशमी । एवा ह्यसि वीर्युरिति वा दशमी । स एषो ऽनुरूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य श्लोचियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाग्नीस्रोचियवत् प्रथमसृषस्त्रिरुच्यते । स इति सादृश्यार्पेण शब्दनिर्देशात् ।

२२. यदिन्द्र नाङ्घ्रीध्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.१) युतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्पांक्तं प्रेदं ब्रह्म वृचत्वर्यै-
श्वाविषेति षट्पदाः । अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञात-
वैष्टुभं सवनधरणे तमिन्द्रं वाजयाममीति तिस्रः* । गायत्रमध्य-

१ C (orig) D *नामभेदे धर्मः । १ C (orig) D om न ।

२ Om in A. * C D om तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२६. २) निष्केवल्यं ।
सूक्तविट्झावनये निविप्रथमे लाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैशामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु थ्य देवः सविता दमूना इति त्वं सावित्रं । मर्षी
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ह्वयम् । अर्धुर्विभा
वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं । को तु वां मित्रावरुणावृतायकिति
वैशदेवं प्र प्रंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैशदेवे विकारो ऽन्य-
प्राकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं खर्विदौति वैशानरीयं । अस्मिन्मूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैलिकापि सती नोद्धर्तथा ।
प्रश्रव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तच्चिकितुपे चिदस्त्विति मारु-
तम् । अग्निर्ह्यंता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं । अस्मिन्सृचे
अग्ने यदद्य विगो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदानं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदानं । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूल्हिके पक्षे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैशा-
नरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावप्य समूल्ह
इत्यारभ्य सर्वमाद्यातम् ।

७.

१. षष्ठमहव्याख्यातयं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
सोमसङ्घा होत्रकाणां सोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशनं । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राहृतौभिर्याज्याभिः पारुष्केपीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होत्रादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ ता जुवो रारहाण अभि प्रयः आ वां धियो वृत्त्यु-
रध्वरो उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदृच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बहिरूपं नो याहि वीतये आ वां रथो नियुता-
न्वचदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे । तद्यदाभिस्तददर्शनं वपट्कुर्व-
न्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

५. सुपुमा घातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैचावरुण-
सहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरां याज्या । इम आ घातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां सोमेभिर्देवयन्तो अश्विनैत्येषा अश्विनस्य सहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अघेति दमेत्येव-
मादिका ।

७. वृषसिद्धं वृषपाणस इन्द्र इति होतुः प्राहृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरौमिति मैवावरुणस्य नित्यान्तरा^१ विष्टेषु
 हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा । नो पु
 वो अस्मद्मितानि पौष्ट्येति पौतुर्नित्या च पूर्वा । आ यज्ञः पत्नी-
 र्गमक्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा । ततस्ता नो रासत्रातिपाचो
 वसूनीति नेष्टुः । यथासह्याभावान्नेष्टुर्वचनं । द्विपदा चिष्टुप् चेति
 च^२ समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दासन्नमित्याग्नीधस्य नित्या
 च पूर्वा । दध्यङ् ह ने जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया
 उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठ्ययोः सूक्तयो-
 रेकैका होवादीनामृतुषैषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृत-
 याजाम् कृत्वा गार्त्समदैर्यजन्तीति (२२. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वरुराह गृहपतिश्चेत्यस्त्वापवादः । चत्रिय-
 वैश्वथोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. साग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्यु-
 र्ध्वजति । अनग्निंके उत्तरवेदेः^२ शालामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य
 गृहपतिर्यजति ।

११. पिवा सोममिन्द्र सुवानमग्निभिः इन्द्राय हि घौरसरो
 अनस्रत । त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्त्रिधः ।
 नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । श्रवमंह इन्द्र दादृहि श्रुधीः नः ।
 वनोति हि सुन्वन् वयं परीणसः । इत्येता माध्वन्दिने सवने होचा-
 दीनां प्रस्त्रितयाज्याः । यागो यथासह्येन नित्यानामुपरि ।

१२. न पारुष्केपीसंधानं । किर्यान्तु विकारः । उत माता
 वृहद्दिवा वृष्टणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्ये^१ प्रस्थित-
 याज्या भवति ।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्षेष्वनवस्यन्तः । चिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां
 दिदेवत्यर्तुयाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तद्वै खल्लैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२२. ५) श्रुतेः ।
 अस्मिन्नपि पचे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
 विषयणमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्तीर्णं बर्हिस्प नो पाहि वीतय इति वायथस्तृचः ।

४. आ वां रथो नियुत्वाचसदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः ।

५. अयं मित्राय वरुणाय ग्रंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः ।

७. वृषसिन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्य वृषस्य ।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते हे पूर्व्या सचेन्द्र-
 स्तृचः ।

९. ओ पू षो अग्ने वृष्टणुहि त्वमीक्षित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

१ A निर्देव्य O नित्या निवर्त्ये प्र० D नित्या निवर्त्ये प्र० २ CD व
 instead of च ।

१०. इयमददाद्रभसंष्टणच्युतमिति सारस्वतसूचः । इति प्र-
उगद्वचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति नमूल्हपचे सारस्वतसूचो
भवति ।

१२. स पूर्व्या महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. थं त्वं रथमिन्द्र मेधमातये । स यो वृषा वृष्ण्येभिः
समोकाः । मरुतां इन्द्र मीढ इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं ।
सूक्तविद्वद्भावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्रोतेति रेवतस्थान्य-
चापि सत एतौ स्रोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साम्नः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिस्र इति निष्केवल्यं । सूक्तविद्वद्भा-
वन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्वं देवं सवितारभोष्णोः । कविक्रतुमित्यति-
च्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. प) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने भति प्रतिपत्ने वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपदः उत्तरे
भवतः ।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु व्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति चावाष्टयिवीयमिति (२१. प) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उत्तमे परिगिष्य ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नारायणं समावपतीति श्रुतेः । परिगिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये मुक्ते तस्मिन्क्रमे शंसतीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्राहृतम् ।

२५. अहस्य कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं स्रोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचनादन्यत्राहृतम् ।

२८. मध्यमस्यहस्यतुर्यपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वल्यमरुत्वतीययोर्दत्तमारुचास्तानुत्सृजति समूहपचे । ब्यूहपच एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यत्रहतिवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. ब्यूहपचे^१ धान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे अग्ने तानि
शस्ता तदग्ने समूहपचे^२ स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः ।
षकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिष्वथहस्तु
साकल्येन व्यवस्थिताः करोति । यथासह्यं ।

३०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । ततं मे अप-
स्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह आर्भवं भवति । प्र ष्चमुभ्य इत्ये-
तन्निवर्तते ।

३१. चतुर्थं एवाहनि चमब्दात् । चतुर्थं ऽहनि यन्नास्तमुक्तं क
इं व्याका इति तस्मान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्नु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिष्ठः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्नु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिष्ठो ऽधिकाः समूह्या इति^१ (२२. ८) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । वसुं न चिघमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थं ऽहनि समूहे जातवेदसीयं भवति । ऊबे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूहिकात्पलहात्सामूहिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगाथांश्च
कुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूहने भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूहः । न हि वैराजं तत्रयान-
मन्यूहनायेति श्रुतेः । शाकरं तु नान्यासृचु न शाकरीष्वन्यसामेति
समाख्यानात् । इहद्रयन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं दृष्टत्क्रियत
इति श्रुतेः । दग्धे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपाङ्गपृष्ठ आपर्क-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्ममामानि च्छन्दोरुत्तोमे ब्यूह्याः स्तोमा इति
श्छन्दोगवार्त्ता ।

३४. उक्तानां पलहानां ये विप्रोषा उक्तास्तद्भृतिरिक्तमन्यत्तुल्यं समूह्येन । ततश्च समूह्य एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यमुखीययोस्तु न्यूह्ने भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगाथां-
येति वचनं । श्रुत्यर्थवादश्चानुगृहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्यं
ऽहनि न्यूह्यतीत्येवमादिकः ।

३५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो दृष्टयन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पर्क्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्दोरुदस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा पलहस्य च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । दृष्टयन्तरपृष्ठ-
योर्यदि भवति दृष्टयत्यक्षपृष्ठस्तथापि^२ त्वं हि चैतवधश्च इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि दृष्टयपृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादच्चहं दृष्टयत्कियत
इति सिद्धात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्च स्वा योनीं परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कखदृष्टयन्तरयोर्योनी । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो
ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूह्येनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिन्यक्रिया
होत्रकाणां तत्राधिकारात् ।

८.

१. मध्ये दग्धराच इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठयपलह उक्तः ।
अथय च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दंश-

१ CD प्रकृतिः ।

२ CD जय नृददः ।

३ C दृष्टयपलहः D दृष्टयपलहः ।

४ C सर्वेषु वचेषु ।

राचस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशसोमं सर्वमहः । होत्रकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । दृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः । दृहद्र-
थन्तरष्टे ऽपि दशरात्रे युचु दृहदयुचु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽथस्य
सप्तमस्याङ्गो दृहत्पृष्ठतैव वचनात् ।

९. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (९. ६. ८) श्रुतेः ।

१०. वक्ष्यमाणकः ।

४. प्र वीरया शुचयो दृद्धिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः द्वचम् ।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः ।

६. उदां चतुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

७. आ गोमता नामत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

८. आ नो देव शवसा याहि शुभिन्नित्येन्द्रम् ।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्विति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र चोदया धायया सस एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगद्वचानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य श्यदस्य प्रतिपदनुचराः सत्राद्याण-
स्यत्याशोक्तास्ते छन्दोसेषु भवन्ति । स्वरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिस्रवे च पलहे आवृत्त्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकात्प्रथमादङ्गः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भ-
वन्ति ।

१४. द्वतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्यासृती-
यस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्रविकस्य पार्थिकाः
प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्याः प्रथमअहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्रविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्रविकस्य
अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सम्राट्प्राणस्यत्यास्ते छन्दोमेखेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण खरसाम्नामपि पार्थिक-
प्रथमअहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्प्राणस्यत्याः । खरसामभ्यः श-
स्याणोत्यच प्राकृतविकस्यार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः
छन्दोमानामभिप्रवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कया शुभा सवयसः सनीलाः । त्वं सु मेपं महया
खर्विदमिति वैष्टुभजागते सूक्ते महत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तस्य शुद्धि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेपं पुरुहृत-
मृग्मियमिति वैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं
देदे सूक्ते निष्केवल्यमहत्वतीययोः शस्येते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्ठरयन्तरं कुर्युर्नास्य धोनिमनुग्रसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्थिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । तृतीये प्रथमात् । रायन्तरं शस्त्रमिति श्रुति-
लिङ्गात् । एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

१२. तत्त्ववितुर्वरेण्यमिति भाविचं हृचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
शंभुवेति घावापृथिवीयं हृचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
हृचं सूक्तं । हृचग्रहणात् । ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्व-
देवं । आ याहि वनमा सहेति हृचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादाघ्रा-
नाच्च । छन्दोविहितौ च पितृभृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासश्चर्षणीष्टत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविष्ट पठिते । एतन्तृचं
वैश्वानरोर्यं सूक्तं । प्र यदस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा चवामह इति जातवेदभीयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टमसहस्रतुश्वत्वारिंशत्सोमं । सोमसङ्ख्या होत्र-
काणानेकथा द्वाभ्यां वा सोममतिशंसतीत्येवंप्रघोजना । रायन्तर-
पृष्ठमिति स्रयुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा धे वृधास इत्येते प्रथमाद्वतीये द्वे वायव्यस्य दक्षस्य ।

५. आ वायो भूष श्चिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां मह समुच्चयार्थश्चकारः ।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप स्वसुरुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुच इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(१६. ११) । इत्येतानि प्रउगद्वचानि ।

१२. महौ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति वैष्टुभानां प्रथमं भरुत्वतीथानामित्येवमारभ्य सर्वमाघातं श्रुतौ । क्व स्य वीरः को अपग्रदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिर्दं रुग्मा अग्ने अकञ्चिति धतस्रः सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरशुतेर्देवतासंदेहाच्च ।

१३. त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह वा इति वैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाघातम् ।

१४. चतुर्ष्वचमेतत्सावित्रम् ।

१५. मही घौः पृथिवी धन इति दक्षं सूक्तं धावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिद्वो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा नु कं भुवना मीपधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा अतावृध इत्येतास्त्रिषः । सूक्ताविष्टद्वावश्वे निविदस्त्रिप्रथमे लाक्षावो देवानामिद्वो मष्टदित्यग्निन् । इति वैश्वदेवे विकारः । - ॥

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाणुपदिष्टाभुष्टया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. द्रुतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसौयम् । इत्याग्निमा-
हते विकारः ।

११०

१. दशराचस्य नवममहर्वच्छ्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशत्सोमं ।
दोत्रकाणां स्तोमातिग्रंसनार्था स्तोमसह्या । अहत्पृष्ठमिति स्वथुत्य-
भिप्रायः ।

२. अग्न्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते
उभे तदाव्यमिति श्रुतेः ।

३. अग्न्य महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-
तयोर्धत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यमाणकः ।

५. आ वायो भूय इडचिया उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमालतीये द्वे अचौ उक्तमा चैवं वायव्यसृचः ।

६. आ वायो भृषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यादृचौ । अर्वन्तो न श्रवसो भिचमाणा इति च द्वितीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. दिवि घयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैचावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वसो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र सोदसा धायसा सस एपेति सारस्रतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगदृचानि ।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि भरु-
त्वतीये प्रस्यन्त उत्तमे हन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यातु भर्षां षड्जीषीति वैष्टुभानां प्रथमं
निष्केवल्लानामित्येवमाद्यनुक्रम्य^१ पञ्चान्तो निष्केवल्ल इति (२६.
१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्लम् ।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं दृचं सूक्तं । प्र वां
महि घवी अभीति चावापृथिवीयं दृचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति
दे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निरुवये पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सह
द्वितीयेन सूक्तेन तेषां द्वितीयं वा कथ्यते इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य ।

१८. सूक्तमित्यर्थमेकाग्रदणम् ।

१९. आ गर्भं पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. यभुरेको विपुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्रब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसृष्टो भवति । उभयोः पचयोस्तुल्यत्वात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अख्यर्भक इत्येका गर्भेति चतस्रो यभुरेक इति वा मनुप्रवर्हो । मनोः प्रवर्ह इति दृष्ट उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षोच्चतमार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सार-स्वास्मान् किञ्चिदुद्धृतंभ्यम् । तेन चिदुद्धृशराचपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वचं ग्रस्त्रान्त्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-त्वचावधिकः ।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पजे । तृतीया च सार्व-कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यश्च हि चय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्हेता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे ऊन्दोमानां यद्दत्तयं तदुक्तं । समूहपक्षे इदानीमाह ।

१६. 'सूहृपचे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वतीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूहपचे कन्दोमानामिति^१दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

१७. यानि च निष्केवल्यमस्वतीथयोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि सूहृहे ऽभिहितानि तानि समूहपच उल्लुजति । वगन्दात् ।

१८. स यो वृषा वृष्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कया-
शुभौयादूर्ध्वं भवन्ति ।

१९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहौया-
दूर्ध्वं भवति ।

२०. 'दृष्टद्रथन्तरष्टो दग्मराचः पाचिको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिषुक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^२ ।

१२.

१. दग्ममहरिदानीं षक्त्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संयवचाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नाच विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्तोमं । स्रोमसङ्ख्या होचकाणां स्रोमा-
तिग्रंसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दग्ममहरिति कात्यायनस्य ।

२. अयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामग्निमाहृतस्तोत्रं भवति ।

३. मानसं स्तोत्रं चिकं भवति ।

१ C D om सूहृपचे । C has सूहृ in marg. २ C अतिदिश्यन्ते ।

३ A ins. साध्वन्दिनपचमानि सूहृद्वपयुक्तानि भवन्ति । B C (orig) D = मानात् ।

४. वामदेवस्य साक्षो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गौर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः शस्यकृतो विशेषः स
उपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाक्षानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । गन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चिन्नमन्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाधा-
यमधीयीतेति (२०. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं हृन्दो यन्प्राकृतमितरेषामनुष्टुप्विवर्जितानां
हृन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्त्ववनीये^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः सुसुथैतदहः संपादयेदिति
वचनात् । तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तन्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस्व इति विरुक्तायां तिस्रः ।
उषस्यन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः ।
अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति तिस्रः । सस्य यद्वियुता
सस्मिन्नूधन्निति पञ्च । अग्नम् महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवौर्धस्येति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनौषिण इति त्वचौ मथमं विना । ईसिष्या हि प्रतीथ्यमिति
त्वचा दश । पुरु त्वा दास्यान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D हृन्दगः । २ A om. the passage from गच्छता to दुवेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) चयः ।

५ C (in marg.) चयः ।

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्टं जागृद्विरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उपः कधप्रिय इति तिस्रः । यावयद्देपधं लेति चतस्रः । प्रति य्या सूनरी जनौति तिस्रः । 'उपो रुचे युवतिनं योषेति षट् । प्रति स्रोमेभिरुषधं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शयतीति षट् । उपो यदघ भासुनेति द्वे । उपस्तच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । महे नो दश । अग्निना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ मे ह्वं नव । आ शुभा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्या वक्त्री इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिद्विभ्रौ अघेति तिस्रः । क्खिदद्य क्तमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । चिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-रनुवाकः ।

प्रगासुः स्रोकीयाः । जुषस्व सप्रयस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतन्यभिगो शचीव इति त्रिद्वितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः गौरगोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उच्यीयमानाय प्रति श्रुताय वो षषदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्धस इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु प्रहतिवत् ।

अव्यमुच्यते । श्रौ० अग्निर्ज्ञातिरित्यारभ्य प्रहतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोश्च अग्ने तमद्य । अश्वं न सोमैः क्रतुं न भद्रं । इदिसृगमृध्याम त ओहोश्च अधा ह्यग्र इत्यादि । शो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवास्तौ अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावस्वणस्याज्यं । शो० ता नः शक्रमिति स्रोत्रियः । शो० आ गो मित्रावस्वणेत्यनुसूयः । शो० आ गो गन्तं रिशाद्सेत्येका । प्र वो मित्रायेति पद्य । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा शो० ते स्थाम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंभिन आज्यम् । शो० युञ्जन्ति ब्रह्ममिति स्रोत्रियः । शो० आ याहि सुपुमा हि त इत्यनुसूयः । उक्त्वा मन्दन्तु सोमा इति तु 'च्छन्दोगाः स्रोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुसूयः । उदयनीये परे । सुसूयसुसूय इति भद्राप्रते^१ । तत्रा याहि सुपुमा हि त इति दादग्र । प्रकृतं द्रूमः । शो०सावो आ नो याहि सुतावत इति दृश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति दे । उद् घेदभि युतामघं । शो०सावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अक्षावाकस्याज्यं । शो०सावो ता हि शयन्त ईकत इति स्रोत्रियः । शो०सावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुसूयः । शो०सावो तोशा वृचहणा इव इति पट् । इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च । इन्द्राग्नी अवसा गतमिति दे । शो०सावो गोमद्भिरण्ववद्वस्त्रिति परिधानीया । समाप्तं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्दोमः । C (orig.) इन्दो याः सो० ।

२ C D मथाववे परे । परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावन्तुतः । उत्तिष्ठञ्चो-
जसा सह आतं हविरिति समानं ॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्यो ग्रींसावो
चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुभ इत्येका । तुविशुभेति द्वे ।
ग्रींसावो इदं वसो सुतमन्थ इत्यनुचरः । ग्रींसावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । ग्रींसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
ग्रींसावो अग्निर्नैत्येका । ग्रींसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
ग्रींसावो पितृन्धप इत्येका । इहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय इहत इति । ग्रींसावो जनिष्ठा उपः सहस्र इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्क्रेत्रल्यम् । अध्वर्यो ग्रींसावो कया नश्चिष आ भुवदिति
सोचियः । ग्रींसावो कया त्वं न जत्येत्यनुरूपः । ग्रींसावो यदा-
वानेति धाम्या । ग्रींसावो पिवा सुतस्य रश्मिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । सखाय आ
शिषामहीति नव । आ धूर्वस्यै दधाताशान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं । ग्रींसावो इन्द्रस्य
नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

भैचावरुणस्य षष्ठं । अध्वर्यो ग्रींसावो मा चिदन्यदि शंसतेति
सोचियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिषेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्त्यमुखीया । आ धूर्वस्यै दधाता-
शानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

१ O in marg. (भैचावरुणस्य)

षञ्जिन्निनि सूक्तं । आहूथोत्तमया परिधानीया । स्रोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुरूपे शोभावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं भेत्त्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उच्यते । अध्वर्या शोभावो तं वो दक्षमिति स्रोत्रियः^२
 प्रगाथः । शोभावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
 शोभावो कं नथ्यो अतसौनामिति द्वे । शोभावो ब्रह्मणा त इति
 शोक्यमुखीया^३ । छन्दोगवशादेवं । स्वशाखाभिप्रायस्तु । उदु त्ये
 मधुमत्तमा इति स्रोत्रियः । उदिन्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यद्वा
 चिकद्रुकेषु मद्दिपो यवाशिरं तुविष्म इति स्रोत्रियः । तव त्वं नर्यं
 मृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विद्याः पृतना इत्यनुरूपः ।
 मतः कदान् । तत उच्यमुखीया । ततो रायस्क्लामो वज्रहस्तमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्भिदातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 यथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्या शोभावो तरोभिर्वा विद्वसु-
 मिति स्रोत्रियः प्रगाथः । शोभावो तरणिरित्तिषामतीत्यनुरूपः
 प्रगाथ एव । शोभावो कद्रू अस्याहृतमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
 शोभावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं मनेमेति^६ द्विपदा । भूय इदाष्टधे वीयांयेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथः । ३ A रका instead of उच्यमुखीया । C रका over the line. ४ O D
 om. कदान् । ५ C D उच्यमुखीया instead of रका । C रका over the line.
 ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
 not registered these minutiae.

अभि तष्टेव दौधया मनीषामित्यस्योत्तमया आष्टावपूर्वया परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यो शोभावो अभि त्वं देवं सवितारमोष्योः कविक्रतुमित्येका । अस्य हि स्वयग्रस्तरमिति दे । इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकसृचः । शोभावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरसृचः । शोभावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो एकया च दग्मभिश्च स्मभूते । शोभावो प्र घावा यज्ञैः पृथिवी च्यतावृधेति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो सुरूपरुद्रमुत्तये । शोभावो तत्त्वचयं सुवृतं विश्वनापस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो अयं वेनश्चोदयत्पृथ्निगर्भाः । शोभावो येभ्यो माता मधुमत्पिचते पयः । शोभावो एवा पिचे विश्वदेवाय वृष्णे । शोभावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिवित्कं । शोभावो अदितिद्यौरदितिरन्तरिचमिति परिधानीया । उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया हतयाज्या भवा मिचो न श्रेय इति ।

आग्निभारुतं । अध्वर्यो शोभावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो आ ते पितर्मरुतां सुश्वमेतु । शोभावो प्रत्वचसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति श्लोचियः । शोभावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । शोभावो प्र तव्यसीं नथ्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । शोभावो आपो चि^१ष्टौ मर्याभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्चेपम् ।

अथ समूह्ये ऽतिरिक्तोक्त्यम् । अध्वर्यां शोशोवो आयं गौः
पृथ्निरकमीदिति स्तोत्रियः । शोभावो मही घोः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । शोभावो तं प्रद्वया पूर्वथा विश्वयेमथेति चयोदश ।
शोभावो यज्ञो बभूव न आवभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
लदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशा-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे गते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । विचत्वारिं-
शदृहत्यः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकपष्टिश्च त्रिष्टुभः । अग्नीति-
र्जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । द्वे शक्यर्या । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिस्त्रो ऽपोनश्रीये । एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि
वपान्ते द्वे क्षत्रिप्यंक्तां । द्विदेवत्येऽष्टौ । चयोदशोधीयमानसूक्ते ।
पट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
दादशर्तुयाज्याः । चयोविंशतिः प्रथमे सयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्हाचकाणामाज्येषु । चयस्त्रिंशदभिषये । एका दधिघर्मे । पञ्च मरु-
त्वतीये । अष्टौ निष्केवल्ये । षड्वैश्वदेवे । तिस्र आग्निमारुते । द्वे
पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः ।

अयोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्वतीये । नव
निष्केवल्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आज्यनिष्केवक्ष्ययोर्थाज्ये । अग्निष्टोमशाखस्य
सोचियानुरूपयोः षलिति ।

अथ वृहत्यः । नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य । चतस्रो महत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवक्ष्ये । नवनव शस्त्रेषु होचकाणामिति वृहत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । सोक्रीयामु तिस्रः । एकाच्छावाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे महत्वतीये । तिस्रो निष्केवक्ष्ये । एकैका
होचकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः ।

अथ चिष्टुभः । अपोनग्नौये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
त्रयोविंशतिः । सप्तभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोलाग्ने ।
द्वे हविष्यंक्त्यां । चतुर्दशोद्धीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे
महत्वतीयपदे । शस्त्रे षोडश मयाज्ये । अष्टादश निष्केवक्ष्ये ।
विंशतिर्मेवावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्माद्गणाच्छंसिनः । एकोन-
विंशतिरच्छावाकस्य । द्वे आदित्यपदे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । त्रयोदशोद्धीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णु पितृतं मधो
अस्येति चिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । साविचयहस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च साविचस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिष्येति वायव्या ।
अमुभंराय सं शिश्रातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनयोद्-
यत्पृद्भिर्गर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे^२ । ता नो रामचाति-
षाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रौयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विष्ये देवाः शृणुतेमं एवं मे । दृतं मिमिचे दृतमस्य

योनिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवां मित्रो न ग्रैथो घृता-
स्तुतिः । ऐभिरग्ने सरथं पाञ्चर्वाङ् । आ ते पितर्मस्तां स्रष्टमेत् ।
अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छिरेग्ने । उत नो ऽहिर्बुध्नः शृणोतु । उत ग्रा
थन्तु देवपत्नीः । पेथ्यस्त्रिभ्यः । स्वादुष्किलीयास्त्रिभ्यः^३ । यथोरोजसा
स्त्रुमिता रजांसि । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्स्यीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैपस्य पुरीतुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च
पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनद्वीये । षोडशाभिपवे । पितृन्त्यप
इत्येका । द्वे हविष्यंत्सां । षट् प्रस्थितयाज्याः । सावित्र्यहस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । पत्नानोभद्वीये । वैश्वानराय पृथुपाजस इति
त्रयोदश । प्रतवसः प्रतवसो विरप्सिन इति षट् । प्र तथ्यसो
नव्यसो धीतिमग्रय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्त्रित्येका । अग्ने महद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
पुनर्जि ते ब्रह्मणा केग्निनेत्येका । पुनश्च देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवल्ये । एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवा-
शिरं तुविश्रुषा इत्येषा त्रिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येषा^४
चिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्त्रिभ्यः ।

३ C D ins. इत्येका ।

४ C D इत्येषासौ चीतिः ।

अयं श्रक्तयौ । तच्छंयोरा वृणीमस इति श्रक्ती द्विः प्रयुज्यते
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकेरनुद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहद्याच षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहत्या ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकपञ्चदशिकां विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाश्रीतिर्जंगतीनां सुनिश्चिता ।

दिपदा विंशतिः पद् च द्वे श्रक्तयौ षल्लष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

श्रक्तयौ^१ वृहतीरष्टौगायत्रीणां गणे लिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः सुस्त्रिष्टुभेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपष्टाष्टतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरशरवर्जिता ॥६॥

चतुरशरघीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभान् ।

संपन्नान्यूनपष्टानि त्रिष्टुष्वपि न संग्रयः (३५८) ॥७॥

उष्णिहद्य विराजद्य पङ्क्तयश्चैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जंगतीनामश्रीतिर्या तद्विंशतिगतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

सप्तश्रौतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिषोदिताः ॥१०॥

^१गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादथ द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥

शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ श्रौतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अचराणीह योजयेत् ॥१२॥

त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाचरहीनिका ।

तुभ्यं द्योतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥१३॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥

अग्निस्वामिनोक्ता अथैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र शोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ खादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनौवाख्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्भृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

श्रौतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्वजेत् ॥

उच्छ्रयस्त्रेति न त्याज्या सप्तानां शोदनारम्भात् ।

ये वृक्षाम इति लिषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A षाब्जे । २ C • गणात् । ३ A षोडशैवा • । ४ C द्विरुक्ते • D • न चित्ते • ।
५ C यत्प्रयुक्तं D प्रयुक्तं । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS: ७ D सचल्य ष • ।

अथं शक्यौ । तच्छंयोरा वृणीमश् इति शक्यौ द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्यर्थैः श्योकैरनूद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चात्र षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

दृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकपञ्चदशं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाश्रौतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्यौ षलष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं प्रथमूताः कियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्यौ दृहतीरष्टौर्गायत्रीणां गणे चिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुभेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपञ्चाशत्तदद्यात् ।

अष्टानवतिरश्चेति चतुरश्रवर्जिता ॥६॥

चतुरश्रवर्हीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम् ।

संपञ्चान्मूनपष्टानि त्रिष्टुभस्यपि न संगमः (२ ५८) ॥७॥

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामश्रौतिर्यां तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्तश्रीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि क्षत्रुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^२ गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः ।

चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं कुयदिवमष्टौ शतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^३ अक्षराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं^४ द्वादशाक्षरहीनिका ।

तुभ्यं श्योतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^५ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥ १४ ॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^६ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^७ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

श्रुतान्तिरात्र उक्त्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्यजेत् ॥

उच्छ्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये वृत्तास इति तेषां त्यक्त्या तद्विचारितम् ॥

१ A आष्ये । २ C गणान् । ३ A षोडशैवा । ४ C द्विरुक्ते । D म चित्ते ।
५ C रतत्युक्तं D प्रयुक्तं । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS: ७ D सहस्र च ।

देवो ऽग्निस्त्वभिहतिरेषा पृथक्काद्विगच्छताम् ।
 इति स्यान्नेतरः शुद्धसुह्यप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन ष्वल्ह्यस्था अतुह्यता ॥
 चिकद्रुकेष्वभि त्वं च ग्रंयोर्वाके तथैव च ।
 दावतिष्कन्दसां वर्गावतिवर्गात्तराश्रयात् ॥
 अतुह्या इति चेत्तत्र प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्था वेतरष्कन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विराजन्तुष्टुभोरैक्यादुद्विषेरन्विराजो ऽपि ।
 संपत्त्याष्कन्दसामच सवनीयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपत्तैवेति^१ चेद्भवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु त्वनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यसत्येतदाक्यं स्यादविवचितम् ।
 इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आश्वभागौ विकल्पेन ग्रंयोर्वाकस्य यः परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्वा च सिनीवाली च राका च ॥
 तथा पशुपुरोलागः खिष्टस्तस्य धो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते तापमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

१ C वेतरशब्दे D वेतशब्दो । २ A संपत्तैरिति C संपत्तैवेति ; over the line
 रि D संपत्तैवेति ।

स्वग्राहविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथाख्याप्रौप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।
 न चेत्तथापि पूर्येत संपत्तत्रावपेदिह ॥
 यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्त्यमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः ॥
 अथवोच्यमानेषु सूक्तानां परिमाप्तः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि ॥
 अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम् ।
 संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्वास्माकमचोदितम् ।
 पयस्यांगमिदं हीति स्यादियं कस्य चिक्रतिः ॥
 माकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधाच्च युज्यते ।
 गण्यन्ते चातिरिक्तोक्त्ये समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते ।
 सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 शस्त्रं कलशभेदे यद्भावभेदे च यद्भवेत् ।
 संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम् ॥
^१सोमारम्भाल्लिङ्गस्तोत्रेण संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्त्रनुष्टुबुद्धारः सूत्रारम्भात्पुनःपुनः ॥
 उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां नास्ति चोदना ।

क्षुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्स्यात् ॥
 अतुष्टुसंपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे मातरनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्येकापोनग्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्त्रिष्वः ।
 गायत्र्यो यस्य पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं^१ तथा ।
 अप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यां^२ सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्नीषां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गण्या षड्यो^३ ऽव तु^४ ॥
 सतोदहत्यस्त्रिष्वो^५ ऽव द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
 तुभ्यं श्रोतन्ति वाप्येषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः क्षुरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिस्तु^६ संपन्नाः पौलशाचरवर्जिताः ॥
 दिदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या षड्यो^७ ऽव तु ।
 दहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोदहत्यश्च संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः मार्धं चतुर्भिः क्षुरिहाचरैः ॥
 संपदानुष्टुभयान्ये दग्ग तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ CD पशुः । २ CD संख्यां । ३ C seems to read षड्यो ऽव तु ।
 ४ D • षड्यो C षड्यो । ५ CD षड्यो ।

मयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु मयाज्येषु षष्टिरध्वर्धया विना ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपन्नत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः ।
 यावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तयोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिवर्मादिशस्तान् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोनाशः ।
 तत्स्त्रिष्टकत्पृथक्त्वे तु त्रिंशत्सैकात्र त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिस्रभिर्धैया अक्षराणि च द्वादश ॥
 एका मरुत्वतीये तु मयाज्ये जगत्यस्त्रिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यद्यत्स्रः ककुभस्तया ॥
 दृहत्यः सतोदृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्केवल्ये मयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोदृहत्यो ऽत्र दृहत्यस्त्रिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणशस्त्रे तु मयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोदृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानान्मुख्यास्यान्नवको^१ नव ।
 दृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छंदिनः शस्त्रे वार्हते स्रोत्रिये कृते ।
 एका सतोदृहत्यत्र सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
 दृहत्यो नव विशेषाः त्रिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेताश्चत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
 अक्षावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 दृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरचरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छंसादेश्चदेवात्प्राग्यदादित्यपहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभृद्देव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्थाश्चिभ्रता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीज्या^४ साग्निमारुतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यस्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिस्तो द्विपदास्यैकविंशतिः ॥
 संपदानामश्रीतिः षट्विंशत्यचरसंयुता ।
 एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वाग्निमारुते ॥

१ A मुख्यास्या D • मुख्या स्यान्मुख्या स्यात् • ।

२ A • सिरंता C • विभ्रता ।

३ C नव ।

४ C D पराज्या ।

यास्ते राके सुमतथ एपोपजगती स्रता ।
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्त्रिष्वन्वराचरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्त्रिष्वः स्युः संपदा त्रिह ।
 अनुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरवरैः ॥
 ग्रंथोर्वाकादि ग्रंथन्तं ग्रंथुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 मिनीवाली च राका च क्रियेयाता न चेद्दिह ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्थेका शक्यौ द्वे तथैव च ।
 उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरवरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्वर्धतनीयानि ।
 द्वे चैवात्रापरे ज्ञेये चतुरचरवर्जिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवथापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उपः इति तिस्रो यावयद्वेषमं त्वेति चतस्रो ऽग्निना यज्वरीरिप
 इति तिस्र आ मे इवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति त्वचमाग्नेये । प्रति या
 सूनरी जनीत्युपस्थे । आ शुभ्रा यातमग्निना सूथेत्याग्निने ।

९. आपो रेवतीः चथथा हि वस्र इति त्रिः सप्तस्य यद्दि-
 युता सस्त्रिभूध्निति पञ्चाग्नम महेति तिस्र उपो रुरुचे षट् प्रति
 स्तोमेभिरिति त्वचं । आ भात्यग्निरपधामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्त्री गमतो विशं न इति द्वे इति चत्विंशतिं त्रिष्टुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१०. वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या
इति तिस्रः त्रिस्त्रिंशो अथेति चतस्रः क खिदद्य कतमास्त्रिनेति
चतस्र इत्येताश्चत्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति चयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति चयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्शायतीति चयः प्रगाथाः ।
उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टद्य इति चयः
प्रगाथाः । अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यश्चदम
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । ईलिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश द्वाचाः पुरु त्वा दाश्या-
शोच इति तिस्रः । उपस्तश्चिचमा भरेति तिस्रः । युवोरु धू रयं
ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युद्धार्यो मध्यमसृचः ।

द्वशोपदेशात् कर्तव्यादिस्र उष्णिह आश्विने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सह चिर्वचनेनैक-
चिंशत्यङ्गयः ।

१४. धः पूर्वमुक्तः मातरनुवाको द्वाचिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः
शो ऽनुष्टुभां द्वे श्रुते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्तयोः श्लोकाः ।

द्वाचिंशदेव गायत्र्यः पद्भिराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपत्तास्तथा श्रुतिः ॥

चतुर्विंशतिं चिष्टुभो जगत्यथ तथैव याः^१ ।
 अतुष्टुभो ऽपि संपन्ना जनसप्ततिरेव ताः ॥
 पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो वृहत्यो दश पञ्च च ।
 ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरचरवर्जिताः ॥
 य उक्ताः परिसंख्याय तृषाः पञ्चदशौष्णिहः ।
 चिंशन्नव च संपन्ना अधिकद्वादशाचराः ॥
 सतोवृहत्यः पञ्चदशैकचिंशन्न पङ्क्तयः ।
 प्रति यथा सूत्ररी तिम्रो द्वादशाचरमौष्णिहम् ॥
 अतुष्टुभस्तु संपन्नाः पष्टिरेताः समासतः ।
 चतुरचरमत्येति तत् चिपेत् वृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवात्रैतावत्यतुष्टुसंपत् । उच्यते ।
 ज्ञापयत्याचार्यो जपानामव नोद्धारो न संपत् । तथा च वृद्धश्लोकाः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।
 जपास्तेन न संख्ययाः संपदुद्धारयोरिह ॥
 यज्जपेन्नोत्तरेस्तां वै जपमन्त्राणि घोक्तवान् ।
 आषाढनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥
 अतुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः ।
 वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थलादयापि च ॥
 यावभेदो ऽर्बुदः शृद्धो यदत्तदङ्गवेदिदम् ।
 इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः स्यतौ ॥
 यद्य हीत्ववूर्याद्य इन्द्रमन्वारभामहे ।

१ C. over the line च instead of य ।

१. C D विकल्पेति ।

इदमाप ऋचस्त्रिस्रो दधिक्राव्णो अकारिपम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नैतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्बवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव थोपा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अष्ठा नः श्रौरश्लोचिपमित्येतास्त्रिस्रो ऽष्ठा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्त्रिसः । प्रत्यस्मै पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्णोद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाङ्गे न संपादयेत्त्राद्रियेताचैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. चिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्याक्तं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरसृचे चीष्णा शुभ्रेति त्वचे तथा ।

श्लोचिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमासते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्क्रेदस्यस्य चापरम् ।

राया हिरण्येत्यस्यां पादयोरधरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्यातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अथा वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 ऋतुयाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उषिण्वा कलगेत्येपोदिता तद् द्वाधिकाचरा^१ ।
 ऋतुयाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुवपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 श्रुतेर्यग्नाच्च विद्विता सूत्रे ऽनुष्टुप् षतुम्पदा ॥

२. षट् सारस्वतेनेति द्वात्सार्थं आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति
 वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोरुचः ।

प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥

त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत् ।

पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तदधिक्याचरा C लेपो—orig तदचराधि*, in marg. नृ ह्य D उषिण्वा
 कलगे लेपोदिता तदचराधिका । २ C तु instead of पु ।

५. मृजानो वारे पवमानो अय्य इत्येवं यावन्मृतः स्तोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्नतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-
त्येतामभिष्टुयात् ।

७. चिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया । चिकद्रु-
केषु महिषो यवाग्निरं तुविशुभ इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-
पद् भवति ।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाचराः पादाः^२ । तत्रैकेन
पादेन षोडशाचरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-
वसानं । चतुर्थेन प्रणव इति शक्यम् ।

९. तुविशुभ तुविक्रतो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. वृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय वृहत इत्येतौ जनिष्ठा-
उषीयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिन्वन्यपीयया संगमति । समि-
त्येकीभावे । एकीभावस्याच्चाहवेनाध्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति ।
पिन्वन्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्व-
तीयमिति नियमार्थम् । ततः भवत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं
भवति । चिदृद्गुराचे ऽपि ।

११. निष्केवञ्चे ऽयं संगंसनक्रमः । वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ
शस्त्रा कया नश्चिन्न आ भुवत्कया त्वं न कृत्येत्येतौ धार्यां च तत

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिषा सुतस्य रश्मिन् इत्येतं
स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्^१ ।

१२. राथन्तरादनुरूपपादमन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वं सौ दधातायान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
नमित्येते द्विपदे शंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरौ यः प्रगाथ उक्तस्तत्राहावं कृत्वा ह्यैरष्ट-
स्त्रपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति ।
यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिष्यामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । त्रिवृद्ग्राराचे । तत्र हि संपदसंभवात्^२
अभाव आशङ्क्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रेव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विप्रोपः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रशुक्रियं शंसेत् । एतावान्नेशुदेवे विकारः ।
विकारवचनं संभवे विह्वल्यनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उह विष्णो वि क्रमस्त्रेत्येतां हतयाञ्जामुद्धृत्य भवा मित्रो
न श्रेष्ठो हतासुतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररष्टोरित्यग्निष्टोममास्य आग्नि-
मारुते स्तोत्रियानुरूपौ ।

१ C D om. शंसेत् । २ C D संपदा । ३ C धाय्यानामुपर्याहावं D om.
this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनापि शस्यते ।

संपत्तत्रान्यथा गण्ठा वृहत्याः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्त्यभिदानीमुच्यते । आयं गौः षड्भिरक्रमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मघी घोः षड्भिवी चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रत्नया पूर्वया विश्वथेमयेत्येता चयोद्गम शस्त्रा ।

२३. 'यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चानतिरिक्तोक्त्येधिति । तत
उक्त्यैर्वाख्यातस्तैस्तस्य इत्यर्थः ।

२६. इति धदेतदुक्तमेतत्समूह्ये ऽतिरिक्तोक्त्यं भवति । अति-
रिक्तोक्त्यवचनास्माच्च संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्त्यमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दग्ने ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । गार्हपत्ये ऊत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारम्भेऽपि रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वया द्वारा मदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यत्यस्य एकेकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेगे एव धिष्यत्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg) तः instead of त् । १ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भाषार्थम् । आद्यं गौरित्येतास्त्रिस्रश्चतः सार्वराज्ञीरित्येवं संज्ञिता । पराङ् अमावृत्त्या । त्रिर्वचनरहिता उपांशुप्रणवन् । आद्येति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन स्मृते शोभावी इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् । आहावप्रकरणे^१ शम्लादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्वराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होत्रा वा गृहपतिना वा होद् होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र ग्रहणाद्यथान्यायं^२ होद् गृहपत इति गृहपतेः ।

१९. शो होतरित्येकस्मिन्नवमाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृह्णाति । गृहणन्तमर्थविशेषानुच्चरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञसूत्र वदित्यत्रेवमामन्त्रयेत् । न केवलमच कर्मणि । पृथगथेतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाक्तामः स्वात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् । अयजमानस्यापि शौनःशेषास्यानवधने यद्वत्प्रतिगरद्वयदर्शनादच समविच्छेदा द्रव्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकान्त्रविंशदचरो विच्छेदः ।

३. एकान्त्रविंशतिरचराण्यथं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश आचृत्यर्थे । अथोपांशित्ययमशब्दादनन्तरमुपांशुप्रणवेत् ।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

२३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगरार्यमामगव्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वदित्यन्निति ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

४. प्राग्व्याख्यातम् ।

५. चतुरक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

६. पक्षक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

७. अक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विश्वेदः ।

१३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिभमात्रं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्वर्योऽ इत्यनुगरार्थमभग्व्य षड्भूतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षल्लक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षल्लक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोलशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. कृतव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदित्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. कृतव्याख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशुं त्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. प्रागुक्तं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमाणिकास्तत्रः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तत्रस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्यं । ततो नान्तरा यागः । अतो अन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्तपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^२ ।

१४. परिसमाप्तास्तत्रः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. ऽव ।

२ There is no commentary on Sūtra 3-13.

१०. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 १०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदियन्नध्वर्युमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. सप्तव्याख्यानम् ।
 ५. षस्रक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षस्रक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. ऋष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. षयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. षष्ठदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. प्रागुक्तं यत् ।

१६.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्यं । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो^१ न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्या इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः श्रेषेण । एवमुत्तरास्तपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^२ ।

३. परिसमाप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. स्व ।

३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिः प्रदग्नाः सत्तमाभीरन्निति । श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित इति । स गृहपतिः सत्तभूते दादशाहे तन्नूदनादनन्तरं वदति । अमत्तभूते, वेकएकं एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

१. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

२. तृतीयो विच्छेदः ।

३. चतुर्थो विच्छेदः ।

४. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

५. षष्ठो विच्छेदः ।

६. सप्तमो विच्छेदः ।

७. अष्टमो विच्छेदः ।

८. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वपट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. यत्नं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणमादन्-
स्तोषोपाकरणहोममन्त्राहरणभवणानि मनयेति कात्यायनस्य^१ ।

१ A दीक्षते ।

२ OD वेकपू. एव ।

३ ११. ४. ११ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः । प्रकरणार्त् ।

६. श्रौदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाहे^१ ष्टत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यामीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिष्ण्यान् घे नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यामीनाः पलाश-
शाखाभिः स्पृशेयुः ।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय मदसौ द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि
शालायाभासते । शालायाश्चेति वचनात् । सते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसंमीलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तत्रचुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्षा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चतुर्विंशजन्ते । सूर्ये चतुर्विंशर्गः श्रुतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यलाक्षा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युत्तरस्य
हविर्धानस्य कूदरीमभिपद्याह मत्तस्यार्धिं गायति गायति सत्तस्यार्धिं
तत्सत्तस्यार्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्यार्धोऽत्वं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्थानुसंचरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं. तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो
ऽधोऽत्वं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽचवेलायां तदुद्देश

इत्यर्थः । ततो ऽप्येण हविधाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते थत्कामाः सन्निषः ।

१५. ये वङ्ककामाः सन्निषो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकप्रहणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम् ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ष्वत्विजः असन्ने । शाखा-
न्तरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विज्ञयन्ते विस्मृष्ट-
सुचैराङ्गयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुप्रज्ञाणाप्रतीकं सुप्रज्ञाणोमिति^१ चिरुपांशुक्का वाचं
विस्मृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^२ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरङ्गं । नदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणाद्येद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंघालेभ्यः संस्त्राय
वेति (१०. १३. १७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाद्भवं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पठौहीं दौष्यति राजन्वं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सन्नोत्यानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाग्रब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

१ CD •दिनेऽ मन्त्रः । २ CD सुप्रज्ञाणाया । A मानसमहरन्तरं (रे P)
C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of २ to मानसमहरन्तरं D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दामशर्मा^१ मुञ्चसूत्रुरकल्पयत् ॥

शाङ्खरयनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^२ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्तमहीनस्येत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^३ । अयेदानीं सूत्रश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशतीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्रसेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषायां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्ताहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वङ्गनो धर्मजातस्य विधानाद्यमेव प्रकृतिः सत्ताहीनानां युज्यते ।

२. सौत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च सौत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समभङ्गाकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलौकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याशयेत् एतं वेत्येवमादि ।

१ D मञ्जु० । २ A om. from वा० to लिख्यते ।

३ C (acc. h.) शाज० A C D यज० ।

३. द्विराचप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् द्वादशाहात्प्रायः ।

५. उभयतोऽतिराचं सद्यमुपरिष्ठादहीनस्येति तन्त्वान्तरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंश-
मित्याचघन इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१८. ८) श्रुतेः ।

३. सद्य मारस्वतेन त्वेन ।

४. आ त्वा रथं यद्योतथ इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुत्तमा ते मघवधकिर्चित्येषा परिधानीया कर्तव्या ।
न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्मे विभ्वस्तोज इत्येव-
माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्वा यवास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि
धवयचैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रार्थं धर्मः ।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति दृष्टद्विवो निष्केवल्यमिति
श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते द्वि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्ये शर्धांय ।

९. किमु श्रेष्ठ इति ।

१०. वैश्वानराय धियणासृतावृध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति ।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
शेषः । अनारम्भवादद्यायं । तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण
पाठादिहैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यचाहावं कृत्वा ततो ऽस्य
सोत्रियानन्तरमेष्टुं पु वयमु त्वामधा हीत्येतानुक्त्यसोत्रियान्
संग्रह्य तत आहावः ।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमाहुतोक्थ्य-
ग्रहणदेवतालिङ्गा । एतां शस्त्रा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्यास्यैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्तया परिद्धात्यन्यथा ।

१६. यहान्तरुक्थ्यो ऽप्यनारम्भवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्चक्रभिरित्येतयैव यथोक्तस्थानग्रहणया यजेत् । एता-
मेव याव्यां कुर्यादित्यर्थः । सोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकचिकी ऽप्यनारम्भवाद एव । तत्रायं विशेषः । वृषकृत्तं
शस्त्रं वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया सोत्रिया-

ञ्जस्ता । तेषान्वा सकलां योनिमित्यर्थः । शस्तेतिवचनादविशेषेण
होतुर्होचकाणां चायमुपदेशः ।

६. यादृक्सङ्ख्याका स्तोत्रियास्तादृक्सङ्ख्याकानुरूपान् कुर्यात् ।
अर्हण्ये तु तेषानेव । तायमानरूपत्वात् ।

७. क्रमार्थं वचनम् ।

८. पर्यासा इत्यन्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
सूक्तान् होचकाः शंसन्ति ।

९. उत्तमानेव तेषान् होता शंसति । उत्सृज्यन्त एवान्यानि
सूक्तानि ब्रह्मसूक्तेषु ।

१०. उक्ताद्यदन्यत्सर्वे प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदतु-
षरेन्द्रनिहवन्नाद्वाणस्यत्यैकपातिनीधाय्यापोहिष्ठीयादेवपत्नीराकातर-
पत्नीपैचीयामीस्तादुष्किलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः शलहो ऽभिप्लवाख्यः पृष्ठयविकारो भवति ।
ततस्तृतीये ऽहनि सावित्रैश्चानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य ब्रह्मस्यान्यानि धामूष्णिके पक्षे
तानि पूर्वेषामभिप्लविकानां चयाणां यथामह्येन भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये षष्ठतृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्यासमेते षष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंख्यं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये चत्वार्युक्थसंख्यानि वक्ष्यमाणसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति
(२०. ४. २ १. २) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं छपोतीति महत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ चाद्यर्वाङ्गुप वन्धुरेष्ठा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनौति वैश्वदेवम् । अथ
पञ्चमे चाहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाद्भवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदशीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्थिवेन प्रथमेनाह्ना समानम् ।

५.

१. इमां उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्नमत्वतीयं द्वितीय-
स्थाभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्वं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अमृद्देवः सविता वन्धो नु न इति सावित्रमुद्ददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्यदु ताद्यते पुनरित्याभंभवमित्युद्ददिति
(२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं न इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिन्नविके ऽहनि । साध-
वार्थमिदोक्तम् ।

६. देवान्बुवे ष्टहच्छ्रवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवमुददिति (१०. २) श्रुतेः । विपुवति चेति नोक्तमभंभोद्धार्यम् ।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदममिति जातवेदशौचमिति (१०. ३) श्रुतेः ।

८. यदिह नोक्तं तद्वितीयादङ्गः पार्थिकात् यज्ञीतयं । तथा च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाध्यातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग श्रौष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकसृती-
यस्याभिज्ञविक्रम्याङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।

२. वायो थाहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः ।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्येन्द्रवायवः ।

४. ता वां विश्वस्य भोपेति मैत्रावरुणः ।

५. आ वां वाहिष्ठो अग्निनेत्याग्निनः ।

६. इत्येन्द्रसृचः ।

७. इति वैश्वदेवसृचः ।

८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति मारुतसृचः ।

९. वायो थाहि शिवेत्येवमादीनि सप्त धान्युक्तानि ।

१०. तिष्ठा हरौ रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

११. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत् ।

१२. एतेन द्यावापृथिवी अभीष्टते इति द्यावापृथिवीयं द्रुचं लिङ्गात् श्रुतेः ।

१३. एतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिष्टविके^१ द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम् ।

१४. एकाह्यात्प्राकृतादारभवं तच्चन् रथं सुवृतं विद्वानापस इति । वैश्वदेवं चा नो भद्राः कतवो यन्तु विश्वत इति ।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः ।

१६. त्वामग्नं षड्तायवः समीधिर इति जातवेदस्यैयमिति श्रुतेः ।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम् ।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याहुः आभिष्टविकस्य भवति ।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति । नामधेयविज्ञानमपि फलाय ।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः । कियाम्बु विशेषः । तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः । तद्यथा । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीन्नाः सोमास आ गहीत्येका शक्रस्यासेत्येकोभा देवा दिविस्पृगेति द्वे (१०. ३. ५) ।

६. देवान्भुवे दृष्टवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवमुददिति (१०. ३) श्रुतेः । विपुवति चेति नोक्तमसंमोक्षार्थम् ।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदस्यैयमिति (१०. ३) श्रुतेः ।

८. यदिह नोक्तं तद्वितीयादङ्गः पार्थिकात् यद्दीतयं । तथा च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाघातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः^१ मउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृती-
यस्याभिष्टविकस्याङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।

२. वायो याहि शिवा दिव इति दृचो वायव्यः ।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्येन्द्रवायवः ।

४. ता वां विद्यस्य गोपेति मैत्रावरुणः ।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।

६. इत्येन्द्रस्तृचः ।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः ।

८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतस्तृचः ।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त चान्युक्तानि ।

१०. तिष्ठा हरौ रय आयुज्यमानेति महत्त्वतीयमिति श्रुतेः ।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र षोचमित्येतत् ।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति ।
 १३. द्वितीयात्यार्षिकात्सावित्रं तद्देवस्येतत् ।
 १४. अबुधसु त्य इन्द्रवन्तो अग्रय इति वैश्वदेवं भवति ।
 १५. वैश्वानराय धिषणामृताद्युध इति वैश्वानरीयं । यानि
 अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो
 धृष्यजोस इति मारुतम् । त्वमग्ने शुभिस्त्वमाग्नेश्शुचिणिरिति जात-
 वेदमीयम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे
 आभिष्वविके ।

१६. इन्द्र इक्ष्म मघवन् त्वावदिहृज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-
 स्याद् आभिष्वविकस्य द्वितीये ऽभिष्ववप्रयोगे ।

१७. उपासान्ना वृद्धती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिष्व-
 विके द्वितीये ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्थमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभि-
 श्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१९. शं न इन्द्राग्नौ भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति
 षष्ठे आभिष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे । ननु कायमभिष्ववाभ्यासो
 यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । पृष्ठपञ्चमांशतुरो ऽभि-
 श्ववानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१३.१९.९) ।
 तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थं शं न इन्द्राग्नौ इति वेत्येतयोर्वा
 यवस्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले । प्राग्बिधु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं ग्रं न इन्द्राग्नी इत्येतदुक्तरे पटले । ऊर्ध्वं
विपुवत इत्यर्थः ।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिष्वविकस्य
षष्ठ्याऋः पञ्चमे ऽभिष्ववप्रयोगे । षष्ठ्याभिष्ववःस्थाने तदभिष्ववा-
यनमित्यत्रावकाशः (१२.१८.१०) ।

१०.

१. षष्ठ्याभिष्ववयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिन्नामैकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिष्टुप्सद्वदशसप्तदशैकविंशत्रिणवचयस्त्रिंशेषु
सर्वग्रन्थो ऽयं । उभयसामा दृष्टद्वयन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यचं षष्ठं दृष्ट-
द्वयन्तरं प्रथं वास्य भवति संस्रया चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाय-
न्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाग्रय इति सूक्तं । यदाहिष्ठं तदग्रय इति
दृष्टमित्येतदाव्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दस्य गार्त्समदस्य दौ प्रउगौ संप्रवयेदिति ।

४. ग्रंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुचं शस्त्राथो
उभे वायव्ये दृष्टे इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं सारस्वत-
मिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः ।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति
सा स्थितिरिति श्रुतेः । श्रोतुरेव प्रकरणात् ।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः । एकाहिकं जनिष्ठाउषीयं शस्त्रा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभं सुतो मदायेति शंसेत् ।

८. एकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. दृष्टत्पृष्ठपवे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभमित्यस्योर्ध्वं जनिष्ठाउषीयं । या त जतिरित्यस्योर्ध्वं वैरण्यस्त्रपीयम् ।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवज्यमरुत्वतीये भवतः । तस्मिन्पचे पिवा सोममभि यमुय तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव । तथा तसु धृष्टि यो अभिभृत्योजा इति निष्केवज्यं । पूर्वस्य पिवा सोममभि यमुय तर्द इत्येतस्योत्तमासुत्सृजति द्विपदेति छत्वा अया वाजमिति ।

११. प्राञ्जतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिकं दतीयसवनं स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंभनार्थं । स्वरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंबन्धवद्धारार्थं । एवं स्वरसामानां (१०. ८. ११)
ते कन्दोमेषु (५) स्वरसामस्त्रित्येवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. स्वरसंज्ञानि शृष्टान्येषामिति स्वरशृष्टाः कौषीतकेर्भगवतो
मतेन । स्वराणि त्वेव शृष्टानि स्युरिति च स्माह कौषीतकिरिति
(२४. ८) श्रुतेः ।

४. चयाणामपि^१ खरसाध्नां यथानिर्दिष्टे दृष्टद्रव्यन्तरे पव-
मानेषु गौयेते । न पृष्ठमाने^२ । तथापि योन्यनुग्रंशनं यथोपदिष्टं
भवति । स्वमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्गं ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्युरिति ३ आह कौषीतकिरित्येवमादि त्रिषो
विराजो ऽन्नाद्यस्थोपास्यां इति (१४. ८) श्रुत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य खरसाध्ना आञ्ज्यमावद्वाय-
न्तरं दृष्टद्वयो हि भानव इति द्वितीयस्य दृष्टद्वार्हतमग्र अजिष्ठमा
भरेति । द्वितीयस्यावद्वायन्तरमिति (१४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाञ्ज्यानामेकैकस्थोत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः
परिहाय ग्रंशनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य खरसाध्नाः प्रउगो गार्त्तमदो द्विती-
यस्यौष्णिह आचेयसृतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. क ख वीरः को अपग्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य खरसाध्ना
मरुत्वतीयं केति कदत्कया शुभा सवयसः सनीला इति द्वितीयस्य
कयेति कदत् भायत्साम नभन्यं यथा वेरिति द्वितीयस्य ता कर्मा-
पतराणा इति कर्मेति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्त्वावृत्त्यपेक्षं बद्धवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथग्रंथनादनन्तरं बद्धमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
ग्रंथेत् ।

१ A चयाणामपि C मायथाया० । १ D दृष्टमाने । ३ A •वर्चस्विनो ।

१२. कं नद्यो अतसीनामिति कदान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू न्वस्थाकृतमिति कदान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ वा पुह्वसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कदानिति द्वितीये स्वरसाम्नि (१४. ७) श्रुतत्वात् । कदम्प्रगाथादनन्तरं वृहत्स्य योनिं शंसेत् ।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवसे इत्येतत्सूक्तमुत्तमामृचं परिहाप्या-
र्वाग्र्यं विश्ववारं त उयेति च प्रथमे स्वरसाम्नि शंसेत् ।

१४. गायन्ति वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चिन्तम इति श्रानुष्टुभवैष्टुभे द्वितीये स्वरसाम्नि ।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् सं च ले जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वी-
रित्यानुष्टुभवैष्टुभे द्वितीये स्वरसाम्नि निष्केवच्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष वृहद्रथन्तरष्टुष्टानां स्वरसायां भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायया अपूर्वत्येष सौत्रियः स्वरष्टुष्टानां । स्वरष्टुष्टाः
कौषीतकेरिति य उक्ताः स्वरसामानसोषां चयणामप्यविशेषेण ।

१८. द्वे अनुष्टुभौ द्वितीया वृहती ।

१९. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य स्वरसायो
मास्वपायि ते मह इति वा सौत्रियो भवति । एतान्नेव प्रथमां
वृहतीं द्वितीयां करोति । द्वितीयद्वितीये अनुष्टुभौ प्रस्ता ।

२०. मसि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । वयं घ वा सुता-
वन्द इति वृहती^१ द्वितीयादुरूपस्य कार्या ।

११. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ शस्त्वा द्वतीयाभुत्सृज्य
ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति वृहतीं द्वतीयां करोति । एष
स्तोत्रियस्तृतीयस्य खरसाधो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्जायया इत्येव-
मादिना सह विकल्पो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ । क ईं वेद सुते
षवेति वृहती द्वतीयानुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिवृहतीको मध्यवृहतीको ऽन्तवृहतीको वा यतोवृह-
तीकः स्तोत्रियस्ततोवृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि खरसामसु कइतो यथोक्तान् ग्रंथेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे वृहतो द्वितीये वृहद्रथन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. 'यत्रयत्रोभयोपदेग्रस्तत्रतत्र पूर्वां रथन्तरस्य ग्रंथेत् ततो
वृहतः ।

४. योन्यनुग्रंथनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे तमिति वृचः प्रथमे
खरसाधि । खरन्ति त्वा सुते नर इति वृषो द्वितीये खर-
साधि । दाना मृगो न वारण इति वृच एव द्वितीये खरसाधि ।
तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्त्रिंश-
त्पदः ग्रंथेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति वा गायत्रिण इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वा इति
द्वितीये ।

६. इन्द्रं तुभ्यमित्येवमादौनि द्वाचानि न वा ग्रंसेत् । कथं
क्षुर्यात् । वृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि ग्रंसेत् । तद्यथा । यस्ते षाधिष्ठ
इत्युत्तमां परिहायावागयमिति च प्रथमे । गायन्ति न्यापादित
उदु नश्चिवतम इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वाः सं च ले जग्मुरिति
द्वितीय इति ।

७. अथमेव ग्रंथनक्रमः स्वरयोनिषु वृहद्रथन्तरयोन्वन्दोमैः
प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् द्वाचात्
यदुक्तं तत्रगाथेन संग्रंसति । नान्तराङ्गयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अहात्पार्थिकाद्यथासङ्गं द्वितीयसवनानि वृहद्रथ-
न्तरपृष्ठानां स्वरसाक्षां भवन्ति ।

१०. स्वरपृष्ठानां^१ स्वरसाक्षां पृष्ठयस्य यजइस्य समूहस्य याः
पूर्वस्य अक्षस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च^२ स्वरसाक्षामेवं प्रतिपदः ।

१२. यान्युत्तरस्य अक्षस्य द्वितीयसवनानि तानि द्वितीयसव-
नानि सानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः ।

१३. तुग्रन्दो मध्यमान्प्रहादित्यस्य विशेषणार्थः । तत्र यानि
वैश्वदेवानि ग्रन्थान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । स्वस्ति
नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १७) यस्तृच उक्तं चोद्भूय प्र वः पानं रघुमन्यवो ऽन्व
इति प्रथमे स्वरसाधि वैश्वदेवं करोति । तं प्रवथा पूर्वथा विश्वये-
मयेति द्वितीये । कदित्या नुंः पाचं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
सर्वमाद्यातम् ।

१४. वाग्म्यो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य-
मेति वा वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाधि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्रथमे शुभन्ते जनयो न सप्तथ इति
मास्तं भवति ।

१६. देवान्भुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाधि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उपाधानका बृहती सुपेशचेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदे खलु प्रत्यचं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाद्यातम् ।

१३.

१. स्वरसाध्यामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विपुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशसोममिदमर्हत्वापृष्टं पचे^१ महादिवाकीर्त्य वा । अग्नि-
ष्टोमो विपुवानिति शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

११. १३. २—१०.] शास्त्रायनश्रौतसूत्रभाष्ये ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्रमयादेतद्वचः सुखादि-
पयिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
सप्रातरनुवाकमेतद्वहर्दिवाकीर्त्यं भवति । सप्रातरनुवाकेन सपत्नी-
संयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्रमयात्समीक्षेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. महारात्रे प्रातरनुवाको^१ भवति । तद्दु ह स्याद् कौपी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपा-
कुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्पचे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पचे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सहाविकल्प्याः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ।
वाग्बन्धस्य ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जुषस्य न इत्येतदाग्नीसूक्तं भवति ।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनौयस्य पशोरुपालनयो न प्रधानः
उपग्रह्णात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनौकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
क्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनात्तेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पाशव उपांशु भवन्ति । शौर्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५. १०) इति ।

११. समुद्राद्रूर्मिर्मधुर्मा उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वायथ्येन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमाच्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति वायव्यमत एवोत्तरं वचमैन्द्रवायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्तीणि वचानि भवन्ति । मैवावरुणमाश्विनमैन्द्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चतुर्वरणं सुप्रतीकमिति मैवावरुणम् । आ गौमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव श्रवसा याहि श्मिन्नित्यैन्द्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां तृतीयामुत्सृज्य विचेदुच्छ्रान्यश्विना उपास इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं भानुं श्विता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५. १) श्रुतेः ।

१६. प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः । अस्मिन्नहन्यैकाहिकं प्रातःशवनं भवति पूर्वोक्तं वा । तदाद्धर्नं वैष्टुभं प्रातःशवनं स्थान्मोहयति कृत्वाच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५. २) श्रुतेः ।

१८. तस्यै प्र वो देवायाग्रये त्वं हि चेतवद्यश इत्येते उभे तदान्यमिति (२५. २) श्रुतेः । तच्छब्दादयमिष्टतरः पचः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति । माधुच्छन्दसे^१ वेति धारस्वतश्च विकल्पः । एवमेतत्पञ्चययुक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कया शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयम् । त्वं सु मेघं सद्यया स्वर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः । अनिष्ठा उग्रः सद्यसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा उभय्यस्त्रिष्टुजगत्यः ग्रसन्त इति (२५. ३) च श्रुतत्वात् ।

२१. श्रायन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति । एकशतं निष्केवक्ष्यमिति । तत्र तावदयमस्त्रयोनी वृद्धति गीयमाने श्रायन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्स्त्रयोनी श्रायन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोनी वृद्धति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं षष्ठं भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य षष्ठस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य वक्ष्य ये उत्तरे च्चर्चौ^४ तंसूर्यस्येत्येवमादिके ते चानुरूपाथत्वेन ग्रस्येते ।

२६. उत्सूर्या वृद्धर्चौ^५ यत्रेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वण्णहां अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्यद्दृशतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

१ C sec h. = यो ।

२ C D वृद्धम्; sec h. वा वृ० ।

३ C D om. षष्ठं भवति ।

४ C D om. चर्चौ ।

२८. विभाङ् दृष्टत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियसृचः ।
वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः ।

२९. विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षु इत्यनुरूपो वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सह विकल्पते ।

३०. अस्त्रयोनौ दृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे ब्रह्मर्षा अग्नि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते ।

३२. स्वयोनिपक्षे दृहतः स्तोत्रियानुरूपौ ब्रह्मा सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत् । दृहत आतानं ब्रह्मा
रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्त्रयोनिरुहत्पृष्ठपक्षे सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्दृहद्रथ-
न्तरयोर्द्वयोनी शंसेत्^१ । अथ दृहद्रथन्तरयोर्द्वयोनी शंसतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं दृहद्रथ-
न्तरयोर्द्वयोरपि साक्षोर्द्वयोनिं स्त्रीयास्त्रीयां होता शंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि । अथ दृहद्रथन्तरयोर्द्वयोनिं शंसतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^२ चयः पचाः । तद्धैके विष्टुपसु कुर्वन्ति
तथा दृहतीषु स्यादिति हैक आङ्गः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव
स्त्रितमिति पञ्चचयं (२५. ४) श्रुतेः ।

१ C D om. दृहत्पृष्ठ । २ C D om. the text from चय to Sūtra ३४
शंसतीति दुवेः C in marg. महादिवाकीर्त्यं च । विष्णुपसुपौ नो दृहद्रथन्तरयोर्द्वयोनी
.. यतः । ३ महादिवाकीर्त्यं om. C D.

१४.

१. यद्येने वृहद्रथन्तरे माघन्दिने पवमाने मामगाः कुर्युः
ततो योन्यनुग्रंशनम् ।

२. अयमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपचः । एवमेते षट् पचाः । अस्त्र-
योनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपचास्त्रयः । स्वयोनिपच एकः ।
उद्धृतवृहद्रथन्तरपच एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । कन्दोग-
वशान्तु बहवो ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव^१ स्रोत्रिये कन्दो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्त्यमुखीया । त्रिषु कल्पेषु
स्वयोनौ अस्त्रयोनौ उद्धृतवृहद्रथन्तरे च ।

४. ग्रं नो भव चक्षसा ग्रं नो अङ्गेति महादिवाकीर्त्यपचे
इत्युक्त्यमुखीया ।

५. धौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं वैष्टुभं
स्वयोनौ वृहति मति ।

६. य एक इन्द्रव्यसर्षणीनामित्यस्त्रयोनिपचे एकादशकं वैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इन्द्रव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तसु षुष्टि यो अभिभृत्योजा इत्येतसूक्तं वैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतवृहद्रथन्तरपचे ग्रंसेत् ।

९. वैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेपं पुरहृतमृग्मियमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशकं ग्रंसेत् ।

१०. षट्सुर्जनित्री तस्या अपस्सरोत्येतस्य चयोदशर्चस्य नव
शस्त्रा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विद्ये ग्रंथिषं हरौ इत्येतस्य चयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्रा ततो निविदं ग्रंथेत् ।

११. आ सत्यो यात् मघर्वा षज्जीपीत्येकविंशतिमृचो
निविद्भानानन्तरं ग्रंथेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतस्य षड्मस्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाय पञ्च शस्त्रा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोक्षणं रोहति ।
ग्रंथनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिचमदित्येतामृचं सप्त वाराञ्जंशेत्
पच्छो ऽर्ध्वंशस्त्रिपच्छो ऽनवानं चिपच्छो ऽर्ध्वंशः पच्छ इति ।
अस्या दूरोक्षणसंज्ञा शास्त्रसंश्लेषद्वाराया ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा तां दूरोक्षण-
नन्तरं ग्रंथेत् ।

१६. एष प्र पूर्वोरव तस्य चधिष इति जागतं षच्छच-
मिति (१५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमकमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति चिःशस्त्रया परि-
धानीययेत्यादि (१५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वाक्त्या रचनया निष्केवल्यमेतत्पेक्षं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते ।

२१. सोत्रियप्रसृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टयन्तरपक्षस्मिन् षतुर्जनित्रीयं त्रयोदशं
शंसेत् ।

२३. षतुर्जनित्रीयस्यैव एकादशं शंसेत् । स्वधोनौ दृष्टयच ।

२४. षतुर्जनित्रीयस्य नव शंसेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं साव्यं । अभि त्वं मेपमित्येतदुद्धृत्यैन्द्र याहि
चरिभिरिति पञ्चदशं शंसेत् ।

२६. प्र ते महे विद्ये षपिर्नाया सूक्तं । षपिर्वहः । तस्यै-
कादशं शंसेत् निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चचमेष प्र
पूर्वोरित्येतस्य साव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वसू पु वाजिनं देवजूतमिति ताह्यः । पतङ्गमकमसुरस्य
साव्येत्येतस्मात्पूर्वः शंसः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्कैवल्यं पैङ्गमतेन कौपीतकिमतेन
च युतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्थिकात्सावित्रं । युञ्जते मन उतयेतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्थिकाद्यावापृथिवीयं भवति । ते हि चावा-
पृथिवी इत्येतत् ।

१०. चतुर्जनिचौ तस्या अपसरौत्येतस्य चयोद्ग्रचस्य नव
ग्रस्ता सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदये ग्रंसिधं हरौ इत्येतस्य चयो-
द्ग्रचस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव ग्रस्ता ततो निविदं शंसेत् ।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ षड्जीपीत्येकविंशतिमृचो
निविद्धानानन्तरं शंसेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षड्भ्यः सूक्तयो-
क्तमां परिहाप्य पञ्च ग्रस्ता ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोक्षणं रोहति ।
शंसनप्रकारमेवंशंसकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. शंसः षड्चिपद्सुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्चंसेत्
पच्छो ऽर्धंशस्त्रिपच्छो ऽनवानं चिपच्छो ऽर्धंशंसः पच्छ इति ।
अस्या दूरोक्षणशंसा शास्त्रसंथवहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा^१ ता दूरोक्षणा-
नन्तरं शंसेत् ।

१६. एष प्र पूर्वोरव तस्य चषिय इति जागतं षष्ठच-
मिति (२५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमक्रमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति चिःशंसया परि-
धानीयथेत्यादि (२५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पौर्ण-
मतमिति पैत्री संपदिति (२५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अयमब्दो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते । :

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पत्रेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टद्वयन्तरपक्षसिद्धिन् षतुर्जनिचीयं त्रयोदशर्षं
ग्रंसेत् ।

२३. षतुर्जनिचीयस्यैव एकादश ग्रंसेत् । स्वयोनौ दृष्टयत्र ।

२४. षतुर्जनिचीयस्य नव ग्रंसेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सद्येन दृष्टं सार्धं । अभि त्वं सैषमित्येतदुद्धृत्यैत्र याहि
षरिभिरिति पञ्चदश ग्रंसेत् ।

२६. प्र ते महे विद्ये षयिर्नाद्या सूक्तं । षयिर्बसः । तस्यै-
कादश^१ शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्षमेष प्र
पूर्वीरित्येतस्य साव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वमू पु वाजिनं देवजूनमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गमकमसुरस्य
माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः ।

२९. एकाधिकं ग्रतं निष्केवल्यं पैश्वमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्थिकात्साविधं । युञ्जते मन उतयेतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्थिकाद्यावाष्टथिवीयं भवति । ते हि द्यावा-
ष्टथिवी इत्येतत् ।

३१. षष्ठात्पार्थिकादाभंवमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं प्रयज्यव इति भारुतम् ।

३२. देवान् ऊवे दृहच्छ्रवसः खस्तय इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकादेश्वानरीयं पाद्यं । वैश्वानराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाधः
स्तोत्रियः । मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुधुत इति जातवेदसौर्यं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विपुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कार्याः । षष्ठृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ चीन् स्वरसाश्च आवृत्तानुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिं-
शतैः स्तोमैर्युक्तः । सर्वप्रष्टो रयन्तरादिभिः प्रष्टैः रैवतानैर्युक्तः ।
दृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । चयोद्ग्रं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
माश्वातम् ।

२. तस्माग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति वैराजमाव्यमिति
श्रुतेः ।

३. नं हि चैतवद्यम इत्येतदाव्यं भवति । दृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्समयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
दृष्टद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि दृष्टप्रत्यक्षं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम् ।

४. सद्य मारस्वतेन भवति । सूचारग्भात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
निय्क्वेष्यमरुततीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साम्नो यो स्तोत्रियानुरूपौ मन्व्यूङ्खणवुक्तौ तौ
तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंभिनो
ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^२ । मन्व्यूङ्खणवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्खो
भवति । स्तोत्रिय एव न्यूङ्खोपदेमात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खनायेति (२५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंभेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
योनिं दृष्टतस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकादैर्यूङ्खिकास्त्रामूङ्खिकाद्वा
दतीयसवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
सात्त्रिकस्य विश्वजितो दृष्टपृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि दृष्टति प्रत्यक्षे ।
दृष्टश्च न निवर्तते षष्ठाङ्गिकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरस्ता-
न्मास्तस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतत्सु च० C is not quite legible; but it seems to agree by
alt. (अधं) with A. २ A जाविशेषात् । ३ A om. वैराजस्य । ४ C (orig)
D षष्ठाङ्गः ।

शंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्थाविशेषत्वात्^२ ।
तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे श्रद्धावाकस्य शिष्यत्वात् । विश्वजितीत्यतिरेको न^३
ऐकाहिकसाधिकाहीनिकार्थत्वाद्विश्वजिद्वद्दणस्य^४ । मासुतस्य सूक्तस्येति
सूक्तपदहृत्वात् आहावोत्तरकालमेवयामसुतं । तचाग्निमासुते रौद्रीं
शस्वा होतैवयामसुतं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीशंसं पङ्क्तः शस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् ।
अन्यूङ्क्षमिति न्यूङ्क्षस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्यूङ्क्ष इत्येतन्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत् । सह न्यूङ्क्षेन ।

१३. पङ्क्तिशंसमेव ।

१४. त्वमग्ने यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ द्वावग्निष्ठोमसाम्भः
स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो

अध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतौषो ऽकरोक्षवम् ॥

१ C D om. धर्मो ।

२ C D • रेकानां ।

३ C D om. न ।

४ D om. स्य ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होचमुक्तं तेषामेव होचकाणां यद्गन्धं तदुच्यते । तत्र होचकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिथ्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्प्रामाण्यमुच्यमानं
होचकाणामेव भवतीति ।

२. अथमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२.
६. १) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः ।
स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु ग्रस्तेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहो-
च्यते । तेन चोक्त्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं ऊवे
पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरूरुणा चिद्भस्ति । प्रति वां
सूर उदिते । प्र वो मित्राय गायत । यद्य सूर उदिते प्र
मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्रं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य
भवन्ति । ननु कैते भवन्तीति । उच्यते । दग्धरात्रे । कुत एतत् ।
आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि
दग्धानामङ्गां दग्धैव स्तोत्रिया यथामङ्गोन भवन्ति^१ । तथा चोक्तं ।
वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुपुमा हि ते । इन्द्रमिद्गायिनो वृहत् । इन्द्रेण
 मं हि वृचसे । इन्द्रो दधीचो अस्त्रभिः । उत्तिष्ठश्रोजसा सह ।
 भिन्धि विश्वा अप द्विषः । प्र ससाजं वर्षणीनां । तमिन्द्रं वाजया-
 मसि । मह्यं इन्द्रो य श्रोजसा । युञ्जन्ति ब्रह्मरूपमिति ब्राह्मणा-
 ष्वंसिनः स्तोत्रिया दशरराचे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्चावाकस्य दशानामङ्गां । तमौ-
 लिष्व यो अर्चिया ता हि ग्रथन्त ईलत इत्येतयोर्विक्रम्यो दशमे
 ऽहनि ॥

२.

१. द्विराचप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु
 च । षष्ठ्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंधातेषु सप्ता-
 हीनादिषु अनुरूपाः श्रोभाविमुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति ।
 यदि पुनः समानस्तोत्रियं शस्तनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रि-
 यास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवग्र्यंभाविनो ये ऽप्येवमपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२
 तानन्त्याङ्गुष्ठाणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं
 शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । कन्दोगानुविधा-
 नात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ C चःपमादिषु ततः पः; over the line शदे (?) D वयादिषु म ततः ।

२ M ते भवन्ति । ३ M om शास्त्र । ४ O D M om. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकसूचः पर्याप्तो मेत्रावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं वचः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं वचः पर्याप्तो भवति ।

६. विश्रमाने शस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्याप्तो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं वचः पर्याप्तो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः । यद्यपि विपुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्यमेव पर्याप्तो भवति ।

८. इन्द्राग्नीं श्रवसा गतमित्येष वचो ऽच्छावाकस्य पर्याप्तः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याप्तं च वक्ष्यमाणं आवापस्यानं भवति । आवाप इति वक्तव्ये स्थानप्रद्वयं सर्वेषु शस्त्रेषु स्तोममतिग्रंसेत् ।

१०. एकयत्वां द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं चिष्टदादिकमतिग्रंसेन्ति होचकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिग्रस्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वाभौत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव^२ ।

११. भयसा शस्त्रेण चिष्टति स्तोमातिग्रंसेन । ननु स्तोत्रिया-नुरूपपर्याप्तानां नित्यत्वादर्थमिद्धमेतत् । सत्यम् । चिष्टतो ऽत्यन्तराः स्तोमास्तिष्टदिकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहुरिष्यन्निति श्रुतिवचनात् । चिष्टत्येवायं धर्मा नान्येषु चिष्टदिकारेषु सूत्रारम्भात् ।

१ A अच ड० । १ C (orig.) D अहृत्वाय C (sec. h.) adds इव M अहृत्वाद्द्वयस्योम० ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाघीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति । तत्र प्रस्तस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया स्तोमातिशंसनं होचकाणां दृग्मे ऽहनि । अन्यत्र त्रिवृद्दशरात्रादयं नियमः ।

१४. युवं दवं धृतप्रता । आ नो वर्ही रिशादसः । थं रचन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । षड्जुनीतौ नो वरुणः । मा कस्याहुतकृत् मिचो नो अत्यंहतिं । महि वो महतामवः^१ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः मन्तु युजः सदा । प्र थो वा मित्रावरुणा । महि चीणामवो ऽस्तु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीपहणम् ।

१५. काथेभिरदाभ्येत्ययं ढचः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं ढचः । एवमेतौ ढचौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यथा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो भायशो दाग्रतयीषु सर्वास्त्रेव वक्षुचशाखासु । दाग्रतयीषहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सद्भ्यायहणं सूत्रपाठकमार्थं । तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याम्बुन्दोरूपयुक्ता अक्रौ रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु ग्रस्त्रेषु ।

१०. दाशतयीष्विति वर्तते^१ । सोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वांस्त्रिपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशद्वैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाकन्दो ऽनुरूपं सोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने शंसेत् । अत्र चाग्निस्त्रामिना तद्व्याख्यापनाय श्लोकाः
 छतास्त उच्यन्ते ।

मध्यामेयां प्रवक्ष्यामि वेदाध्यायक्रमेण तुर^१ ।
 इन्द्रा याहीति तिष्ठः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति त्वचो जेधः सूक्तानि चीष्ययेन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं त्रिपद्यकम् ॥२॥
 त्वच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः ।
 वार्चस्त्याय दशकमिन्द्र त्वा चीषि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तश्चतसस्तु ।
 चीषि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चमुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममथैतद्वैत्कनीनकेव वङ्गचम् ।
 अपोषा इति चोषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 य आनयत्परा चिंशात्प्र^२ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा महौ इन्द्र इति सूक्तम् ।
 त्वचं विनान्त्यं यदिन्द्रार्घं प्र सवाजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतयीष्विति वर्तते ।

१ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

२ C D य आनदत्तप० ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानास्त्रीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति । तत्र शस्त्रस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ स्तोमातिशंसनं होचकाणां दशमे ऽहनि । अन्यत्र त्रिवृद्धमरात्रादयं नियमः ।

१४. युवं दचं धृतप्रता । आ नो वर्हो रिशादसः । धं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । षड्जुनीती नो वरुणः । मा कस्यद्भुतकृत्स्न मित्रो नो अत्यंहतिं । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु युगः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । महि चीणामवो ऽशु । एता एकपातिन्वः । सूक्तादिमदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीषणम् ।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं दचः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं दचः । एवमेतौ दचौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तद्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव वज्रुचशाखासु । दाशतयीषद्वयं काव्ययोराजानेस्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सद्भ्याषद्वयं सूत्रपाठकमार्थं । तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तामां मैत्रावरुण इति तामां मध्ये याम्बुन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु शस्त्रेषु ।

१७. दाग्रतयीष्विति वर्तते^१ । सोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वास्वपि दाग्रतयीषु निपुणनन्वियमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाहृन्दो ऽतुरूपं सोमातिशंस-
 नार्थमावापस्थाने शंसेत् । अत्र चाग्निस्वामिना तत्रख्यापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सह्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदान्वायक्रमेण तु^२ ।
 इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुहृपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति ढचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्येन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं चिपञ्चकम् ॥२॥
 ढच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः ।
 वार्चहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तस्यतसम् ।
 त्रीणि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चदमुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममथैतद्वेत्कनीनकेव वङ्गचम् ।
 अपोषा इति चोपथे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 य आनयत्परा चिंशत्^३ व इन्द्राय मादत्तम् ।
 इदं वषो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा महौ इन्द्र इति सूक्तम् ।
 ढचं विनान्यं यदिन्द्राहं प्र सत्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाग्रतयीष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ C D य चापयत्तय* ।

आ याहि सुधुमान्याभ्यां^१ प्र कृतान्वयं सूक्ते दे ।
 षतस्रस्त्रावतः पुरु उन्वा मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥
 अभि प्र गोपतिं वच उत्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः ।
 अतः पञ्च नवर्चानि ।
 जज्ञानः पुरोक्षाग्रं स्यान्नह्यन्यं बला तु नः ॥९॥
 आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुद्धतं पुरुष्टुतम् ।
 द्वाविंशत्सूक्तमुद्देत्या जनं तेष पञ्चकम् ॥१०॥
 ईङ्ख्यन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्वं त्यमिततस्तथा ।
 आ यदिन्द्रश्च ददधे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
 मध्यानास्त्रिंशभेदाच्च द्रवौ त्याज्यौ मतौ मम ।
 इयमु ते चतुर्ध्रवं सूक्तत्वे गण्यतामिदम् ॥१२॥
 यश्च ते स्वादु च द्रवमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।
 तामघे अतु हि देदे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
 पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्ये दे ।
 गायत्रीवचने कार्यं प्रतिपिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
 तिस्रो महत्वतीयास्तु महत्त्वन्तं इवामहे ।
 न गण्या मिन्द्रदेवत्या न वा चेमं तु मायिनं ॥१५॥
 षड्वादहेति मास्त्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।
 क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्यादध्वनं तु तन् ॥१६॥
 अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सातिमित्येका ।

१ CD सुधुमेताभ्यां D प्राकृतान्वायसूक्ते दे M सुधुवेनाभ्यां प्राकृतान्वाभावे ।
 १ D अतः ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्ग ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
 इन्द्र^१ विश्वानि गथ्येषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।
 दश श्यावास्त्वमिंद्रं वं नक्ष्ती^२ याध चैव च ॥१८॥
 वह ऊहभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।
 तदधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्वत्यैकपातिनी ॥१९॥
 तं ता मरुत्वती परीतीयमपि स्वात्पतिनुं^५ तत् ।
 वात्याविशेषणमिदं तद्वानींद्रोवन्योच्यते ॥२०॥
 यो यजातीति चोत्तमं तु तुविशम न यस्य ते ।
 स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥
 देवा^६ एते च संत्याख्याः सूक्तानां चोदना यतः ।
 जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
 गायत्रमध्ये यानुष्टुप्रसक्तानामपि न त्यजेत् ।
 अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
 °इत्यामन्तरायुष्यार्यप्रायाद्भोचकतुल्यनात् ।
 पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या भवेत् तथा भवेत् ॥२४॥
 अर्थवादात् तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।
 दशमे ऽहनि सुख्यार्थं तव चेत्स्यादिहापि सः ॥२५॥
 °मथादोद्वियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।
 ज्ञापकं त्वं सु मेर्यं जागतं नवमं^७ विना ॥२६॥

१ O D इन्द्रः । २ A इन्द्र वं न क्ष्ती याः, C इन्द्रं वम् क्ष्तीयाः,
 D इन्द्र वं नक्ष्तीयाया । ३ C D तदधान्यः । ४ C चैषां, O D चैकपाः ।
 ५ A पतिने । ६ C D देव । ७ C D इत्यामन्तरायुष्यार्यप्रायोदोचकः ।
 ८ C मथादोद्वियः, D मथाधीप्रियः । ९ C (in marg.) नी ।

उद्धृत्यान्त्या षडः सर्वगायत्र्यो चैष मध्यमा^१ ।
 यथान्तरेषु ग्रस्यन्तामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥
 वग्भो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरण्यके श्रुताः ।
 वाज्येन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥
 आर्भवे ग्रस्यते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।
 सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्रयोजनम् ॥२९॥
 रैवतस्य तु वचाः स्याद्यै अपेतो जन्य इत्यपि ।
 इन्द्रश्च नः शुनासीरीये ताथ दासतद्यो^३ हि ॥३०॥
 वाचःस्तोत्रे प्रयोक्तव्याः सर्वग्रन्थो यतस्तत्र ।
 दयोर्होत्रकयोर्वच प्रोक्तं दासतथीष्विति ॥३१॥
 छन्दोरूपान्विता आसां कर्तव्याः श्रुत्यनुपहात् ।
 विमुक्तान् वचविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोम्रेत्येवमादिके षड्भवे स्तोमातिग्रंसनाया-
 च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्तकेषु वसत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।
 ततो यद्यपि छन्दोगा महाप्रत आ सुते सिद्धत श्रियमिति स्तोत्रियं
 कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेयां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्त्वारिंशत्सर्वास्त्रपि दासतथीष्वेन्द्राम्न्यो गायत्र्यस्तासां
 यथास्तोमातिग्रंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि प्रथन्त इत्येताः सङ्गसङ्गद्वयाः
सङ्ख्योपदेशात् ।

१३. तस्य ता नः शक्तं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमस्य ता
हि प्रथन्त ईलते तमीलित्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(२५.१५) श्रुतेः । तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव ।

२४. पष्ठस्याङ्गः पार्थिकस्य स्तोत्रियास्तानमुखान् कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ ये स्तोत्रिया-
स्तानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आवृत्तासृचेष्वावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्वावृत्तेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य^२ विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊध्वनिव
शंसेत् ।

२७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतरे-
वाङ्गां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां यान्यन्थानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयसवनस्य सङ्घर्षं यथा स्यादिति ।

१८. सर्वेषां शोचकाणां^१ यच्चतुर्थषष्ठयोरङ्गोः प्रस्त्रं तदुत्तमे
छन्दोमे यथास्त्रं^२ भवति ।

१८. त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं च चा इत्येतस्मूकं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं ग्रंथेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विपुवम्भदाप्रतयोश्च । यद्यपि च षतुर्विंशे
ऽभिजिति विधुवति विश्वजिति महाव्रतौये ऽहन्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि ग्रन्थैकाहिकानि ग्रंथन्तीति श्रुतेः ।

१९. त्वेह यत्पितरस्त्रिच इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ष्वचस्त्रन्दोमेपु
चिध्वपि पुरस्तात्पर्याषस्य मैत्रावरुणः ग्रंथेत् ।

१९. मा चिदन्यद्दि ग्रंथतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अग्निभ्येत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अस्त्रेति वचनात् सूयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेवमेवास्य
भवति ।

२०. आ धूर्ध्वमौ दधातायानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशानामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाश्चक्षिण उच्यते । कं नथो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
श्चक्षिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपपादनन्तरो नान्यस्मान्तेन न दिव्स्त्रन्दो-

मेपु । कदांनिति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्यैकादिक-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्त्यमुखीया भवति । चशब्दा-
दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विग्रिथ्यते । कन्दोमेपु यदार्थेये सूक्ते
तदार्थेये उक्त्यमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माष्टैरत अवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । कन्दो-
मेपु तद्विग्रिथ्यते । मदैवास्य पर्यासत्वे^१ विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वेक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोः कन्दोमयोः ।

६. तुग्रब्दो विग्रोपार्थः । सो ऽयं विग्रोपः । मध्यमे कन्दोमे
पूर्वेक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । औपरिश्चो^२
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे कन्दोमे भवतः^३ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्यासायम्^४ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश ग्रंसेत् तृतीये
पार्थिके ऽहनि^५ । तृतीयवचनादयं^६ विधिर्मध्यमे कन्दोमे न भवति ।
पूर्व एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्यासे, A =योगान् । २ A औपरि = M औपरिष्ठा = D om.

३ C om. मध्यमे कन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्यस्तार्थं,
M विपर्यस्तायम् । ५ C D om. पार्थिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद्.

६. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि भगवानमुषं मत्स्यपायि ते महः अस्माश्चस्मा इदम्भस इति संहार्यो ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं ह्येत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ शिन्पदचौ भवतः ।

१२. य एक इद्भ्यस्वर्यषीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि कृण्वाम ते । यो न इन्द्रामितो जन इत्येतौ
शिन्पदचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. यस्त्रिमग्दङ्गो वृषभो न भौम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपकनुमृतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्वे धन इत्येतत् शिन्पदचं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-
कनुमृतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं अग्धू ब्वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे इन्दोमे । यत्प्रथमयोरङ्गोः अस्तं^१ तच्च समानम् ।

११. त्वं महर्षे इन्द्र यो ह शुभ्रैरित्येतत्सूक्तमश्वीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

१२. इन्द्रं सत्वा नृतमं यस्य मद्भेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि च्छन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

१३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिन्वस्र. रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ दग्धमे ऽहनि क्रियेते ।

१४. त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविशुभ्र इत्ययं वा
स्तोत्रियो दग्धमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१५. उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोहवीमि मघ-
वानमुयं । विद्याः पृतना अभिभृतरं नरमित्येष संचार्यो ऽनुरूपः ।

१६. रायस्त्नामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदायवृणा-
द्योन्यनुग्रंसवद्योग्यत्वे ऽपि नापरा प्रचेत्प्रत्या ।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कदाङ्प्रगाथो ऽच्छावाकस्थानुरूपाद-
नन्तरो भवति । अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उरुं नो स्तोत्रमनु नेषि विद्वानित्युक्त्यसुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दौघया भनीषामित्यहरहः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्व्यां पुरतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽह्नयेतच्छ्रमम् ।

६. तरणिरिच्छिपासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्वो विददसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रहणेन
सह द्वितीये ऽहनि भवति ।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नश्रदित्यनुरूपः ।

९. सचायोरिन्द्रश्छेष इति ऋचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
ऋचः । एतौ शिन्त्यऋचौ ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वाङ्गेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।

११. खादोरित्या विषुवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्र इत्यनुरूपः ।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपां इति ऋचः । श्रव यत्वं शतक्रत-
विति ऋचः । एतौ शिन्त्यऋचौ ।

१३. कदा भुवचयसयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।

१४. उमे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आन्वायक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उमे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम इन्द्रो गानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव ग्रहणा
शेषो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अथ वीर्यस्य पूरव इत्येतास्त्रिषुः शिन्त्यम् ।

१६. शासदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च गिन्धं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. शासदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नक्तिष्टं कर्मणा नशदिति श्लोचियः । न, त्वा दृहन्तो अद्रय इत्यनु रूपः । एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं षट्पणवचन इति श्लोचियानु रूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति श्लोचियानु रूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः ।

२१. चिष्वपि च्छन्दोमेषु ययोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं चिष्वपि च्छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अथा वाजं देवहितं मनेमेत्येषा द्विपदा द्ग्रमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इद्वावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । चग्रब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

ई.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्तसुखीया^२ प्रतिश्लोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास-
स्थावापस्य स्थानम् ।

१८. 'भ्रामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होचका
एकाहिकीभिर्ह्यग्निः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्यर्यासान्
सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
यथोक्तान्परिग्रेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्थानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरार्थां अपि परिभाषेयं । तदर्थं ऽथशब्दो विग्रे-
षाधिकारार्थः । यदिशब्दो ऽपि द्वितीयसवनातिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृथ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं द्वितीयसवनं अश्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिराषे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्थानि
भवन्ति ।

४. परोऽपृष्ठे विश्वजिति प्रतिग्नित्वानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिग्नित्वक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिवा सुतस्य रश्मि इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति । यावत्

उद्धियन्ते प्रगाथर्चा ऽपि तावत्यः प्रतिशिक्ष्यवचनात् । ततो माध्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति । तृतीयसवने त्रयस्त्रिंश-
त्तृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिवा सुतस्य रस्मिन् इति पञ्च । यदित्र
प्रागपागुद्गिति षष्ठ । वास्तोप्यते ध्रुवा सूषेत्येकः । उभयं शृण-
वच्चन इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा चर्षणीनामिति त्रयः^२ ।
विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः । यार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिक्ष्यत्वात् ।

३. वृषाकपिं मञ्जुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूह्य-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तिरैन्द्रीः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्वादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्कायं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते गव इति तिस्रः आ त्वा सुशिप्र दंपते कन्या वारवाय-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नथमिति च । उत्तमा
या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अच्चावाकस्य प्रतिशिक्ष्यक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोचष्टे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छित्त्वे यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकाहिकान्प्रगाथाञ्छ्रुत्वा ततो ऽनन्तरं नैषावरुणो
वाल्खिल्याः शंसति । ब्राह्मणाहंसी वृषाकपिं । अच्चावाको

१ C वचप० । २ C (orig) D तिस्रः ।

३ C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितो ऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्ता वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिष्यविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुक्त्यमुखीयायाः परिभाषितत्वात् । तद्वान्वा वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

२. त्वचपत्वे वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्त्रयसृचास्तदर्या वीषा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां^१ चींस्त्रींस्मृचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्वजिति चींस्त्रींस्मृचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां तथायथं त्वचशंसनेन चयसृचा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
मानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
च्छिष्यग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तास्त्रिविद्भानीयांस्मृचान् होता शंसेत् ।
आ यद्भुवस्याद् दुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मघवन्
नक्तिर्चित्येका कयाशुभीया एवं त्वचः क्रियते । अनुत्तमा न इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्ता यथास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषणीकत्वान् ।

७. युवोर्यदि सख्यायास्ते इति नाभानेदिष्टस्य यस्मृचश्चोदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्भानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न द्वचः ।
युवोर्यदीत्येकां^१ शस्त्वा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्तृचं^२ सामूहिके
वैयूहिके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम् । द्वचवचनं विकल्प-
बाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसृचं शंसेत् । चकारो मास्तान-
न्तरेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पश्चानां स्तोत्रिया-
च्छंसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं कन्दोगवग्नेन होतुर्होत्रकाणां च
प्रातःसवनं भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

६.

१. होत्रकाधिकारो ऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं द्वचकृतमिच्च
न भवति । त्रिष्टुप्शरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यगोपः । द्वच-
कृतं शस्तं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होत्रकाय
आज्यानामाद्यांसृचान् शंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांसृचान् होता शंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
शंसेयुः शिष्यवचनानां च ।

१ M युवोर्यदीति द्वचस्यैकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om. सह ; ४ A O D परिष्टः ।

५. षष्ठ्याङ्गः समानं विश्वजिष्किल्पेन ग्रस्यं ग्रिष्यानाम् ।
षष्ठ्यङ्गणादन्यत्रापि षष्ठे ऽह्न्यग्निष्टोमसंख्ये ग्रिष्यानामेव भावार्थ^१
आरम्भः । संपंसत्ते दग्मराचे चाहीने अदग्मराचे ऽपि यत्तद्धे तुग्र-
ब्दात्पृष्ठग्रिष्यावियोगो न्याय्यः^२ ।

६. समानमेव विश्वजिष्किल्पेन हीवलादारम्भः^३ ।

७. समानं विश्वजिष्किल्पेन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय-
ग्रस्त्राय प्राग्विपुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवतांख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते । यस्मिन् सुवते इन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वस्तोत्रियो ऽतुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षग्रिष्टत्वात् । एकाग्रविंश-
तेरेवाङ्गामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाशतयीष्विति च्छन्दोगानां ।

लमङ्गैकस्ततः^७ सप्त स्युस्तामिद्धि हवामहे ।

चयोदश च मो पु ता द्वितीयां न्त उद्धरेत् ॥

उदु त्यद्ग्रतं लेको द्वौ तु मा चिदिति सप्तौ ।

पिना सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपाक्यत ॥

वास्तोष्यते भ्रुवेत्येको न हि ते शूर चपरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वा विदत्सप्त ॥

१ A एवंभावार्थे । २ C D न्यायः । ३ A हीवलाद् C D हीवलाद् M हीव० ।
४ C D कार्यः । ५ A पृष्ठे C D, पृष्ठे । ६ M प्रगाथानामैन्द्रार्था विश्वे । चतु-
स्रमैन्द्रा० । ७ C D लमङ्गैकस्ततः इत्येका । ८ C D भागः ।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः ।
 नं वो दक्षं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्त्रिति षयः ॥
 त्वामिदा ह्यो ऽय चत्वारः स्यादेको वण्महानिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
 वान्मस्त्रिन्धे प्रगाथा ये पङ्क्तिंशेन विवर्जिताः ।
 नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ महत्तृतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयाबुदु त्वं वण्महं अग्नि ।
 सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्त्रि चतुःशतम् ॥
 अन्यशाखाश्रयाभावा ह्यान्दोग्ये गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे तपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

६. एतदपि परमतमेव । यदिवाशब्दान् कदाचिच्छ्रन्दोगा
 गवामयने तपस्त्रितिषु च संवत्सरसत्त्वेषु प्राग्विपुवतः षट्प्रगाथेनेषुः ।
 द्वादशभिरेतव्यमिति^५ च्छ्रन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्पचे वक्ष्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः^६ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि
 वृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चात्र श्वःस्तोत्रियक्रिया ।
 वृहत्य एवानुरूपः । एवं सति षष्ठस्यापि विकल्पेनान्वायातनम् ।
 नित्यमभिस्रवे^७ ऽप्यायातनम् । तृतीये ऽहनि वृहतीविकल्पः ।

१ C मतयन्ति कवयो विज्ञेया ; in marg मा as insertion between म and न
 D मतयन्ति कवयो वि० । २ A कवये । ३ C D एवं । ४ C D परितान्तः ।
 ५ C D एतव्यमिति । ६ M अत्याये प्रयोक्तव्याः । ७ C D अभिस्रवेन ।

षतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१२. १६. ७) न
ऋन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दससृत्तौषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तन्वा
थामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधममिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु श्रुतं सुराधममित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा शत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा वर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नकिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा दृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यथा असीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रवृत्तिंश्चिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिवा सुतस्य रश्मिन् इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विपुवति यदि ऋन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे स्वरसाधि विपुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चिचं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
षोडश्यां दृहदशौषीति बतौयानुरूपस्येति (११-१३. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विपुवति । ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चिचं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तत्र प्रस्तुतमेव प्रष्टव्यम् ।

१५. वण्महां अशि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्ग्रत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने^१ पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य वोर्ध्वं विपुवतः । भेदेनोपदेभात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमीच्छादीनि सामानि नामविभिष्टानि यदूर्ध्वं विपुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽच्चायातयेद्युष्मन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्य-
चैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विपुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्त्येषु यः प्राकृतादिकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्त्यसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्त्यानुच्यन्ते । साकमयं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादेतुक्तं प्राकृतं । चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्वेषां जागतानां पक्षे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्य-
वचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्ब्राह्मि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रोण-
साचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृथायस इति वृष-
णत् । द्वितीये अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यथावत् । चतुर्थे
जज्ञान एव व्यवाधत स्पृध इति जातवत् । पञ्चमे अनानुदो वृषभो
दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि विच्यते

मध्विति स्रजितं महीति महद्दत् । नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूढ्य इति द्यौः कन्ददिति दिव इति तदमुय्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति संवत् । प्रथमे स्वरसाधि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति कदत् । द्वितीये स्वरसाधि उभे यदिन्द्र रोदधौ इति तमीं छधीति कदत् । तृतीये स्वरसाधि अब यत्नं प्रतक्रतो इति कदत् । अथ ब्राह्मणाच्छंभिनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति द्वचं द्वितीये ऽहनि हस्ते वचं भरतीति वच्चवत् । तृतीये ऽहनि चिविष्टिधातु प्रतिमानभोजस इति चिवत् । चतुर्थे यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । पञ्चमे विश्वे ह्यसौ यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृषभवत् । अष्टमे नाना हि ता हवमाना जना इम इति धिषणा तिलिषे महीति महद्दत् । नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रतीत्यस्माकमंग्रमुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नावं न समने वचस्युवमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्वरसाधि शेहान उप पृतना इति एकराश्लिति कदत् । अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्यं मेघं पुरुङ्गमृग्यिमिति चयोदग्र वृचं यदिन्द्र श्रवसावधीरश्मिति वृचवत् । तृतीये त्यं सु मेघं महया स्रविदमित्यष्टौ द्यौश्चिदस्थामवो अष्टेः स्रनादिति च पञ्च हवनस्रदं रयमिति रयवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्यस्यतिरित्येकादग्र । एता विश्वा सवना त्रतुमा स्रष इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्य वस्त्रित्येकादग्र ।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्याहँ गवामूधःस्त्रिति
 पशुमत् । सप्तमे तदसौ नव्यमङ्गिरस्वदर्धतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्वर्वतीति पञ्च मन्दिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 विद्ये ग्रंथिषं हरी इति चयोद्ग्रम मह इति मंहइत् । नवमे
 अर्धा द्विवे वृष्टते शूयं वच इति नव दिवसिदस्य वरिमा वि
 पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदसुध्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यु पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् पृत्स्वंहसीति द्वे । सभिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे खरसाग्नि
 अक्षा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति नव । अत्ते दधामीति चतस्रः ।
 त्वे इत्काममिति कदत् । द्वितीये खरसाग्नि स इन्द्राहानि समिथा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वोरिति षट् । युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका
 इमां ते धियमित्येका । महः सु वो अरमिति चैका छणोति
 युष्म इति कदत् । तृतीये खरसाग्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 द्वे । अज्ञान एवेति पञ्च । तव त्य इन्द्र सत्येषु वक्रय इति षट् ।
 छणान इति कदत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः-
 स्यैकाहिके । तत्रैव च घनात् । पृष्ठये यानि तान्येवाभिप्लवे । अभि-
 जिद्विपुवद्विस्रजिन्महात्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशान् ।
 पृष्ठयाभिप्लवप्रथमयोर्दशमे चाह्न्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिप्लविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
 परोचपृष्ठे च नैवं विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । वृहत्पृष्ठपरोचपृष्ठेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । स्तोमातिग्रंथने
प्राकृते एतेषां त्वङ्गामेकाहीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहौचं । तदित्यारम्भात् । शस्तातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहौचस्य प्राप्तिः ।

२. उक्थेष्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्रय इत्यनुसूतः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति वचः ।

४. प्र ससाजे वृहदृचा गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुध्रमापेति च । मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वृहत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
योरङ्गोर्मध्यमे च च्छन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरचसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थपष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनि श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीति वचः ।

८. धीरा तस्य महिना जनुषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च^६ द्वितीये ऽहनि ।

१ M *न्यप्र० CD *न्यप्रकारवि । २ M उक्थाधिकारे उक्थव ।

३ A रेकाधिकीर्णं भवति तामपि CD रेकाधिकीर्णं भवतामपि अहः । सवने
(D अहः सव०) । ४ A शस्तातिदेशो C शस्तातिदेशो D शस्तापि देशो ।

५ om. in CD M. ६ A ins. ततः पर्यास इति ।

९. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अतुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यवाधत स्पृध इति ढचः ।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यायिति सूक्तम् । श्रुष्टौ वां यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि ।

११. आ ते अग्न इधोमहौत्येका । सो अग्निर्घो वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न ष्टषा हविरित्यतुरूपः । पङ्क्तिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (३०. ३) श्रुतेः । अतुरूपादनन्तरो
अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति ढचः ।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि ।

११०.

१. द्विपदाः पष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आस्रायक्रमेण या चतुर्थीं तां तृतीयं करोति ।

४. अग्ने भव सुपमिधा समिद्ध इत्ययमतुरूपो भवति ।

५. वाल्मिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते । श्लोत्रियानुरूपौ शस्त्रावाप्त-
खिल्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायास्वानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्येते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धचर्मर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति ।

८. अचमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति । दिक्त्वापेक्षं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्तेत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विद्वतास्त्रन्यचाप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितव्य इति
सूधारम्भः ।

११. वाक्यद्वय प्रतिगरः । तचायं विभागविनिधोगः । श्रोया
मोदैव मदे इत्यवमाने मोदा मोदैवो यो ३ इति श्रुतानां प्रणवे ।

१२. त्वमू पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्मानुवादेन शंसनं विधा-
योत्तमां परिश्रियेत्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्त्वाहावं करोति ।
ततो दूरोद्वषं हंसः श्लुचिषदिति । यथा विषुवति शंसनमस्यास्त-
थाचापि शंसति । यथा विषुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचमुपशंसस्य तत ऐकाहिकौ

दक्षौ शंसति । ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः । तौ चर्षणीधृतमस्तन्नाद्
द्यामिति ।

१४. ऐकाहिकाभ्यां द्वाभ्यामनन्तरास्तिष्ठ षड्यो ऽस्माकमव
पितर आसन्निति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत् । ततः
पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरसेतद्दर्शयति । नात्र चतुःसुभ्रान्युक्त्वा-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वसो मनो यमदिति स्तोत्रियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्यासं चौणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यनन्तरेणेमानि वां
भागधेयानि सिद्धत इति षड् शंसेत् । युवां नरा पश्यमानास
आप्यमिति षड्वैव । षट्चिंशतं मैत्रावरुणस्यतुर्विंशे शंसतीति (२०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे शस्तं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्टं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो अस्तु विश्व-
तिरित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततो ऽनुरूप-
पादनन्तरं जागतं तुभेदमिन्द्र परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यदौ एतेभिराहुत
इत्यनुरूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सद्द विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूष्य इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणी-
धृतमित्यादीनि चौणि मस्तेभानि वामिति षड् युवां नरेति वा षड् मस्त्वा पर्यासशस्तं
शंसेदित्यर्थः ।

११. न हि ते चञ्चं न सद्यो न मनुमित्युभयोऽन्वन्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तग्रेषो दग्रचः ।

१२. इन्द्रा को वां वरुणा सुवमापेति मध्यमे इन्दोमे ।

१३. श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः यजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे इन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
ऽन्वन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाश्चंसिन इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीर्युरिति श्लोचियः । एवा ह्यस्य सूनुते-
त्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाश्चंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूष्वा इति केचित्^१ । तदिचार्यम् ।

२. यस्तस्मिन् सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाश्चंसिन इत्यधिकार आ अश्वावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्मिन्नेति षलुत्तरयोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अङ्घ्रिभिर्प्रथमजा च्चतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाश्चंसेत् ।
द्वचषद्वषं षष्ठे चोर्ध्वं द्वचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं छायमस्यचिति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरङ्गो-
र्मध्यमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अच्चा म इन्द्रं मतयः खर्विद इति पर्यास इतरेष्वचःसु
द्वितीयचतुर्थपष्ठसप्तमनवभेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तन्वभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैचावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंसेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वग्रमेतीति (३०. ८) तुल्यच्छन्दमः
ग्रंसनं वग्रमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । विविष्टिधातु
प्रतिमानमौजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उद्भृतो न वयो रचमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राकृतौ वयसु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदमिति (८. ३. २) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनि श्रुतेः । उष्णिक्ककुभ-
स्तुत्याचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्था
वा पुसष्टुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यवधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उद्भृत इत्येव ।

११. प्र मंदिषाय यो अद्रिभिद्व इष इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तन्वभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यसौ यज्ञताय वृष्णव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने प्रथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

११. न हि ते घञं न सङ्घो न मन्यमित्युभयोश्चन्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तश्रेयो दशमः ।

१२. इन्द्रा को वां वरुणा सुघमापेति मध्यमे चन्दोमे ।

१३. श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे चन्दोमे ।

१४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिष्ठ उभयो-
श्चन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाश्चंसिन इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा ह्यस्य स्रुते-
त्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाश्चंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽह्निति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूक्य इति केचित्^१ । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्न सहसा वि ज्जो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाश्चंसिन इत्यधिकार आ अश्वावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्तमोति पलुत्तरयोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभिप्रथमजा ष्टतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाश्चंसेत् ।
द्वचप्रहणं षष्ठे चोर्ध्वं द्वचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यचिति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरक्तो-
र्मध्यमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्यास इतरेव्यहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तस्वभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिच एताः । ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति द्वितीये
ऽहंसिनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशनेतीति (२०. ६) तुल्यच्छन्दसः
शंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । त्रिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनवांषं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं द्वितीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्ती अव्येषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राकृतौ वयसु त्नामपूर्व्यं यो न इदमिदमिति (९. ३. ९) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहन्निति श्रुतेः । उष्णिक्कुम्भ-
सुत्थाचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुरुष्टुतेति । परि कुम्भादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यवाधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंक्षिषाय यो अद्रिभिद्व व्रष इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तस्वभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विषे ह्यसौ यजताय धृष्णव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृपदने इषिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मथ्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना षीपधामेति दैपदः स्तोत्रियः, कार्यः ।
 १५. इतीयमनुरूपकृप्तिः । इमा नु कमिति दैपदस्य द्वच-
 स्तोत्तरे दे अथा वाजं देवहितं सनेमेति द्वतीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अथ प्राच इन्द्र विशां अमिचानिति सूक्तं सुकीर्तिमंजितं
 ग्रस्ता यङ्गिभंसं वृषाकपिं शंसेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोर-
 सूचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं यङ्गिभंसं न्यूह्यति ।
 कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूह्यं
 विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्यतुर्थं ऽहनि । स
 पूर्वस्मिन् न्यूह्यस्थाने द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
 उदाहरत्यन्यत्रापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं । मदहृषाकपो २
 ओ २^३ अर्थः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृष्णाति यावन्तावत्प्रतीघते शंसिता । तदुभयमुदा-
 हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूह्यमुक्त्वा ततो मदेथं मदैवो ओ
 ओया मोदैव एवं प्रतिगृष्णाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यत्र शाखान्तरीयमक्षः^४ सर्वाह-
 न्यूह्यपक्षे उपद्रुतसन्धियुक्तमक्षरं तस्मात् यथा चतुर्थमक्षस्यैत्तिरीयाणां

१. M om. द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ CD कपो
 ओ ओ; sec. b. कपो २ ओ ओ २ । ४ CMD सर्वेहन् A सर्वेहन् ।

सर्वन्यूल्लुम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न चते श्रान्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिशाख्ये । अथ अभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना यन्नेन (२. १३) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अमित्रा इति संभवे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाचरे सख्यान (२. ६) इत्येवमादिना यन्नेन
 प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । माशेषधो ऽवीरता परि
 त्वेति । अथ चिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना ।
 तस्योदाहरणं । स्वश्वसः सुचेतुनेति प्रगाथे । सन्धिवचनं छत्रिम-
 स्वाभाविकयोस्त्वयोर्यद्वर्णार्थं । न्यूल्लुनीयस्य पादस्यादाविति^१ न
 मथे । उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । ह्यश्याद्रिरित्युदाहरणं^२ ज्ञापकं । या न्वो इ इति
 चिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^३ ।
 छत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे
 सन्ध्ये एव^४ (?) । यस्मैदमथमिति । यथा त्वं देव मघवन्नः सुपूद् इति
 वाष्कलिकायां^५ लक्षणासुक्तं तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं^६ यूहेदिति ततो ऽव दकारे न्यूल्लुः स्यात् । श्रौतकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति ।

४ C D = चरय = । ५ A = दर्शनार्थं । द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयेतस्योदिति
 (१०. ५. १०) धिदे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्द्वित्वं तु छत्रिमस्य विशेषणार्थं । तेन श्रावस्य
 यस्मैदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र च (?) न्यूल्लुभेत् त्वं
 देवत्यत्र तु लक्षणात्तदात्तं तुवं देव इति अज्ञाभावे इति दकार एव द्वितीये इति फलिते
 ऽथैः विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे सन्ध्ये एव न्यूल्लुभेत् । यस्मैद = । ६ C D सन्ध्ये ।
 ७ A C D वाष्कलिकार्यां M वाष्कलिकायल C in marg. = वाष्कलि । ८ C D लक्षणा-
 सुक्तम् । ९ C D संभवे यूहेदिति ।

तद्विधेयेषु व्युहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं क खो इत्युदाहरणत्वात् ।

६. अथ यच्च स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आचरणेषु दधिरे इत्यकारे न्युहः^३ । ननु अकार एवाच-
द्वितीयः तत्रैव न्युहनेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सुचारभादेवं^४ ज्ञायते । सन्ध्याचरणामपि न्युहने^५ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव दिधाहते द्वितीये भागे न्युहः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्युहयेदित्युक्तं । यस्येदमर्थं हविः
यदायुक्तं तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्युहः आ चो इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । मुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा^६ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानात् । विश्वञ्चाविति सानुनाधिकेन^७ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^८ । प्र शो ओ ओ ओ इ ओ ओ ओ ओ इ ओ ओ
ओ ओ इ धायेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपत्वे तु लोपः ।
विष्णो ओ ओ ओ इ इत्येवमादिषु तु लोप^९ एव पराङ्गत्वात्^{१०} ।

७. तं वृषाकपिं शस्त्रा कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D अभिप्राप्नोति । २ A *प्रत्यये इने इयुंद् M परे उदा० । ३ A *भादेत-
ततपन्तारौतिम् । ४ A न्युहे । ५ C D ना न सन्धिः । ६ A सानुनाधिकेन ।
७ C D M पदाकृत्वात् । ८ C D लोपे M लोपः । ९ C D M पदाकृत्वात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदाकृत्वा इव प्र शो ओ ओ इ धायेति कारः क्रमजः
पूषोचरस्य ** तत्रो लोपः ।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंस्यः । ततस्त्रिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्त्रिस एव । ततस्त्रिस इन्द्रमायास्त्रिसश्चानन्तरा भृतेः ।

२.^१ शस्त्रा ततो ऽनन्तरं वक्ष्यमाणाश्चतस्रः पारिचित्यस्त्राणां द्वितीये पादे प्रथमचतुर्थयोरचरयोर्वैस्त्र्यं कुर्यात् । अदात्तानुदात्त-स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिचित्यः ।

२. वैस्त्र्यांनन्तरमेव प्रतिष्ठणातीत्यर्थः^२ ।

३. पारिचित्यैः शस्त्रा तत एतश्चतस्राणो वक्ष्यमाणो विंशति-पदः । तमेतश्चतस्राणं निविच्छंसं ग्रंथति ।

१८.

१. इत्येतश्चतस्राणः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यांद्वाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रणौति ।

२. त्रिष्टुबेधा ।

२. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसाथद्वाभ्यामवसाथैकेन प्रणौति ।

४. द्वयं गायत्री ।

५. इत्येताद्यतस्र आदित्या अङ्गिरस्यः ।

६. एवाह जरितरोषा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोषा
मोदैवेति प्रणवे भुतान्तान्येषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२
भुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृत्नीः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिशां कृत्तयः शंसया ।

२१.

१. जनकत्वाः शंसतीति श्रुतेः । पलिति भदेह्व्युदासार्थम् ।
अत इति कमार्थम् ।

२. एता जनकत्वाख्याः ।

३. चतस्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्त्रयस्य प्रतीराधा अनन्तरं^१
तश्चिच्छिंसं शंसेत् ।

१ M भुतान्तान्येषां ।

२ O प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टुत् (?) ।

३ CD अनन्तरजनकत् ।

२२.

No commentary.१

२३.

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः ।

२. एतास्त्रयः प्रतीराधाः ।

३. अलावूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं श्रोथा मोदैव इति ब्रूयात् । अर्धर्युः प्रतीचितयः ।

४. इयमतीवादा । प्रवल्हिकाः प्रतीराधानतीवादामाह्नस्त्रा इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पञ्ची यियश्यमाना२ जरितरोथामोदैवेत्यवसाने । होता विष्टी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्त्रामतीवादायां प्रतिगृहणन्तं प्रतीचेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाह्नस्त्रासंज्ञाः शंसति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टचरः कष्टयभुद्धान्त । यद्वा प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. ताशामाह्नस्त्रानां तृतीये पादे न्यूल्लः कर्तव्यो यथा वृषा-
कपावुक्तः ।

१ vers 7 is left out in all MSS. २ O (in marg.) ऋषिदशमेधादो
कुंदायभिनेषमध्वर्युप्रत्ययाश्चदा तदर्धमिद पाठः । ३ O घयश्चा० ।

५. कष्टन्नरः कष्टमसुद्धातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरचरयो-
र्यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्गः कर्तव्यः ।

६. इतरामामाह्नस्थानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूङ्गमुक्त्वा
द्वितीयस्य पादस्थान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्गेनावसाय तत उपरितनं पादं
शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या षचः कर्तव्यः^१ ।

७. अच प्रतिगरे - विप्रश्चतयः^२ चय इकारा ह्रस्वाद्यतुर्थः
श्रुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा
मोदैवेति प्रतिगृह्णाति ।

२५.

१. आह्नस्थानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसेत् ।
दाधिकीं शंसेतीति (२०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं वृषाशङ्कानिरा-
सार्थम् ।

२. सुताशो मधुमत्तमा इति वृचं । प्र मंदिष्ठाय वृहते वृह-
द्रय इति वृचं । धो अद्रिभित् प्रथमजा षतावेति वृचं । अत्र
द्रष्टो अंशुमतीमतिष्ठदिति वृचं । एतानि^१ पूर्वं च यदुक्तमिमा
सु कमित्यारभ्य एतत्पष्ठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुष्टुपः ।

४. स्तोत्रियानुष्टुपादनन्तरं प्र मंदिष्ठाय वृहते वृहद्रय इत्ये-
तदेव पञ्चचं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति । न विकल्पो ज्येन सह । प्र

१ CD षचोवनेकः M षचधनेकः । १ CD om. षच प्रतिगरे विप्रश्चतया ।
१ M ins. वचानि ।

मंघ्रिष्ठाय दृश्यते दृश्यते इति पक्षं दिस्तावद्यावभौषावरुणस्येति
(३०. ८) श्रुतिवचनमेवंविधयमेव ।

५. यो अद्रिमिअथमजा अतावेत्येका गच्छति । सा चाग्नात्
सूक्तस्थाने गच्छति । चलारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे
कन्दोमे इति श्रुतेः ।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदु मध्वो मदि-
नरमित्यनुसूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
सूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नाना चि त्वा इवमाना जना इम
इति । अमाचं त्वा धियणा नित्पिषे मधीति मधदत् । श्रेषं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्तमेत्यादि ।

७. उष्यिचु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः । प्रायम्याद्वैश्वमनसः^१ ।
एतो चिन्द्रं स्रवाम सखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ शिपा-
मधीत्यनुसूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुसूपा-
दनन्तरमैन्द्रं जागतं । अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रतीत्यप्ताकमंग-
मुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । श्रेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्विति स्तोत्रियः । इन्द्रमीगानमोज-
सेत्यनुसूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्वास्तवाहं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमयं षष्ठः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद्-

१ M ग्याव वै. CD om प्रायम्याद्वैश्वमनसः । २ CD M om. तवाहं शूरेत्येते ।
३ CD M om. द्वितीये ऽहनि U (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अभि त्वं मेघं पुरुङ्गत-
मृगिमयमिति वधोदग्र । वृचं यदिन्द्र शवसा वधौरहिमिति
वृचहवत् ।

१. नू मर्तो दयते घनिव्यमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यन् ।

२. विष्णोर्तु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेपु^१ ।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वस्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यःतुष्टत्तिर्मा भूत्^२ ।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य कचिदग्रसन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परो माचयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

६. शुधी ह्वं तिरह्या इति स्तोत्रियः । आयुत्कर्णं शुधी
ह्वमित्यनुरूपसृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया स्वर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदसामवां अहेः स्वनादिति
पञ्च । ह्वनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिवा सोमं भद्राय
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्व्यस्यतिरेकादग्र । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा ह्यष
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्रं सुतं
पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
दां गृणते पूर्यं वस्त्रित्येकाद्ग्र । प्र वो महे मन्दमानायान्वस इति
द्वे स्वार्यं गवान्मूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः ।
अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि ।
षष्ठग्रहणमुपरिष्ठादिह वोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं
इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रन्धवादाशङ्काच्च न^२ कार्या । सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवि-
धानात् ।

१०. एवयामरुतं^२ प्र वो महे इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्रा
ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्यैत्येवमाक्षति-
दिग्बते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ^३ ओ ओ ओ ओ^२ ओ ओ
ओ ओ^३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओषा मोदैव
एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीक्षितयः ।

१२. चतुर्जनित्री तस्या अपसरतीति सूक्तमेवयामरुतो ऽन-
न्तरं श्रुषेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृत्तुर्जनित्रीयानन्तरं
श्रुषेत् ।

१ A ins रुद्रं विद्या ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामरुतं ।

B C adds one or more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य चावा-
ष्टयिवी इति श्रस्त्रा ।

१५. प्र वः पान्तमन्वसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं श्रसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतत्सूक्तं इन्दोमेषु च श्रस्यते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्वस इत्येतस्य तिस्रः श्रसेत् प्रथमे इन्दोमे ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उहं यज्ञायेत्यस्मानृचात्पूर्वं भवामिचीयमुत्तरयोश्चन्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव वोच्यते । षष्ठे इत्यहनि भवामिचीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चैहा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मतो दयते सनिष्यन्निति सूक्तं । परो माचया तच्चा
वृधानेति सूक्तं उत्तमाष्टचमुद्धृत्य श्रस्यते । उहं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^२ श्रवणं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm.) । षष्ठ इत्युपसंहारात्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^३ विशेषेणायुक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मतोः परो माचयेति ।^६ सत्यम् । सोदमाक्रमेणानुरूपया-
दनन्तरं पुनर्मा^७ भूत् ।

१ C D •पाठाकरणाच्चै•; C in marg. स्य । M पाठाच्च । २ A अत्रस्य परो
माचयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A •रेष्वित्यस्य वि•, C रेणित्यस्य वि• । ४ A •युक्तं जाग्रतं
च । ५ A न ननु । ६ A माचयेति नू मतोश्चस्मिन् षति कृते । विष्णोर्नु कमिति
येत् । इत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत् । पर्याप्तसु भवति षट्पादपाठ-
चतुस्रपञ्चाशो धीवाकरति ऋतेषु ।

२०. यदिन्द्र चिच मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा खर्वतीति पञ्च । श्रोजो मिमानो मन्दिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अस्यैव यः पूर्वस्तृचः सो ऽनुरूपः । द्वितीया तु प्रथमा । उत्तरयोराघ्रायकमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादन-
न्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विदधे शंसिपं हरी इति त्रयोदश । मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायन्धिण इति स्तोत्रियः । अनन्तर एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादन-
न्तरमैन्द्रं जागतं । अर्चां दिवे वृहते शूय्यं वच इति नव । दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुय्य लोकास्य रूपम् ।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पार्थिकानां कन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थानि । तान्येवेतरेषामुपदि-
शन्ते । चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् कन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति । षट्त्रिंशत्तं मैत्रावरुणस्यचतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशत्तं ब्राह्म-

पाच्छंसी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
शस्त्रपहणात्मकत्वानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः^१ । सर्वपहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्थिकानां शस्त्रं तदवशिष्टं
चतुर्णामभिन्नविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्थिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्गेन
शस्त्रम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्थ्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्तथातुर्विशिकानि महैन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंस्थेषुक्थवत्सु न्यायकल्पितानि । नकाहिकान्युत्तर-
वैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्याभवैष्यवविपर्यासः^२ । वैष्यवे विपर्यासो^३ योश्चद्विभीयोर्-
यज्ञायग्निरूपानि^४ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उदप्रुतीयं योश्चद्वि-
भीयात् पूर्वं । अच्छावाकस्य न्यायकृतमेव महाप्रतीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंस्थस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । एकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ C D • हपावमुक्तेः । २ A वैद्युतपर्यासाः । ३ C विपर्यासो M विपर्येसाः ।
४ C (orig) • रपाज्ञाया D • रपज्ञाय ।

६. ततो ऽथ, यदीत्यनुवर्तत-एव । अथ यद्युत्तममाभिप्रविक-
 मुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याहः पार्थिकस्य यत् ततोयसवनं होत्र-
 काणां होतुशोक्तं तदुत्तमस्याभिप्रविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
 ऽध्यायपरिषमाप्तौ गिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१०.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्वान्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि षड्दशपदं^१ स्रोचसत्वनं च ग्रस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो घथास्तुतमनुग्रहं^२ कल्पग्रस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं^३ । शाखान्तर-विहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूचारम्वयव्नात् । अचोदाहरणं । यदि चिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन दृष्टता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री चिष्टुन्भवति । याज्या पिया सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि चोत्तमस्य चान्दोमि-कस्य^५ निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोम-सामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तचाश्विनीभिः स्रोममतिशंभेदाश्विनीयाज्या जग-त्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवग्नात् । तत्र त्रिषु षष्टिघ्नतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सप्तत्क्रियान्याख्या । आ वां रथं

१ G D om. षड् ।

२ A कल्पग्रस्त्रैरे ।

३ D भविः ।

४ A •विहिते तदा कल्प्यं वा स्यात् ।

५ G D om. स्य ।

पुरुमायं मनोजुवमिति दग्ग । अयोधग्निर्ज्म उदेति सूर्य इति
 चतस्रः । अमृदिदं वयुनमो षु भृपतेति पञ्च । कः खिहृचो
 निष्ठितो मध्ये अर्षस इत्येका । अवाञ्चमद्य ययं नृवाहणमित्येका ।
 एष स्य भानुरदियति युज्यत इति षट् । यदिन्नेष सरयं याथो
 अश्विनेत्येका । उभा हि दसा भिपजा मयोभुवेति पञ्च । यो वां
 परिज्मा सुष्टदश्विन रथ इति पञ्च । भुज्युमंहसः पिष्टयो निर-
 श्विनेत्येका । एता वा याज्ञाः । अवाञ्चमद्य ययं नृवाहणमिति
 याव्या । उत स्या वां मधुमन्मत्तिकारपदिति वा मदती ।

२. इष्टीनां शम्भ्वंतादिनि^१ क्रियमाणे इविषां यागक्रमेण
 दैवते शब्दे सगुणनिगुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य ।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं सूर्यादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेचेत ।
 यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य ।

३. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत । उपदिष्टमप्यात्मीयं
 नाद्रियेत तत्राधान्यात् ।

४. छन्दोगानुविधानस्थायमपवादः । अत्रोदाहरणं । सुहृप-
 ह्यद्रुमृतये सुदुषामिव गोदुहे जुहमसाइ चविद्यवाइ चविद्यवाइ
 चविद्यवाइ^२ ।

६. पूर्वेषान्नादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । ऋषां विपर्यास-
 मनुविदध्यादेव ।

७. येन, वृत्राणि चर्यथ हंसीत्येवमादिको न्यूहनीयः पादो

१ D मायतात्रि कि० C in marg. एतावन्ने । तेषां परि ।

२ Δ om. चवि यवाइ ।

३ Δ •यादरे ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्वान्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि यह्यहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुश्रव्यं^२ कल्पमस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं^३ । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूचारभयत्वात् । अचोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन दृष्टता तदा रात्रिपरिगेषं च शंसति असंलोपाय ऐश्रीं चिष्टुम्भवति । याज्या पिवा सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि चोत्तमस्य चान्दोमिकस्य^५ निष्केवन्त्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशसोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारदाजकानां । तचाग्निनीभिः स्तोममतिशंसेदाग्निनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिश्रुतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याज्या । आ वां रथं

१ CD om. यह ।

२ A कल्पमात्रेण ।

३ D कविः ।

४ A विहिते मह कल्प वा ऽस्यात् ।

५ CD om. स्य ।

पुरुमायं मनोजुवमिति दग्ग । अबोधग्रिर्ज्म उदेति सूर्य इति चतस्रः । अर्धदिदं वयुनमौ पु भूपतेति पञ्च । कः खिद्वचो निष्ठितो मध्ये अर्धं इत्येका । अर्वाञ्चमद्य धय्यं नृवाहणमित्येका । एष स्य भानुरुदियति युव्यत इति षट् । यदिन्त्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका । उभा हि दक्षा भियजा मयोभुवेति पञ्च । यो वां परिज्मा सुवृदश्विन रथ इति पञ्च । भुज्युमंहसः पिष्टयो निरश्विनेत्येका । एता वा याच्याः । अर्वाञ्चमद्य धय्यं नृवाहणमिति याज्या । उत स्या वां मधुमन्मच्चिकारपदिति वा मदती ।

२. इष्टीनां ग्रन्थंतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य । एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं सूर्यादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेते । यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य ।

४. स्तोत्रियादिषु क्न्दोगमनुविदधीत । उपदिष्टमथात्मौयं नाद्रियेत तन्प्राधान्यात् ।

५. क्न्दोगानुविधानस्थायमपवादः । अचोदाहरणं । सुरुप-
कन्नमृतये सुदुघामिव गोदुहे जुहमसाइ यविचवाइ यविचवाइ
यविचवाइ^२ ।

६. पूर्वेषानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । ऋषां विपर्यास-
मनुविदधादेव ।

७. येन वृचाणि धर्यथ हंभीत्येवमादिको न्यूह्नीयः पादो

१ D शाश्वतानि क्रि. C in marg. एतावच्च । वेदां परि ।

२ A om. यवि यवाइ ।

३ A •पादरे ।

विकर्षणं पूर्यत । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूहनीयं संपादयेत् । तथा निष्टिष्यः पुत्रमा श्यावयोतय इति । संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते । न तु विकृष्टप्रयोगः । ननु न्यूहनाधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतन्न-योजनं न्यूहनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूहने पादे कन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति । असौदाहरणं । मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूहसंबन्धो विधेयः प्रसङ्गादिहोच्यते । न्यूहनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं क्छन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि सुथेरन् अदर्शनं तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनपहणादनुस्वारस्य लोपो भवति । असौदाहरणं । चतुर्थं ऽहनि न्यूहने प्रातरनुवाके तपूय्यग्ने जुह्वा पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो सिधेतल्लिग्भ्यसं कारयेदिति श्रुतेः । पशुलिग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कल्पते तत आख्याङ्कति होता जुह्यात् यस्माद्भौषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाग्यमाने यस्माद्भौषावाग्निष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाख्याङ्कति जुह्यात् ।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशानुपविष्टे ।

६. यस्माद्गीषा संश्रिता ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाव्याहृतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वयंसृते पशौ ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-पशुशब्दात् शाखापशुस्वप्येतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याव्याहृतयः ।

८. उपाकृतस्य सृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु सृते पशौ तेनैव मंश्रायं कर्म । यदि लय्येकयैवाग्निषा मीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२) ।

२. श्रवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभच-णायोग्ये । विनयिते । उपलभ्यमाने एवाप्राप्ये भ्रंशिते वाच्यं प्रति-निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः । इदयस्य नाग्रे ऽन्यमालभेत । न तु दुष्टविमथितयोः । तत्र हि आच्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-वचनात् पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं ह्यगमिति । आलभेत प्रतिनिदध्या-दित्यर्थः । प्रतिनिधधिकारादालभतिः^१ प्रतिनिधर्थः । अतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोस्ताश्रयोर्न पुनःक्रिया

१ C • लभ्यमाना ।

१ Δ आच्यवचनात् ।

२ Δ आलभति, C D • भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अधि-
गोरावृत्तिः संशयनत्वात् उपप्रेषस्य च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यभि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यमानो ये से पशुप्रध्वंसितारस्य त आतिं प्रा-
प्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्वेणाग्नीध्रीये
आज्याहुतिं^१ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापथां गर्भिण्यामित्यर्थः । वप्रायामनूवन्ध्यायामिति
विशिष्टचोदना । चोदितायामष्टापथां सत्याभेतद्गर्भस्य^१ त्वचो
वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान् । फलीकरण मध्यमास्त-
पडुस्त्रास्ते हि स्वविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा
इति प्रसिद्धास्तान्गर्भं च । इतिशब्दश्च स्वार्थः । ग्रामिणेऽग्नौ अप-
थितेतरस्य वपाप्रधानस्त्रिष्टकदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपवृत्ते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्त-
तस्त्वाङ्गं वज्ररूपमनेकवर्णं पशुमालभेत । पशुवन्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अहर्गणेष्वन्त्ये ऽहनि स्वरुहोमस्तबोर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे
पत्रावन्वायातनम् ।

१ A तन्त्रः ।

१ A ins होता ।

१ A एतदर्थेण, C न तदर्थेण, D न तद्भवत् । * D चकवा M om.

१. वषायाः पुरोक्षागस्य प्रगोः पुरेतुवाक्कां यथासङ्गेन ।
 २. प्र सू महे सुगरणाय नेधामिति वषाया याज्या । प्रथम-
 भार्ज यग्रमं वयोधामिति पुरोक्षागस्य याज्या देव न्यष्टरिति
 पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनानार्थं विदिषाणयोर्यज-
 मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
 र्थानां । तं संभव इत्यापचते शाशिकाः ।
 २. इतरापेक्षं^१ पूर्वत्वम् ।
 ३. याः काचिदाहुतौः ।
 ४. प्रातःसवनादावाज्याहुतौर्जुहोति सवेभ्रायेत्येवमादिना म-
 न्तेण ।
 ५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः ।
 ६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमद्वित्वार्थं हकारस्य ।
 ७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्गृतमिच्छन्प्राजापत्या-
 भिसिद्धमिच्छन्भिः प्रातःसवने आज्याहुतौर्जुहुयात् । अस्त्रामिको
 ऽपि वचःफलवचनात्^२ ।
 ८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
 भिसिद्धमिराज्याहुतौर्जुहुयात् ।

८. उद्गातारं मृतमिच्छन् द्वितीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराव्याहृतौ जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्टिश्च आज्या-
हृतोरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्टिश्च आज्या-
हृतोरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वे सयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्टिश्च आ-
व्याहृतोरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे वृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

१४. अभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु सत्सु कयाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कया शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्ने वर्च इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्व
प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारम्भकाः सपथां सदान्त् पूर्वप्रातरनुवा-
कारम्भकास्त.प्रकृतौ विहितसर्वस्मिन् देव्याः प्रातरनुवाकारम्भं स्रियन्तीति मत्वा ततः
पूर्वमेवमवाप्तिभिः प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१६. तस्यैवाङ्गो ऽभ्यासेन द्विराचकरणम्^१ । विशेषणानुपदे-
शादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात् । तत्रानुक्रमधृष्टाप्यायनप्रणयनानि
सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सद्यैवाप्यङ्गतत्वात् । सोमस्यैव, केवलस्य
प्रणयनं । तत्राग्नेयीरूप प्रियमिति चोद्भूरेत्^२ । यथासवनविधि
यथावाग्नीध्रप्रणयने^३ सोमो जिमाति गातुविदित्वेवमादिनां प्राक्प-
रिधानीयायाः उद्भारः । तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुख-
स्थार्यस्य परिसमाप्तत्वात् । एवमिहापि यावदर्थं कर्म । नैवात्राह-
र्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात् । आग्निषां निर्वचनमेव
समाप्त्यपेक्षितत्वात् । समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^४ ।

२०. संसवधर्मरहितं प्रकान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यतुष्टये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-
स्यैवाभ्यासो न युज्यते । प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात् । तेन
पूतीकैरनुष्ठीयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः ।

२१. वागशब्दः पदान्तरे । तस्यामग्निष्ठोमादिकायां संकल्पितायां
संख्यायां भूयसीः संकल्पितयज्ञसोदिताभ्यो बह्वतरा दक्षिणा दद्यात् ।

२२. सवन्यो वा विहरन्ति । सवन्य आपो नदीतडागादिस्थाः
संसवन्यो विहरन्ति । विच्छिन्दन्तीत्यर्थः । वायुवान्तरावती विहर-
त्याकाशश्चेति वा संख्यानं भावयेत् । चकारः सर्वत्र विद्विषाणाना-
मित्यस्य प्रापणार्थः ।

१ A C D M • सप्तं च • । २ C M वे • । ३ A यथासवनविधि •
M यथा स च विधिदप •, C D यथासवनवि • । ४ C पूर्वं D om' once पूर्वं ।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे षोडशकालस्याति-
नयनमपि । सोममात्रे सर्वास्त्रवस्थासु कारिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपग्रन्दाद्दृश्यमाने विनायपहरणेन । अमेध्यसंस्पृष्टे^१ तु ग्रन्थे
अमेध्यापनयने श्रद्धिः कार्या ।

धावन्नापैत्यमेधाक्काद्गन्धो लेपश्च तत्प्रतः ।

तावन्मृदारि वादेयं सर्वासु द्रव्यश्रद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिपुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म ।
अन्यमाहृत्येत्यन्यस्थाहरणमाचम । न क्रयः । अभिपुण्यादिति प्राग-
भिपवात्क्रीतापहृतस्य लभ्यस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशालिने मुख्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मुख्यार्थिने किञ्चिद्द्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिपुण्यादिति यागसोदनानुवर्तत
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिपुत्य यजेत्^२ । पूतीका
रोहितदृष्यायाणि^३ । अर्जुनो ऽपि दृष्यजातिरेव । तत्पुण्याश्चपि
शुक्लानि ।

४. दृष्यानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिपुतानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुहा क्षीरेण सद्योदग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । मिश्रयेत् ।
श्रुतेन कृतातञ्जनेन माथन्दिने श्रीणीयात् । दध्ना तृतीयसवने ।

१ All MSS कासाया० or कासाया० । १ A •स्पृष्टे तु ग्रन्थे ।

२ A वा यजेत । ३ MS रोहितं, G रोहितं (?) D रोहितं ।

५. एका स्त्रीगौर्देया । दक्षिणामहणात् प्राकृतस्य दाक्षिणस्य निवृत्तिः । अवसृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कर्त्सेन ।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रकान्तकृतदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो ज्ञेष तत्र कृतप्रायश्चित्तिरिति^१ शतपथब्रुतेः (४. ५. १०. ६) । एकस्यामपि त्वाज्जतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतत्प्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाहेनाभावे । पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः । श्रेयं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःभवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति श्लोचियः । आश्रायकमेण उत्तरो ऽनुहूपः । होत्वपहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्सैवदेवताभिः^२ सह श्लोचियानुहूपार्थां सोमातिशंसनम् । ऐन्द्रवैष्णवीभिरिति सद्यर्थे द्वतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके ऐन्द्रवैष्णव्युक्ता । अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परियहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिन्द्राधिनो बृहत्कृतम् । अतो देवा अवन्तु न इति पञ्चचः एताः सूक्तासंभवात्^३ ।

६. अतो देवा अवनु न इत्येतस्य षष्ठस्योत्तमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होत्रपहणं चानुवर्तते ।
२. वण्मर्हा अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनुरूपः ।
३. त्रिष्टुबर्षं वचनम् । अष्टेदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमग्निन्द्र सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनी-
मीत्यष्टौ । उरुं यज्ञाय चक्रयुर्लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः ऋचिवत् । व्यर्षमा वरुणस्येति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः । मोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णु
तत्पनथाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आश्वि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र तत्ते अद्य त्रिपिपिष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
स्रवते वीर्येणेत्यनुरूपः ।

३. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय सवथाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुत्सिङ्गान् परित्यजेदन्त्याश्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं त्रिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते बह्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अत्र स्तोत्रियानुरूपौ प्र तप्ते अथ त्रिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोमातिशंभनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होत्रकेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सुवते हृन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^३ आद्ये द्वे षडौ । जागतानामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन्द्र नामा देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अशस्त्रापि चतुर्दशीं चयोदश्या परिधानं नित्यां इति वचनात् ।

१ O D •नन्वस्विषेपात्, A M •नन्वादिशेषात् । २ A स्तोमातिशंभेदू नायाश्विः ।

३ A द्यापात् ।

७. वन्दोगाः स्तवते तथैव शस्त्रम् ।
 ८. होत्रे वा प्रथमानां श्लोदृणां कृत्स्नं भवति । तथैव शस्त्रम् ।
 ९. कृत्स्नस्तवनशंसने कर्तव्ये ।
 १०. कृत्स्नस्तवनं शंसनं च ।
 ११. आश्विनमप्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम् ।
 शतानि त्रीणि षड्या च^१ श्लुष्टायामाश्विनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षाणामृचां भाव दृक्षतीनां च संपदा ॥१॥
 प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।
 ता राजाना चतससु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
 सो मर्त्यैश्चिति चैका स्यादगन्नेति द्वयः सप्तः ।
 प्रगाथो अग्ने विवस्वत्स्यादेष एव कल्पपूतः ॥३॥
 एते द्वे अथमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे द्वचं पुर ।
 सप्त वैदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति^२ जनस्य च^३ ॥४॥
 अग्निं तं दग््न तिष्ठः कः पञ्च चोत् सखासीति ।
 उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुच्ये तथा ॥५॥
 प्रति श्लोमेभिरुपसं सूक्तमुपो यदद्य दे ।
 उषस्तत्तिष्ठ एता उ चतस्रः शुर्महे दग््न ॥६॥
 अश्विना यज्वरीरिपस्तिष्ठ एका न यत्परः ।
 दूरादिहेव षट्चिंशदुदौरायां दग्नाष्टौ च ॥७॥
 आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतससु !

१ A तत्रेव । २ A षडा, C षडा, M, षडात्ति । ३ C • मृचे मेति, A मृचमेति ।
 ४ A जनस्य षट् ।

एका भात्यग्निरुषसां नामत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥ :

का राधन्नव मधस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।

तं युञ्जाथां नवा मे हवं नामत्या पञ्चपञ्च^२ ॥९॥

युवोरुषू रथं त्रिष्टिदेका तिस्रः समानसु ।

नव प्रति प्रियतमं तुल्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥

अब्रूभ्रियेत (?)^१ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे^२ ।

अनुष्टुबुष्णिहौ ष डे वृहत्युष्णिगनुष्टुभः^३ ॥११॥

११.

१. सत्ते गणयञ्जे वा । यदि दौचितो विधेत कथं स्यादित्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मग्न्येन शामित्राद्वा आहृतेन लौकिकेन वा शाखान्तरात् । अस्थीन्युपनह्य ततः पुत्रं^४ भ्रातरं वा दौचयित्वा^५ शान्तिपातिकैः संस्रुतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दौचयित्वा सह यजेरन्नित्येतच्चिरमेव कल्पान्तरमेतदाशब्दात्^६ । दग्ध्वास्थीन्युपनह्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव । अभिपुत्र्य धोमं राजानमगृह्णीत्वा यहान्दक्षिणापरस्यां वेदियोष्यां यजमानास्त्रिकुम्भं निधाय तस्मिन्देष्टे दक्षिणापरत्रेदि-
श्रोण्या देशे कन्दोगाः सार्धराज्ञीभिरार्यं गौरित्येताभिः परा-

१ C in marg. मे गोमतादशौ चान्वयं कृतः । २ C D अब्रूभीयत । ३ A परे ।

४ C D अनुष्टुबुष्णिहः । C in marg. चित्रं देवानामित्यादि याच्यांतं प्रकृतवदित्यर्थः ।

५ C तत् । ६ C D M निराश्रयः । ७ C D M शब्दाशब्दात् ।

चीभिरनाटन्ताभिः सुवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विश्य स्रोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराश्रीभिः
पराचीभिः सुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति
सव्यानुहूनपापानास्ताडयन्ति^१ । सर्वैरेव पाणिभिः ।

६. आद्यं गौरिति स्रोत्रदेशे^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वयं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टने^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वैवरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्त्रीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्त्रि-
मतो याजयेयुरिति केचिदाहुः ।

१०. स्रोत्रेस्रोत्रे सुवमाने स्रोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निद्भुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलमो द्रोणकलग्नः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घं सोम-
नाग्रे सतीति^१ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. ताडयन्ति । २ A स्रोत्रदेशे । ३ A अपरिमिते इष्टने । ४ D नति-
दर्शनादिति वैवरेच । यथा नवम्यां यथेति । C like D, M • दर्शनादिवैवरेच ।
यथा नवम्यां यथेति; in marg. वे । ५ A om. इति ।

१. विधुं दंष्ट्राणं ममने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन सांघ्रा^१
 षष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने सुवते कन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

२. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृगिति । पूर्वं ऽनुरूपः शंसितव्य-
 सुतः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति वचयद्दणम् ।

४. घावणीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तत्र भवतीत्यत आह ।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूचारम्भः ।

६. अश्वैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुष्टक्तिमिति ।
 यदि पुनः कलशदरणं घावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
 न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि घावदरणकलशदरणयोः ।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

९. अभ्युश्रौतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मानि जुहुयात् हुता-
 हुतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शुक्ले^२ नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं यद् जघन्यं गृह्णीयात्तस्मात्पमर्धादूनमुपवाते नाराशंसे
 सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
 र्द्विरण्यगर्भं इत्याद्याभिश्चतसृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन^३ प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
 पूर्वार्धे उपरवाख्ये श्रवटे ऽवनयेत् ।

१३. यस्याभिपुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
 भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

धीभिरनाहृताभिः स्रुवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मर मैत्रावरुणस्योप-
विश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराशौभिः
पराशौभिः स्रुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति
सव्यानुहूनपाघ्नानास्ताडयन्ति^१ । सव्यैरेव पाणिभिः ।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वयं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टवे^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वैरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्त्रिचहनि भवन्ति ।

९. मरणात्संवत्सरे ऽश्वीनि याजयेद्युरितरे यजमानाः । अस्थि-
मतो याजयेद्युरिति केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्त्रयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घं सोम-
नाग्रे सतीति^१ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. नाहयन्ति । २ A स्तोत्रेश । ३ A अपरिमिते इष्टवे । ४ D श्रुति-
दर्शनादिति वैरेव । यथा नवम्यां यथेति । C like D, M • दर्शनादिवैरेव ।
यथा नवम्यां यथेति; in marg. वे । ५ A om. इति ।

१. विधुं दद्राणं समने बद्धनामित्यस्यां वपद्धारनिधनेन सास्त्रा^१
पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंभिने न्युपते कन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

२. महत्तन्नाम गुधं पुरुस्पृगिति । पूर्वां ऽनुरूपः शंसितव्य-
स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेशो मा भूदिति ब्रह्मचरणम् ।

३. यावन्तीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तत्र भवतीत्यत आह ।

४. स्तवनाधीनत्वाच्छंमनस्येति सूत्रारम्भः ।

५. अश्वेवोत्तरो ऽनुरूपो मह उपाय तवसे सुवृक्तिमिति ।
यदि पुनः कलगदरणं यावदरणं सोमे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि यावदरणकलगदरणयोः ।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

९. अभ्युन्नोतं नाराग्रंसमन्तःपरिधिं भक्षानि जुञ्जयात् ङता-
ङ्गतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शष्के^१ नाराग्रंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं पृष्ठं जघन्यं ऋक्षीयान्तस्थान्पमर्धादूनमुपवाते नाराग्रंसे
सोमपमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराग्रंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
र्क्षिरण्यमर्भं इत्याद्याभिश्चतस्रभिरध्वर्युर्मन्वान्तेन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
पूर्वार्धं उपरवाख्ये श्रवटे ऽवनयेत् ।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
भवणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्वान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । कर्त्तुं वेदममृतमन्नाद्यमित्यादेश धानं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणाव्याहृतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरशिवावच्छाद्येति^१ (?) च्छन्दोगानां । तेन चान्येन
वावच्छाद्य चमसो निर्हरेद्भ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य षते चिदभिश्चिप इत्यनेन द्रव्येन महावीराख्यं^३
भिक्षपाचमनुमन्व्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. अथस्विंशत्तन्त्रव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण मन्त्रे-
षैकान् । द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्तेन मन्त्रेणैते आख्याहृती होता जुहोति । अथब्दादध्वर्युश्च ।
स्वग्रासोका ।

१३.

१. यदौति वचनास्त्रिमिन्नं न स्वथमुत्पाद्यम् । सत्ताय दौचितः
सत्तार्थं दौचादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथशब्दाद्बुद्धिरपि कथंचित्त्वा-
भ्युत्तिष्ठेद्परिसमाप्तसत्तस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सत्तिभिरङ्गीकृतं क्रीत-
मक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्वोमेन सर्वपृष्ठेन सर्व-
वेदमदचिषेनेति विश्रियो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः । सत्ताङ्गं

१ A चि पा० । २ C निर्हरेद्यस्याभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चमसा० ।

३ C D महावीरपाच भिक्षम् । ४ A नष्टत्वात्, M. ० मन्त्रं नोपदि० ।

चोच्यते । अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सक्षिणः साम्बुत्वाने आग्ने-
 यीष्टिः सर्ववेदसदक्षिण भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरित्वेवं^१
 केचिदाहुः ।

२. संकल्प्यापि सत्तमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
 शब्दो विकल्पार्थः ॥

१ उक्तो द्वादशाहः सशौत्रस्तद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदङ्गाम् । तद-
 नन्तरं ते चेदसुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
 त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
 कानिचित्सत्राणि केचिदहोनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तत्र
 द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
 सत्तत्वं । सत्तमं सत्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषो वाक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः^२ सत्तार्थमासी-
 रन् । य स्यन्निजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^३ सत्तमासीरन्निति
 शाखान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^४ दीक्षिता इत्येतदेवा-
 भेव विशेषणत्रयम् ।

२. सत्ते गृहपतिरोधो^५ नास्ति । यथा साध्यं याजमानं च
 मयीदमिति प्राङ्मणः । अशक्ये तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्थानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयश्चरि (चरि ?) २ C D om. the passage
 beg. with उक्तो and ending with तानाह । ३ C D यथोदिष्टा । ४ A यजमान ।
 ५ A ins. एपज्ञेयता । ६ A गृहपदीतिरा, M गृहपतिः रा ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिलोपङ्कानं मयौदमिति जपस्य ।
तच्चालिञ्जमिलोपङ्कानं कृत्वा तस्थानुरोधेन^१ पञ्चान्मयौदमिति जपः ।

२. दीचणानुपूर्व्यं दीचणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीचेत^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्चयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि क्लृप्तार्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्लोकः^५ कृतत्वादिति (१२. १. १४) ।

५. केचिच्चाराशंसकस्याः केचिन्नूनपात्कल्याः केचित्तूभय-
कल्या^६ मन्त्रकल्पे द्वैधे^७ भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणेष्विति सत्यसति वा^८ दक्षिणाहोमे काला-
वधिरयं^९ । दक्षिणापयेन दक्षिणामार्गेण । ते शास्त्रासदशी दक्षिणे-
नाग्नीधतीर्थेन कृष्णाजिनानि धूमन्तशालयन्तो दौक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^{१०} जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्रमग्निष्टोमसंख्यः सहस्रदक्षिणः षष्ठ-
ग्रमनीयाख्यः कायः । सत्क्षिणः सत्त्वादुदवसाय षष्ठग्रमनीयेन यजे
रक्षितिशाखान्तरश्रुतेः । स काममेव षष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. २४. ३०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्क्षिणं सत्वलिजः
स्युरित्यारण्यके वचनात् ष्यक्ष्यक् षष्ठग्रमनीय इत्येवावसीयते ।

१ C D तस्थानुरोधेन । २ A प्रथमं दीचित् । ३ C D M समादीनि ।
४ C D M कात्यायनः । A कृष्णाजिनः । ५ M एव instead of एक ।
६ C D M om. उपभयकल्या, C (in marg) •भयास्तू । ७ A मन्त्रकल्पे द्वैधे • ।
८ A om सति । ९ C D M •विधिरयं । १० A एव नमस्तौ गच्छेयुरिदं •

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते । सत्यनुयाजयामे
 ब्रूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति ब्रूहति प्रेरयतीत्यर्थः । सुप्तौ वक्ष्य-
 माणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । सत्यम् । अधिकानां प्रतिषेधार्थ-
 मेतत् । कथं ब्रूहति । अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुह्वं
 प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन । अग्निरग्नीषोमावित्यादिना
 मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युक्तेन सव्येन हस्तेन । आत्मार्यं
 आग्नीर्यागात् । ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः । अग्रक्ये
 चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता^१ तांतासुपलक्ष्य ब्रूहनं कार्यम् । प्राप्त-
 सेवेतद्दोषितायनार्यममावास्थार्यं चोच्यते ।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पक्षीसंयाजेपुत्रः सोऽवावधिलेन
 गृह्यते । तस्मिन्ननिष्टे गार्हपत्ये स्रुवेण जुह्वयादेवमेव शाखान्तरे
 श्रुतत्वात् । प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम् । यत्रैव गृहपतियागस्तत्रै-
 वैता आहुतयो यथा स्युरिति । आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परि-
 भाषासिद्धम् । मन्त्रानिदानीमाह ।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं^१ द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं
 तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चनेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

१ A C (sec. b) यथाप्रधान । १ B adds यद्यध धर्माणामधिपते इन्द्र ष्वेडामा-
 मधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेव पराक्रमध्वम् ।

५. अतुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते । सत्यनुयाजयाने
 ब्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति ब्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः । सुचौ वक्ष्य-
 माणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । सत्यम् । अधिकानां प्रतिषेधार्थ-
 नेतत् । कथं ब्यूहति । अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुह्वं
 प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन । अग्निरग्नीषोमावित्यादिना
 मन्त्रेणोपमृतं प्रतीचीं गमयति न्युज्जेन मन्त्रेण हस्तेन । आत्मार्थं
 आग्नीर्योगात् । ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः । अग्नये
 चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता तांतामुपलक्ष्य ब्यूहनं कार्ष्णस्येत्येव-
 मेवैतददीक्षितायनार्थममावास्वार्थं चोच्यते ।

७. प्रती-यत्प्रतेरिति यः प्रतीचीं दिशं ब्यूहति । यज्ञो-
 पवीती पूर्ववत् ।

८. उदीचेत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं ब्यूहति पूर्ववत् ।

९. ऊर्ध्वेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वीं दिशं ब्यूहति । मन्त्र-
 लिङ्गात् । इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्तु प्रतिदिशं
 ययोक्तो मन्त्रभेदः ।

१०. उक्तार्थनेतत् । पूर्णपाचाभिर्मर्गनमाग्नीर्योगादात्मार्थम् ।
 दिशां ब्यूहणमपि तत्संयोगात् ।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्त्रं सूत्रम् । ख्ववन्तानि खण्डयो
 व्याख्यायन्ते । क्रमार्थंश्चायं प्रत्ययः । आपो हि हा मयोभुव इत्येव-
 माद्याभिस्त्रिभिर्युद्धणशेषा अपो ऽभिमृश्व ।

११. अस्त्रार्थं वो मरुतः श्लोक एतु । यथोरोजसा स्कुभिता

रजांशोत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति दिग्भि-
कल्पः ।

१२. सनुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-
येतानुपसृशन्^१ । अभिमन्त्रणं तदभिसुखेन भक्त्वा मन्त्रोच्चारणम् ।

१२. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिष्टयतसृभिस्तरो ऽभि-
सृशेत् ।

१४. ममिन्द्र षो मनसा नेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां
प्राणानुपसृशेत् । ब्रह्मलोक्तेन क्रमेण ।

१५. अनु न इत्येवमादिना मन्त्रेण सुखमण्डलं पाणिना
विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुकमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत
आह ।

१. वेदेर्द्यं दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-
रभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानाद्दक्षिणं पादं गमनाभिसुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमाचे
स्थापयेत् । दिक् विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वनो
हीनतरं मय्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं
कुर्यात् ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात् ।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति ।

न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६. तमहमित्येवमादिक^१ उदर्को वाक्यशेषः । समानस्तुल्यः । सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७. अगन्तु स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिग्गमीचते ।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते । सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहवनीयमीचते । वरुणप्रधासेव्वाहवनीयौ द्वौ । तयोर्द्वयोरपीचणमविशेषात् । ऊह्य न भवति । ज्योतिःशब्दस्य दीप्तिवाचकत्वात् ।

९. ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव दिग्गमीचते । एषकारान्न पूर्वेण सह विकल्पः ।

१०. जपतीति सूत्रच्छेदः । व्यावन्तानि तु खण्डगो व्याख्यायन्ते । एवं च निर्देशः क्रमार्थः । स्वयंभूरित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । कुत एतत् । अथात्रैवेत्येवमादिना गत्येन महाव्रते विशेषात् ।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं वाङ्मावर्तमानमन्वाहृत्य । होत्ववदिति नोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु भ्रमणमिति विशेषात्^१ ।

१२. सव्यावृद्धूला एत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथमुपतिष्ठते दृष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह ।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

४. संहार्यं वापयित्वेत्यर्थः । रोमनखानीति रोमग्रन्थः केश-
ग्रन्थोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिष्यः
क्रियार्थम् ।

५. आश्रुत्य^१ प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य । एतद्गृहे कृत्वा
अन्यदक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-
दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य ।

८. स्पष्टेन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः । अभ्युक्ष्य ।
अद्विहपसिच्येत्यर्थः । कृत्वैवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणामैः काष्ठैश्चितिं^२ कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । गृह एवोद्धरणं कृत्वा
शकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्^३ ।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण
यजमानग्रहीरं नयेत् । ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः ।
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहृतस्य व्यवेतो ऽग्नीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाग्राह्या स्यात् तन्निवृत्त्यप्ये
वचनम् ।

१ A C आश्रुतम् । २ Com. कष्टैः । ३ A om. the words from एतद् to
शाखान्तरान् ।

१२. काष्ठशितौ उत्तानं श्रवं निपात्य ततः ।

१२. दक्षिणतस्थितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोश्रमाधिपवणमिति । अजां ङागीं रोहिणीमेव । अनयोरन्यतरां दक्षिणामुखीं प्रोभ्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः । ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते । सत्यम् । अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च मंदूयते । दासा यदीं सुसमुच्चमवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनात्तत्रैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः ।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञाया वा वृक्षावूह-
संलग्नावूहभ्यामुद्धरेत् । पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः ।

१५. तौ वृक्षौ दक्षिणाग्रावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव
मारनेयौ शानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात् ।
अनाहिताग्नेरौपासने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्^१ । पिण्डपिष्टयज्ञवदिति
सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः ।

१६. प्राणायतनानि^२ मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ तेखेकैकं
हिरण्यकलं निदध्यात् ।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्ययस्तेत्यनया च्छचा अनुस्तरणीवपथा
ग्रवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः ।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽपाण्णाग्नेय्यभिमुखानिकायांषि प्रेतपादौ
चेति देवयुवं जुह्वाग्नेय्यां सादयतीति श्रेयः^३ । जुह्वादीनामनेकल-

^१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात् । ^२ B om. प्राणायतनानि । ^३ C has only दक्षिण पक्षं जुह्वा सादयतीति ; in marg. आग्नेय्या । देवयुवं corrected A देवप ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्त्रिणां साधार-
णान्यन्यानि पाचाणि भवन्ति । तेषां सत्रान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतश्च सत्त्रिणो मृतस्य स्वैरेव पाचैर्दाहः । अपि वान्यानि पाचाणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः । संस्मितदर्मपूर्णमासस्य
हृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहितान्यग्निहोत्रायणिनोः
स्नात्नीपाकपूर्णाङ्गितिसुचौ जुद्धविकारत्वात् । हतेन प्रषदाञ्च्येन च
पूरयित्वा सादयेद्भृत्यन्तरात् । श्रानुलोम्बेन च न्यायात् ।

१८. सद्ये पाणौ श्वस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

२०. भुवां हतेन प्रषदाञ्च्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाचीमेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

२१. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२२. अग्निहोत्रसुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नाभिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नाभिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं
गम्यते । वपाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येष्वपि
प्रदेशेषु वस्तान्तर्हितेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२३. प्राग्निचक्षुरणपाचं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२४. प्रणीताप्रणयनं सद्ये कर्णे निदध्यात् ।

२५. पुरोलाशकपालानि गिरसि स्थापयेत् ।

२६. इत्सु^४ पावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om. तेषां to तादर्थ्यात् । १ C (in marg.) पाचैर्दह्यात् । २ C (sec. h.)
प्रदुष्यते । ३ C दस्य in marg. प ।

२७. समवत्तधानीमिलापात्रीमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्लथस्य छप्पाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उमङ्गः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्द्वयोरप्युलूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुमलम् । अष्टौवच्छब्देन^१ शुष्कसङ्गे उच्यते ।

३३. शृपं च शकटं च शृपंशकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेपथ्यालोकूर्चादीनि । अनादिताग्नेः^२ पार्वणपिष्यशपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरीहृत्योक्तं^३ तानीति । हतेन पृषदा-
ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि
च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै तत्त्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति ।
प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणान्याख्यैर्यजमानशरीरम् ।
पुत्रादयो यथाधिकारम्^४ । असौ स्नाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतना-
मग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टौवतो जाननी इति षट्पदशब्दे षड्जानद्विनि मन्त्रभाष्ये ।
अष्टौवद्व्यां शानुश्रानित्यदमे क्लथभ्यामिति मन्त्रभाष्ये च । २ B •ग्नेः सर्वेषु पितॄं
पिष्यः । ३ ० सर्वाणि पुरोक्तम् The reading of B I have not noted. ४ B
यथाधिकारम् ।

१५.

१. मैत्रमग्ने वि दक्षो माभि शोच इत्येवमाद्या दश जपित्वा
सव्यावृतः सव्यं वाङ्मन्वावृत्यानवेक्षमाणः^१ षष्ठतो ऽनिमौलयन्तः
श्रीघ्नं प्रक्रामन्ति । प्रागुदङ्मुखाः ।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते
प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येतसूक्तम् । सना च सोम
जेषि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । खान्ती-
त्यर्थः । कथं खान्ति । गिरांस्युदके नमनेनाप्रवेग्यन्तः असंभाव-
मानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यायन्तीति सूचच्छेदः । स्ववन्तानि तु खण्डग्र उच्यन्ते ।
असाविति नामपाहं सपिण्डा उदकाञ्चलिमेकं दद्युः ।

५. उदकादुत्क्रामन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम् ।

७. तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमु-
पस्थाय ततः ।

८. कनिष्ठो ऽपत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।
सपिण्डा वङ्गवचननिर्देशान् ।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यलेन प्रसिद्धाः ।
सर्वपा श्रोत्रधिविशेषाः । एतत्त्रयं निविष्याद्भिर् अग्नेके गोमये

निधाय ततः अग्नन्वती रीयते संरभधमित्येवमादिना मन्वेणाभ्य-
क्तमग्नानमग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतन्नयमपि संस्पृशन्ति
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यध एव । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । इवियमचारात्त्वर्षं तद्गच्छता । भावप्रत्ययनिर्देशो
लिङ्गसङ्ख्योरविवक्षार्थः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां
दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च कृषिनिकर्तनादीनाम् । किमवि-
शेषेण । नेत्युच्यते । वैतानवर्जम् । वैतानं चेतान्निकर्म । तस्याप्रति-
वन्धः^१ । कियन्तं कालमेतानि व्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-
रात्रमित्यर्थः । चिरात्रं वा । एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः ।
आ वा संचयनाद्भूतानि । अस्त्रिसंचयनं वक्ष्यति । अपरपत्रे संचि-
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्भूतानि भवन्ति । स्मृतिषिद्धस्य वचन-
मन्ययाकरणे प्रातपत्यर्थम् ।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते । येव्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं
तान्यघातानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्यैकरात्रादीनि ।
यानि व्रतैर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।
कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः । एतदनेनोच्यते^२ । यद्यपर-
पत्रो ऽन्तर्नवाहं^३ भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पत्रो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिषेधः । १ A C (orig.) अनेनोच्यते B C (sec. h) अन्येनोच्यते ।

२ B ऽवैकं नवाहं C orig. ऽनर्तं वाहं ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाहान्नादत्तयः । वर्षत्रयस्यापेतदसंयोग-
विधानात् । इति इ स्माच्च कौपीतकिरिति स्वयचदृढीकरणार्थं
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपत्रः कृष्णपत्रस्त-
स्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्च-
सप्तसु संचयनमस्यां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्वान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन घोरमिश्रेणा-
स्त्रीनि निर्वाप्याभ्यां तापमुपशमयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-
पणमविशेषात् ।

१४. शरीरग्रन्थेनाचास्त्रीन्युच्यन्ते । तान्यनन्तरं पुराण्ये घटे
प्रविषेत् ।

१५. उक्ते स्नाधामि पृथिवीं तत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं
मृह्णोष्टेनापिदध्यात् ।

१६. उच्छ्वस्य पृथिवि मा निवाधया इत्यनेन मन्त्रे खाते
सुरंगयामित्यर्थः । तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छ्वस्यमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते
ऽवदध्यात् । परिमितं चित्यकं कुलकं आग्रानमित्येको ऽर्थः । तच्च
परिमितदारं क्रियते । तत्रास्त्रिकुम्भं सुरङ्गायां^१ प्रवेश्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि
शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्त्रि-

समानसङ्ख्याकैः पलाशवृत्तैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृत्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

१०. वक्ष्यति । पुरुषाङ्गतिं कृत्वेति । तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृत्तानि निदध्यात् ।

११. ग्रीवायां कर्तव्यायां द्वा यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

१२. वाङ्मोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विशिष्टयोर्वाङ्मोः । अंसान्वंसयोः । एकोऽस्रगब्दोऽस्रफलकवचनः । अपरोऽस्रतिर्धातुरस्रगब्दपूर्वा गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंसास्रगतयोः अंससहितयोरिति यावत्^१ ।

१३. उरःस्थले कल्पयितव्ये त्रिंशत्पलाशवृत्तानि निदध्यात् ।

१४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृत्तानि निवेशयेत् । पलाशवृत्तानि लौकिकेन शब्देन पलाशवितकान्युच्यन्ते ।

१५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृत्तानि अवस्थापयेत् ।

१६. चत्वारि पलाशवृत्तानि शिथ्ने कल्पयेत् ।

१७. ऊर्वाः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृत्तानि निवेशयेत् ।

१८. द्वयोरपि जानुजङ्घाङ्गीवत्समुदाययोः विंशत्पलाशवृत्तानि निदध्यात् ।

१९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृत्तानि निवेशयेत् ।

३०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमौत एवं चीणि पष्टिग्रतानि ।
विकलाङ्गे ऽपि सङ्घाहानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात् ।

३१. उक्तया पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्षा-
सूत्रैः सूक्षासूत्रमध्यमैः स्त्रायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवसूत्रैर्मांसवद-
स्त्रिभिन्नैः प्रलिप्य सर्पिपाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेषु
संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः । एवमेव शाखान्तरविहितत्वात् । जीवतः
कर्माणीत्युक्तम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी घियेत ततो यजमा-
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अग्निन्वाक्ये नियोगव्यमुत्प्रेक्षते । पूर्वमारिष्या अग्नि-
संस्कारो ऽन्यानयनमाधानं^१ च । तच्च पूर्वमारिष्या अग्निसंस्कारा-
याथाकाम्यं वचनात् । अन्यानयनमर्थाच्चिप्रं पुनराधानं तु विधीयत
इति । सांतपनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरिति कर्तव्यता^२
यजमानदाहवियया श्रतपथे पथते । इहाप्यविरोधात्सैव द्रष्टव्या ।
इत्यमेव कुर्यान्तिश्च एव स्थालीरेष्टवै ब्रूयान्तासु गोमयानि च
शुम्बलानि चावधाय नाना चिञ्चग्नियु प्रवृज्यात् । ते ये ततः
संतापाद्ग्नयो जायेरंस्त्रैरेनं दक्षेयुरिति^३ (१२. ५. २. २) । इत-
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वात् ।

१६.

१. परिधिकर्मैति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A पुनराधानं च । २ A C समापजेतिकतः B not quite legible. ३ B दाहयेयुः ।

मङ्गलं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म । तद्वृत्तापवर्गं कर्तव्यम् । व्रतान्युक्तान्यधःश्रयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो रिक्थभागुप्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

१. अनद्वान् वस्त्रोवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तत्प-
द्यादग्नेरुदग्मीवं प्राग्मीवं वोपरिलोम चोपस्तीर्य तस्मिन्निक्थभाजः
सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदगणेषु प्रागणेषु^१ वा ।

२. जुहोतीति सूचान्तः । ये चर्मण्युपविष्टास्तांशान्नि^२ चान्तरे-
णास्नानं कृताभ्यक्तं स्थापयित्वा दमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

३. ग्रन्था रथाङ्गत्वेन प्रसिद्धास्ताः परिधिवदावसथ्यस्य पद्याद्-
चिषत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः ।

४. कृत्वेति वर्तते । शमीमयमनियतसञ्ज्ञाकमिन्धनायं पालाशं
वेधं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रचिपेत् ।

५. वरणविकारेण कंसविकारेण वा सुवेषे वक्ष्यमाणा श्रान्या-
ज्जतौजुहोति ।

६. दक्षिणं पाद तिर्यङ्गमितरस्य जहाया अधो न्यस्येतरं
चेवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्यंभूत
स्रत्किं जुहोति । किं चान्यत् । समन्वारभ्येषु यानि कर्माणि
प्रत्येनसा महोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । संग्रह्यात् कृतोपस्येवन्वार-
भ्येष्विति लभ्यते । कतमे पुनस्ते आहुतिमन्त्रा इत्याकाङ्क्षित आह ।

७. दमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

१ C om. प्रागणेषु वा । २ A C तांशानि रिक्थं चा० ।

र्वदिका^१ परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशुच-
दघमिति सत्राग्रे नय यस्ता इदा त्वं नो अग्र अधरादित्येता^२
आरुणे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा याश्चारुणे दग्नान्वा-
धान इति ।

८. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डगस्तु व्याख्या क्रियते ।

दादग्र ऊत्वा प्राक् स्विष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्गावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अञ्जनं चैककुदादि हतेन संमृश्य^१ ततः ।

१२. दर्भग्रन्थाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मेषुपविष्टानाम-
क्षीण्यनक्ति दक्षिणं पूर्वं सथमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपद्वीरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यत इत्याभ्यामृग्भ्यां हावको ऽनुमन्त्रयते ।
प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान् । एवं
च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्यातव्यमिति गम्यते ।

१५. अनडुहो वा पुच्छमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनड्वान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य मुवो यदि
स्ततः स एव देयः ।

१ B om. यास्तुर्वदिका । २ C अधरादिति वा दग्भिरित्येता आरुणे ।
३ B संमृश्य ।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्यादिवित्तमवस्थाप्य^१ प्रत्येनाः
पेदककर्णापाकरणममर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्रमेतप्रत्येनमि षति भवति ।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनायं^२ शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहो-
च्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशाखायामप्यथ यत्खेरग्निभिर्यजमानं
संस्थापयन्तीत्यस्थानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाम्नां शूलगववपाक्षोममन्त्र-
दृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः । तत्र रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्व-
यनायानर्थीपशमनायेत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेख्येषा संज्ञा । रौद्राश्च भूरिशः
शूलादयो रोगाः । या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्सरीत्येवमादिभि-
र्मन्त्रलिङ्गैस्तत्र दृश्यन्ते । तन्निवारणार्थं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

२. शूद्रपचे शूक्तपच इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वद्युर्वतं यथोक्तं
हत्वा । पुण्ये नचत्रे पुष्यादौ । प्रागुदीच्यां दिग्नि एतत्कर्म
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्यदार्यान् हत्वा नियुनक्ति मन्यनमावसथ-

६. उपस्तीर्णं वपामवधाय ततो ऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात् ।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वपां
ऋत्वा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि^१ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

९. वपाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे । तथैवानुप्रहरेद्यथा
तेषामुक्तम् ।

१०. दृशांयत इत्यनेन मन्त्रेण वपाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तर-
मुत्तरामाज्याहुतिं ऋत्वा तथेव पर्युचति । यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिव-
मिति चिः पर्युचति । आज्यग्रहणमसंदेहार्यम् । उत्तराग्रहणमन्येष्वपि
शाखापशुपु भावार्थम् ।

११. स्यालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वं
ऽप्रावधिकृतत्वान्ना भूत् ।

१२. तस्यैवाग्रेरुत्तरतो ऽवदानानि श्रपयेत् । मांसमिति शोक्तम् ।
कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति ।

१३. यो ऽसौ स्यालीपाकः शृतः तं च यूपं च । यूपग्रन्थेन
वसोच्यते । मांसमग्नेभ्यो ऽवखण्ड्याज्यं^२ च संस्रुतं पाठक्रमेण पाचा-
न्तरे^३ समस्य जुह्वा स्यालीपाकधर्मवत्पूर्वं ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति
मन्त्रेण^४ चिः पर्युचणं कृत्वा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽप्राविति ।
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ C पलाशि । २ C अवखण्ड्यावखण्ड्य Band A are corrupt. ३ A inserts
रक्तदेशतः । ४ From शंयोः to ऋत्वा om. in C.

१६.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतयः । स्वाह्नीपाक-
धर्मण जुहुयात् ।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युच्छेत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्वाह्नीपाकादीनि । न तु जाघनीमेव
केवलाम् । न च मनीतावशिष्टं मनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतौ जुहोति ।

६. शंयोःशंयोरित्यङ्गते ङ्गते चाविशेषात्^२ ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३ । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक-
र्तनप्रदेशस्त्वावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि^४ षट् पलाशपत्राणि मध्यमानि
निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवधमवदध्यात् ।

९. तद्रूवधं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत् । अनुदेश
इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम् ।

१०. षडेता रुद्रसेनाः । षडेव पर्णानि निहितानि । तत्र
यथासङ्ख्यमनुदेशो युज्यते । आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गामन्त्रित-
वङ्गवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिण्यः । एवं संघोषिण्यः ।
तथा विचिन्वत्यः । एवं शसनाः । षष्टसु निराकाङ्क्षो मन्त्रः । तदीयो

१ A Com. धर्मै । २ Com. षडवे । ३ MSS. om. अनु । ४ C (in
marg.) चा instead of च ।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यस्तुल्ययोगित्वात् । अतश्चैवं प्रयोगः । आघो-
षिष्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा । एवमितरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात् । यजमानश्च यश्च प्रकृतो^१ ऽनुपदेशकः ।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्त्रेण कार्ययज-
मानो प्राङ्मुखो रुद्रमुपतिष्ठेते । असंयुक्तं प्रधानस्थेति न्यायात्^१ ।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे । इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने । आ ते
पितर्महतां सुम्भेतु । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । एतानि
सूक्तानि रुद्रस्यैवोपम्याने विनियोक्तव्यानि । सूक्तानौति वचनात्
यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिस्रः सौम्यस्तथापि सकलस्यैव विनियोगः ।

३. श्रेष्ठस्य गवादेर्दानम् । प्राक् सव्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणे-
नाये संगृह्येत्येवमादिकर्मणः (१. ८. १ ३) । न तन्या आज्याङ्गतयो
गृह्योक्ताः परिसंख्यातत्वात्^२ । कुशानुप्रहरणं^३ समिदाधानं च पूर्वं
ऽग्नौ । तचाङ्गतिभूयस्त्वात् । अपरे^४ कुशानुप्रहरणमन्यतरग्निचि-
च्छन्ति^५ । समिदाधानं त्वभयच । पर्युक्षणं नेच्छन्ति । कृतत्वात् ।
न्याय्यमेव^६ तु नित्यं पर्युक्षणम् । अतुल्यत्वादितरस्य । अत्र पद्धतिः ।

पूर्वद्वेषुपोष्य प्रातरावसथ्यं ङत्वा । तमरण्योः समारोष्यायं ते
योनिरिति यथोक्तम् । ततः प्रागुदीचीं दिग्ं गत्वा दीर्घचतुरस्रे
उपलिप्ते पश्चार्धे ऽग्निं मथित्वा । ततो लेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

१ B प्रकृतो । २ B वचनात् । ३ B ङत्वात् । ४ C कुशानुप्रहरणम् । ५ C
अन्यममच्छन्ति । ६ A न्याय्यमेव ।

परिसमूहनाजि । ततस्तस्मात्प्रणयनम् । तस्याप्येवैवेतिकर्तव्यता । अस्मैव
 दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणीताः । अत्रैव स्तरणं पवित्रच्छे-
 दनमभ्युक्षणं ताभ्यां पर्युक्षणमाव्यस्याख्यादानमधिश्रयणं पश्चिमे ऽग्नौ ।
 उद्दामनमुत्पवनं प्रोक्षणमेतद्भूद्योक्तं कृत्वा तत आज्यस्य वर्द्धिव्यासा-
 दनम् । पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्पलाशशाखानिखननं । पश्चोरेकदण्डेनो-
 पस्पर्शनमुपाकरणम् । प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरङ्गिः । द्विगुणरग्नया
 द्विव्यामया कौशा पाशं कृत्वान्तराग्दङ्गमभिदक्षिणं बद्धा नियोजनं
 यथासूत्रम् । तत उल्मुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम् । पश्चोरा-
 लम्भस्तस्य च ततो यथासूत्रम् । पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय
 दक्षिणेन मूले सुवं दिष्णोर्हसो ऽसीति । ततो या तिरश्चीत्यादि
 यथासूत्रम् । अथदानानानाध्वर्यवः क्रमः अपणं च । दक्षिणादानं
 प्राक् कृशप्रतिपत्तेः ।

४. अमन्त्रिकाः पाशुवन्भिक्ष्य आहत उपाकरणप्रोक्षणपर्यग्निक-
 करणरूपा अतिदिशन्ते । यत्रासामुपदेशस्ततो पहीतव्याः । आ-
 ध्वर्यवे च सः ।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूषतृचविशेषाः^१ प्रमाणविशेषाच्च अभ्य-
 ज्ञनाष्टाश्रिनियमाच्च सन्ति तथापि शाखापशुपु पलाशशाखैव ।
 इति देवतायै वपामिति । इतिकरणच्छङ्खमप्रापणार्थः । देवतावचनं
 यावतामहमीश इत्यस्य^२ निवृत्त्यर्थम् । देवतायै हविः स्त्रिष्टकते
 चेति पचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरौडागनिवृत्तिरपि^३ । ननु केन

१ A यूषे instead of यूष्य । २ B यथे O चर्यै instead of अस्य । ३ A
 om. वपापशु B om वषा O has वपापशुपुरौडागयोनिः ।

वनस्यतिथागपशुपुरोलाश्रयोः शाखापशुप्राप्तिः । उच्यते । श्रौता
 अपि शाखापशवो^१ ऽवकीर्णभिग्रस्तादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति ।
 तत्रास्ति प्राप्तिः^२ । ननु भूमौ पशुपुरोलाश्रयण^३ कात्यायनेनोक्त-
 मवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुना त्कम् । (११-११८) ।

श्रवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्घृतं निग्नि ॥ इति ॥

ननु^४ पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाश्रवनस्यत्योः कुतः प्राप्ति-
 रिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यचा श्रुतिः । मानवे त्वानु-
 मानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्यतेः प्रतिषेधार्थमेतदचनम् ।
 देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति । गार्ध्नं तु नानया परिसङ्ख्याया
 निवार्यते । अप्रकृतत्वात्तस्य । संनिपत्योपकारकमपि शुलगवोक्त-
 मन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परि-
 सङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येवपि पशुपु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते ।
 तत्रार्थपशुवजं पूर्वद्युरूपवासः आवसथ्यसभारोपो मन्यनं प्रणयनं
 परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पविच-
 च्छेदनं श्राव्यस्याख्यादानं पश्चिमे ऽग्रावधिअथणमुदासनमुत्पवनं प्रोक्षणं
 शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं दृष्टेनोपस्त्रेणनं अमुष्मै
 त्वां जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मै त्वा जुष्टं नियुन-
 ज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यधिकरणं उदग्रयनं
 संज्ञपनं पुरस्तात्त्राभेर्वपोत्खेदनं वपाश्रपण्योः प्रच्छादनं प्रक्षालनं

१ A C om. शाखा । २ A om प्राप्तिः । ३ A om. पशुः । ४ B C चतः
 instead of चतः ।

पूर्वे ऽग्नौ अपणं अभिधारणं उद्वासनं ततो विष्णोर्द्धस्तो ऽसीति
 कुमसुवयोरादानं आधारी महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिपु पलाश-
 पर्णेषु संलक्षेपूपस्तरणं^१ वपावधानं अभिधारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति
 देवतामुद्दिश्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपाश्रपण्योश्च ततः पश्चिमे
 ऽग्नौ स्वास्तीपाकश्रपणं उत्तरतो ऽवदानश्रपणं स्वास्तीपाकयूपमांसा-
 ज्यादीनां संनयनं ततः सुचावदानधर्मणामुष्मै स्वाहेति देवतामु-
 दिश्य होमस्ततः स्त्रिष्टकस्ततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः
 प्राजापत्यान्तं ऊत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुशा
 इत्यादि अग्नेर्वांसो ऽसीति ततः ^१पर्युषणमिति ।

६. ये पश्याः स्वास्तीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः
 यथाएकायां गोपशुरजपशुः स्वास्तीपाको^२ वेति (ऋ० ३.१४.३)
 तेषामग्नेयः सौम्ययाज्यभागौ । प्रातयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं
 शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव
 सा वपाकारमानान्येन^३ वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै
 हविः स्त्रिष्टकते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-
 धर्माणां प्रतिषेधार्थं । आज्याहुतिश्चैवंप्रकारेभ्येव स्वास्तीपाकेषु स्त्रिष्ट-
 कदनन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण सुवः पाचमिति
 गार्ह्येषु वचनात् सुवेषु होतव्या ।

१ A सीवितेषु । २ B ins. सदिदाधानं । ३ B अजः स्वा० । ४ A वा
 वपाकाशमान्येन वपोच्यते ।

भिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थं पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पथान्मधुपर्कशेषस्य
क्रियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् । स्निग्धमत्राविवक्षितम् ।

१७. सर्वं वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अमु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपत्रत्रयम् ।

१९. शं नो देवीरभिष्टय इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्चं ग्निषरः-
स्यत्तमभिमृष्टेत् ।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमान-
विहितेन वा प्राणसंमर्शनमविशेषात् । अत एव च समानमुरोऽभि-
मर्शनादीति नोक्तम् । साहचर्याद्याजमानेनैव नियमो मा भूत् ।

२१. समानं चमन्दाद्याजमानविहितेन । अन्यथासंभवात्^१ ।

२२. अनन्तरमर्घदावा गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गौक्षाग-
स्यालीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गौ-
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रागेतस्माद्गोप्रवदनात्तूष्णीमर्थ्यं आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वदर्थमस्माभिर्हन्तव्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं
इममर्थं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलषितं^२
संपादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य भुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं
जपित्वा ततः ओमुत्सृजत ब्रह्मान्यत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो^१ वेदयेत् । त्रिस्त्रिर्वेद-
येतेति तन्वान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
य्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य धर्मं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ पञ्चमो ऽध्यायः ।

१०

‘उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि’ सौमिकानि कर्माणि ।
सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनग्रहणधारणथौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा
अपय इहोच्यन्ते । कुतः । को न अपिर्भविष्यतीति न एताननू-
चानानपश्यन्निति निरुक्तदर्शनात् । शतपथश्रुतेश्च । यो वै ज्ञातो
ऽनूचानः स अपिरिति । तेषां पुत्रा अपर्येथास्तानूनस्तरुणाननूचा-
नानध्ययनव्याख्यानचमानृत्विजो यज्ञकृतो वृणीते । यज्ञव्यापाराया-
भिप्रसाद्यतीत्यर्थः । सोमेन यक्ष्यमाणः । सोमेन यक्ष्य इत्यभि-
प्रवृत्तः^१ । (आश्व०श्रु० १.२२.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।
उभयं ग्राखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे देवो ब्रह्मा एतदुपांशु । त्वं मानुष एतदुच्चे-
र्ष्यात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशुका श्रेष-
मुच्चैरिति ।

१ B ins. अथ । २ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि
in marg. ३ C श्रु० in marg. instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो दैव इति द्वियजमानके । नो दैव इति वज्रयजमानके^१ । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्म इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्म इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यमंजकं वृणीते । प्रजापतिर्नो दैव इति द्वियजमानके । नो दैव इति वज्रयजमानके । अयमुपद्रष्टा^२ भवति । सर्पत्सु न शून्यं सदस्क्रुर्यादिति कन्दोगानाम् ।

९. घृतवो न इत्येवमादिना मन्त्रेण होचाग्निनो वृणीते । होचका होचाग्निन उच्यन्ते ।

१०. भगं न इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत चत्विक् जपित्वानन्तरं जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमयमहीन उत नेति । कश्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थः । अनुदिश्यः स उच्यते यः कृत्वान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिश्यते । यथा कात्यायनेनोक्तम् । उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहितान्यावृता दग्ध्वा नेदिष्वग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति^३ । न्यस्ता-
र्त्विज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्विज्यं यस्मिन्ननेन केनचिद्यजमानस्य दोषेण । नीतास्तु दक्षिणास्तु यः श्रेयः स नीतदक्षिणो यज्ञश्रेयः । एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः प्रतिशृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः । प्रत्यास्यानं तद्विपर्ययः ।

२.

१. चत्विम्बरणादनन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्षिजो यजमानस्य प्राक्प्रवर्षणं देवयजनं जोषयेन् । शाखान्तरात् ।
२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदनन्तरासं तदवनतं देवयजनं यज्ञकामस्य कुर्यात् ।
३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुवन्नाहवनीयमादित्यमपस्य नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य देवयजनं भवति ।
४. शूद्रपत्रे दीवाप्रक्रमः । पुण्ये नचत्रे पुष्यादौ समापनं च सोमस्य ।

३.

१. अपरास्त्रे दीक्षणीयासंज्ञका अग्नाविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति । संज्ञाकरणं त्रिहविष्य^१ दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम् ।
२. नियमार्थं वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भुविरन्तरे ऽपि ।
३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः ।
४. इष्टिर्विश्रेष्यते । उपांशुचविरियमिष्टिर्यत्रापि बहूनि हवींषि भवन्ति ।
५. प्रेङ्खो अग्र दमो अग्र इति विराजौ स्त्रिष्टकतो याज्यानुवाक्ये भवतः शाखान्तरात्^२ ।

६. नित्ये वा स्त्रिष्टकतो याज्यानुवाक्ये भवतः । विराजौ स्त्रिष्टकतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्-नित्ययोस्तुल्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आगच्छते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति ।

७. उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतो भूपसि हविष्करण इदं मे देवां हविर्जुपन्ताम् । एता इक्षायां तिस्र आग्निषः । एतासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमग्नीय इत्येतानि^१ षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राकृतक्षेह पाठः सन्ध्यर्थः । इति-करणश्च विसृष्टार्थः । इक्षायामुक्तो विघ्नोपः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाग्निषो नामपहणस्थानन्तराः । तासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमग्नीयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च^१ वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामपहणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आशास्त इति चावसानार्थं पठन्ति । एवं व्यवस्थितमिक्षायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्कती^१दक्षः-पुरोक्षाग्रेक्षायाः । तृतीयसवने भवा तार्तो^१यसवनिनी । पुरोक्षरेकः सवनीयपुरोक्षाग्रसंबन्धिनी इक्षा । प्राक् तस्याः अगुर उदृचमग्नीये-त्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि । शत्रुः क्व वे सूक्त-कास्तेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामपहणं प्रतिदिष्टे ।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पत्नीन्दाजन्ता मरुतिः । इष्टे

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिपिद्धमासीत्तदथनेन प्रतिषिध्यते ।
चशब्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासौविकारादयः ।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्दत्तवापनवाचनं
त्यक्त्वाङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेष्ट्याध्वर्युरौद्वभणानि जुहोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाङ्गुली-
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतद्य ह्यौचम् ।

२. एतरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्वभणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चशब्दात् ।

४. मनो दोषामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
क्तम् । अपरिमिता दीक्षा इति । दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानिदौ चा
इति उच्यन्ते । तार्सा दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राघ-
णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टियहणं विस्वष्टार्यम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । इतिरूपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।
 २. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथायाः स्वस्तेः
 पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे
 श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नथ सुपथा राये अस्मान् । याज्या
 अग्ने त्वं पारया नथो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा ।
 याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा
 विश्वा जातानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या मुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् ।
 याज्या महीनू पु मातरं सुप्रतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशमामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुषविद्धम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।

१०. त्वां चित्रयवस्तम स्त्रियुक्तः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं
 तदग्रय याज्या ।

११. ग्रंथन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः
 प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरणे
 उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते । नान्ये
 आशिषामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिपिडुमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते ।
चशब्दादयमपि दौचणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासीविकारादयः ।

४.

१. दौचणीयानन्तरं नवनीताकं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचनं
त्यक्त्वाङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्धभणानि जुहोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चेवाङ्गती-
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतज्ज दौचम् ।

१. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

२. एकदौचे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्धभणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चशब्दात् ।

४. मनो दौचामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दौचामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दौचासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
क्तम् । अपरिमिता दौचा इति । दौचाधर्मयुक्तान्यहानिदौ चा
इति लभ्यन्ते । तार्सा दौचाणामपवर्गं परिषमाप्तावित्यर्थः । 'प्राय-
णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । चविरुपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्यः ।
 २. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः
 पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे
 श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नव सुपथा राये अस्मान् । याज्या
 अग्ने त्वं पारया नवो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा ।
 याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा
 विश्वा जातानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं दामनेहसम् ।
 याज्या महीसू पु मातरं सुप्रतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशमामिधेनीक्ता भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविषम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरान् ।

१०. त्वं चित्रश्रवस्तम स्त्रियुक्तः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं
 तदग्नय याज्या ।

११. शंखन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः
 प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरणे
 उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते । नान्ये
 आग्निपामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमक्रयः । ततः परिवहनम् । तत्र होतुः
संश्लेषितस्थानुवचनम् । तदेतस्मिन्नवधौ भवति । राजानमिति सो-
मस्य पर्यायो ऽन्वस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय ।

२. शकटचक्रयोस्त्रलतोः प्रतिरुद्धे^१ वर्त्मनी उच्येते । तथोर-
न्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात् ।

३. इमां धियं शिञ्जमाणस्य देव वनेषु यन्तरिचं ततान सोम
यास्ते मयोभुव इति चतस्रः । एताः षडप्यन्तरेण वर्त्मनी अनुसंय-
ञ्चतुब्रूयात् ।

४. शाखां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेगयन्ति
शाखार्या सोमम् । दशपेये तु ब्रह्मागारं नयन्ति । तत्रापि कथं
नाम होताश्वियादित्याध्वर्यवस्य शाखामपेणेत्यादेरुपदेशः ।

५. येनाध्वर्यादयो ब्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा ते-
नानुषमियाद्भोता ।

६. या ते धामानि श्विषा यजन्तीति गृहीतसोमाग्रप्रपद्य-
मानाननुप्रपद्य ततः ।

७. धेनु ब्रजेयुस्तेनानुषमियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गत-
स्तथापि प्रत्येत्यापेणाहवनीयं दक्षिणामुखः स्थित आगन्देव षडनु-
भिर्वर्धतु क्षयमिति परिदधात् ।

८. उपस्थाप्य उतसृज्यते वाग्भमादेः ।

८. उपसर्जनैरधिभ्रयति मदनतीक्ष्णेत्यातिथ्यायां । मदन्य आ-
ध्वर्यवोक्ता^१ मदन्याख्या आपः । ताभिस्सदकार्य उदकप्रयोजनमुप-
सर्जनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति^२ । वैष्णवी
विष्णुदेवत्यमस्यां चविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवचाराथम् ।

२. वार्त्तप्रावाज्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति
पुरोनुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्ववते वीर्येषेति याज्या ।

४. होतारं चित्ररथमध्वरस्य यस्त्वा स्वयः सुहिरण्यो अग्न इति
संयान्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्वनीयानुवचनमासन्ने चविष्यमिष्टष्ट^३ इत्यभिप्रायः ।
एवं व्रतयज्ञभावाऽनुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च
कात्यायनः । अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रद्धवरणानि
द्वीचणीयाप्रभृति प्रागुद्वसानीयायाः सोमे हृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदनयाख्या । २ O (in marg.) *क्षरणान् instead of *वहनात्
३ O (in marg.) † instead of ‡ ।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका अत्रिजो मदन्तीरुप-
सृश्व वक्ष्यमाणं तानूनव्रावमर्गनं कुर्युः । सर्वावचने हेतैव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति ।

२. अनाष्टमिद्येवमादिना मन्त्रेण तानूनव्राच्यमाच्यमृत्त्रिजो
यजमानश्च समवन्द्यन्ति । तदाञ्चं च विश्रेय्यते । सहिरण्यं भुवाया
आगतं पाचोस्थं वर्हिषि स्थापितं सत् । सहिरण्यमिति द्विरण्य-
स्याप्राधान्यात् पचे केवलमपि । ध्रौवमाच्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाच्यपद्वणमिति ज्ञापनार्थम् । वर्हिष्यासन्नमिति निराधार-
शङ्कया पाचोस्थमित्युक्तम् ।

३. तानूनव्रावमर्गनादनन्तरं मदन्तीरुपसृश्व्यापेणाश्वनीयं
परीत्य अंशुनुपसृश्वन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपसृश्वन्तो राजानं
सोमं स्रग्नेन मन्त्रेण चाषाययन्ते । यजमानपृष्टा होत्रब्रह्मोद्गात्रा-
ग्नीध्राध्वर्यवः । अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण । अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहितौ सुत्यादित्वे सुत्यावज्जले च साधारणे सोमे
वचनोद्भवः^१ । सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति ।

४. सोमाषाययनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्गनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५.^१ उपसृश्वेति ऋद्धमिदृश्व वचनं निऋवाद्गार्थम् । सोमा-
षाययितार उरोऽभिमर्गनं कृत्वा मदन्तीरुपसृश्व प्रयेत्य निऋवते ।

१ A B (sec. h.) = ऋद्धमिदृश्व । १ A om. the comm. on 5, 6 and the
beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय दक्षिणतः सोमाप्याथनाय गतास्तद्वुरितं^१ नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानाम्पाणीन् । दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे कृत्वा निऋवते पौर्वाह्निके निऋवने^२ । सव्योत्तानानपराह्णे । आपराह्निके निऋवने^३ । एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्याथनमुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि^२ प्रतीष्टि परिसमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्रव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

८.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति । तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतसकलबेदार्यस्थानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृत्त्यादिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूचारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेग्ननं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । क्लानिर्देशः क्रमार्थः । महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नी-ग्राह्यां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

१ C (in marg.) परीतो । २ A B निऋवने । ३ B इत्येतदुप० ।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका ऋत्विजो मदन्तीरुप-
स्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनन्नावमर्शनं कुर्युः । सर्वावचने हेतुव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति ।

२. अनाष्टमिद्वैवमादिना मन्त्रेण तानूनन्नावमर्शमाज्यमृत्विजो
यजमानश्च समवमृशन्ति । तदाज्यं च विशेष्यते । सहिरण्यं भुवाया
आगतं पाचीस्यं वर्हिषि स्थापितं सत् । सहिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पचे केवलमपि । ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम् । वर्हिष्यासन्नमिति निराधार-
शब्दया पाचीस्यमित्युक्तम् ।

३. तानूनन्नावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्याघेषाहवनीर्यं
यरीत्य अंशुतुपस्पृशन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं
सोमं स्रग्नेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते । यजमानपृष्ठा होतवद्गोद्गावा-
ग्रीभ्राध्वर्यवः । अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण । अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विद्यतौ सुत्यादित्वे सुत्यावङ्गत्वे च साधारणे सोमे
वचनोदः^१ । सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति ।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

५.^२ उपस्पृशेति मृच्छासिद्धस्य वचनं निङ्गवाद्गार्थम् । सोमा-
प्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निङ्गुवते ।

१ A B (sec. h.) *मस्य नोदः । २ A om. the comm. on 5. 6 and the
beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तदुरितं^१ नमस्ता-
रेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानान्पाणीन् ।
दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशाग्रस्तरे
कृत्वा निऋवते पौर्वाह्निके निऋवने^२ । मथोत्तानानपराह्णे । आप-
राह्निके निऋवने^३ । एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनमुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाद्युपसद्युप-
सदि^२ प्रतीष्टि परिसमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिय्यानन्तरं श्रुति-
पाठक्रमेण प्रवर्ग्या वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

६.

१. प्रवर्ग्यं इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्रहितः
प्रथमप्रयोगो भवति । तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति (कौ० ८. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्थानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः
प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृज्या-
दिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चा-
दुपवेशनं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । क्लानिर्देशः क्रमार्थः । महावीर-
पात्राणि प्रवर्ग्यापयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्री-
शालां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते । यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

१ C (in marg.) परीतो । २ A B निऋवने । ३ B इत्येतदुप० ।

चरणमाग्नीध्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेशो दक्षिणेन दारेण
श्रवायात् ।

५. आहवनीयखरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम् । कश्चित्सर्व-
धामसंभवात् । तद्यथा । आग्नीध्रीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ ।
यथासंभवं संचर आहवनीयासमासास्रभ्यते^१ ।

६. प्रवर्गप्रचारप्रदेशस्य पश्चात्संनिधावुपविशेत् ।

७. अध्वर्युणा ।

८. अर्धचं संदधदेकैकां सकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽयमृग्गणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्कलपाठः ।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तरं आश्वानात्^२ । ब्रह्म जज्ञानं
प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकयद्वणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति
च श्रुतेः (कौ० ८. ३) ।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे
ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यच्चैतां होतान्वाहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न
विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनस्क्रीति शतपथ-
श्रुतेः (१४. १. २. १२) । अध्वर्युश्रुतिवशात्^३ पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यम् ।

१३. सं सीदस्व मह्यं^४ असीति खरस्ययोर्भुञ्जप्रज्वलयोरुपरि
महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा गो अग्ने सुमना उपेतौ तपो स्वग्ने अन्तरा^५

१ A आहवनीयादीनामसमासात्, C (sec. h) एतं over याच and म over अ ।
२ C (in marg) इमेनात् । ३ C om. इति । ४ C मह्यं । ५ C अन्तरं ।

अमिवाङ् यो नः मनुष्यो अभिदासदग्ने । एतास्त्रिषो ऽङ्गारेषूपोद्घ-
मानेष्वभिष्टुयात् ।

१५. ऋणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पद्माभिष्टुयात् ।

१६. परि ला गिर्वणो गिरः । अधि दयोरदधा उक्थं
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्यावभिष्टुये अभिष्टौतीति (८. ४)
श्रुतेः ।

१७. शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । अर्हन्विभर्षिं सायकानि
धन्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया दचं सूक्तम् । सक्तो द्रुपस्य
धमतः समस्वरन्निति नवकं सूक्तम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्तते द्वे सचौ^१ ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति । ता द्वादश
पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति^२ ।
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्नामित्येतां वर्जयित्वा^३ ।

२२. गणानां ला गणपतिं हवामश् इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम् ।

२३. इह इदेम विदथे सुवीरा इति एतद्वधरप्राप्तं पठन्
वीरकामायै पत्न्यै यथाभिलषितं वीरं पुत्रं ध्यायात् ।

२४. का राधङ्गोवाश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विश्वाभिष्टुतिभिरित्येतास्त्रिषो ऽभिष्टुयात् ।

१ C adds ना द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः । १ C om. अभिष्टौति । २ C इत्ये-
तामुद्गत्याभिष्टुयात् ।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चमं सूक्तं पौर्वाञ्चिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चमं वापराञ्चिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले हावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन खरेणाभिष्टुयात् । उतृञ्च मध्यमां वाचम् ।

२९. अप्रस्रतीमित्येतां पठित्वा द्युभिरक्तुभिरित्येतां परिशि-
व्याध्वर्युणा रुचितो धर्म इत्युक्ते ऽरुचदुषसः षष्टिरदिय इत्येताम-
भिष्टुयात् । क्लानिर्देशः क्रमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीयस्योत्तमयानुवचन परिषमाय । अत्रापि परि-
धायेति क्रमार्थो निर्देशः ।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपसृश्वोत्याय ततो ऽवकाशानाम-
सुवाकेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्थाप्य मदन्तीरुपसृश्वोपविशति ।

१०.

१. जयस्तिग्मदुत्तरा अभिरूपा दोहनूया अभिष्टौतीति श्रुत-
त्वात् । दोहनूयाद्यत्रमर इदानीम् । तत्र यदा गामाङ्गयत्यध्वर्युर्दो-
हाय तदा उप ऋये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. हिंक्ष्वती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि ।

३. गवीत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव सक्तिरित्येतामनुब्रूयात् ।
अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न मादभिः सं वत्स इव मादभिरिति द्वे ।
अप्येते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवस्वीक्रियमाणाया-
मित्यर्थः ।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से
स्तनं गृह्णाति सति ।

६. गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य
वत्से नीयमाने ।

७. ननसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिः इत्येते
दोग्धर्युपसीदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गामुप शिवा सखायम् । दुहन्ति सप्तैकाम् । आ
दशभिर्विवस्वतः । आत्मन्वचभो दुह्यते घृतं पयः । समिद्धो अग्निर-
ग्निनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निर्दृषणा रयिर्दिव इति कल्पजेव ।
तद् प्रयत्नतमस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि ।

९. अधुचत्पिपुषीमिषम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते । एते अभिष्टु-
यादुत्तिष्ठति सति दोग्धरि ।

१०. उप इव पयसेत्यादिकां कल्पजामाद्वियमाणयोः पयसो-
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते द्वे पयसी । उच्यते । येनैव क्रमेणा-
ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूखे वद्धा
दोग्धि । अतो गव्यं आजं च द्वे पयसी ।

११. केषां चिदध्वर्युणामानीय पयसी खरस्य एव महावीरे
आशेकक्रिया । तवाशिष्यमानयोः पयसोर्ययामंख्यमा सुते सिद्धत
श्रियमित्येकस्मिन्ना नूनमशिनोर्कपिरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात् ।

१२. उदु स्य देवः सविता हिरण्ययेत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजसनेयके पयश्चाहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-
म्योपयमन्यामाधायामेकः । तत्रामेकोद्यमनकर्मणोर्विपर्यासे यथा-
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अनन्तरं यगार्थमध्वर्यादयः^१ आहवनीयं ब्रजन्ति तेषु
प्रवृत्तमजनेषु^२ प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुसंयन्त्रभिष्टुयात् ।
काननुसंयन्निति चेत् । येषु प्रव्रजन्तु पूर्वोक्ता ।

१६. यत्र तस्य संभवः । क्व च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्ये
क्रियमाणे षट्सि होत्रषट्पदनमस्ति । तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वथा द्वारा षट्ः प्रपद्य होत्रषट्पदन
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यत्रामनमाचम् । आधीनन्याय-
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः ।

१८. उभा पिवतमग्निना गायत्री । तप्तो वां घर्म इत्यादिका
कल्पजा त्रिष्टुप् । आभ्यामेकीकृत्य मध्ये ऽनवस्यन् वषट्कुर्यात् । दाम्भां
यजेत् त्रिष्टुभ्वतीभ्यां पूर्वाञ्च इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. घर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाञ्चै पौर्वाञ्चिके
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्यथशब्दस्यार्थः ।

१ A इदाधिकृतयोः पयसोर्दोषार्थम्, C (in marg.) चासिद्धमानयोः पयसोः ।

२ A प्रव्रजन्तु ।

११. अस्य पिबतमश्विना गायत्री । यदुखियास्त्राङ्गतमित्येव-
मादिका जगती कल्पजा । जगदतीभ्यामपराङ्ग इति श्रुतेः ।

१२. यथा पूर्वाह्णे ।

१३. स्वाहाकृत इत्येवमाद्युभयत्र अर्धयुज्यविधानात् ।

१४. सखे सखायमभ्या वदस्वेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।
उत्तरपूर्वाधिं गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽस्त्राभिष्टुवापधिः ।

१५. साद्यमाने इति महावीरं खरे साद्यत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ
गन्धर्व इत्या पदमस्य रचतौत्येतामभिष्टुयात् ।

१६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य न्युज्जताकरणम् । तत्कुर्वति
मत्यध्वर्यो तं घेमित्या नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागायम-
ष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागायिका ।

१७. तत्राध्वर्युणामग्निहोत्रावृता होमस्ततः पुरा हविर्हविश्रो
महि सप्त दैव्यमित्येतामभिष्टुयात् ।

१८. ऊतशेषस्य प्राणभक्षो ऽवप्राणमात्रमित्यर्थः ।

१९. शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपह्वयेति ।

२०. एवमेव द्रष्टव्यम् ।

२१. ऊतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः । यथोरेव भक्ष-
स्तथोरेवायं भक्षमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्थानन्तरत्वात् ।

२२. आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिका कल्पजामभिष्टु-
यात् । संसाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु ।

२३. सूयवसाद्भवती हि भूया इत्याशीर्वत्या परिदधातीति
(८, ७) श्रुतेः ।

२४. मदनौरुपसृश वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं शक्रिय-
मृचं (वा० ३६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

२५. सुत्ये प्रवर्ग्या वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम् । आग्नी-
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्त्राहवनीय एव । सुते वहिष्यमाने पौवां-
हिकः प्रचारः । माध्यन्दिने पवमाने आपराहिकः । एवमेव श्रुत-
त्वात् । पूर्वकारिवशात् क्रिया ।

२६. श्रुतिष्यानन्तरं तानूनघ्नसोमाप्यायनोरोभिमर्शनप्रस्तरेनि-
ह्वनं तत्त्वानोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु
प्रवर्ग्यं संस्त्राय ।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसद्याथ मील्हुष इत्येता-
स्त्रिभ्यः सामिधेनौराह पूर्वाह्नि । पौवांहिक्यामुपसदीत्यर्थः । कथं
पुनराह । अर्धं च संदधदनुच्छसन्नेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवाव-
सानां द्विरुक्त्वा द्वितीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्येत् ।

२. सामिधेनौराहेति संबध्यते । इमां मे अग्ने समिधमित्ये-
तास्त्रिभ्यः आपराहिक्यामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्त्वा द्वितीयेन पूर्वस्या वचनेन
शुद्धप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्यति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. द्वितीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममाव
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं^१ परिचंख्या

नात् । प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने मह्यं असीत्येवमादेरावच
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवसृष्टा-
वाहयेत् ।

५. सुगादापनेनाग्निर्हितेत्यादिना सकलेन क्षुचावादाय्य । आ-
दाष्येति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्माद् तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८. १) ।

७. अग्निर्दृचाणि जह्वनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या । य उय इव
ग्रथहेति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भुः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अपाल्हं
युत्सु प्रतनासु पप्रिमिति याज्या ।

९. यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तसु
स्रोतारः पूर्वं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । प्राक्तस्य खिष्टकृदादेर्नि-
वृत्त्यर्थं वचनम् ।

११. अग्नेर्यं उय इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्दृचाणीति याज्या ।
सोमस्यापाल्हं युत्सिति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।
विष्णोस्तसु स्रोतारः पूर्वंमिति पुरोनुवाक्या । यः पूर्व्यायेति
याज्या । एवमापराद्धिके उपसचरणे विपर्यासः । एवमियमिष्टिद्वये-
नैकोपसङ्गश्चते^१ । इतरे अष्वेवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्त्रिस्रः सामिधेनीर्द्वितीये
ऽहनि पौर्वाहिक उपसचरणे ऽनुव्रूयात् ।

१३. द्वितीय एवाह्न्यपराह्णे उपसद्याय मौल्लुष इत्येतास्त्रिषुः
सामिधेनीरनुब्रूयात् । श्रेयं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽह्न्युपसत्तेनैव तृतीये ऽप्यह्नि
कर्तव्या । एवमेतास्त्रिषु उपसदः स्वश्रुतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-
ष्टोम एव दादशाथाद्वातास्तत्र किमयमेव चिको दण्डकलितवत्
चतुरावर्तत उत^१ स्वस्थानवृद्ध्या दादग्रसंख्यापूरणमिति संग्रय
श्राह ।

१५. या प्रथमे ऽह्नि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये
साथैवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः
स्वकालाः स्वस्थानस्था^१ एव विवर्धरन्नेवं क्रमो न वाधितो भवति ।
तुग्रब्दः संग्रयव्युदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपसदो विवर्धरन् एव-
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्थां मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-
च्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रं^१ तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहस्तदुपवसथग्रब्दवाच्यम् ।
तस्मिन्प्रातर्हमे पौर्वाह्निकमुपसत्तरणमापराह्निकं च समाप्य । ततो
ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मांस्त्रेषूक्तं तदिहोपवसथे ऽह्नि भवति ।
प्रवर्धरहिते यज्ञे ।

२. उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य^१ महा-
वीरपात्रोद्वासनं भवति ।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रस्रोता सामगानं करोति ।
किं ततः ।

४. तत्र तन्निग्रस्रोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होत्वचनं ब्रह्मादि-
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रस्रोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति
सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपक्षे तत्रैव प्रवर्ग्यात्सादनं तत्रापि
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टावसरत्वाद्प्रवर्ग्यं^२ च विधानान्न प्राप्नोति । उच्यते ।
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणय-
न्तीति । तत्प्रवर्ग्यात्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्वादिति सूचारम्भः ।
येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्नि-
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनात् ।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह^३ । हवि-
र्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थमामन्त्रितो
श्राद्धतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्त्राप्यत इति । हविर्धाने शकटे

१ O (in marg.) क्रमे न वाधिवो भवति । २ A G (sec. li.) समस्य । ३ C
(in marg.) सप्रवर्ग्यं । ४ C om. श्रुति० माह ।

उच्येते । ते प्राचीं गालामघेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् धोता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

२. अपेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत् । कथम् ।
दक्षिणपादापतलेन प्रतीचीं दिग्ं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य ग्रंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीनन्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठदचनम् ।

५. चावा नः पृथिवी इमं तयोरिद्वृतवत्पयः । यस्मे इव यत-
माने यदैतम् । एतास्तिष्ठो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मानपसं-
ल्लग्नो ऽनुसंयन् अनुब्रूयात् । स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्त्मानपनिश्रयेतेति (६. ४) श्रुतेः ।

६. अधि दयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् ऋद्विपि
कौलादावुपरि दौयमाने^१ ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रीयमाणयोः रञ्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यग्निफलके तन्नभ्यम् । तत्स्थयोर्हविर्धानयोरा वामु-
पस्थमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभस्थे क्षुर्यरथा वामुपस्थमद्रु-
हेति (६. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभस्यकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य
ऋद्विप आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवग्राहयाकर्म । आ
वामुपस्थं पूर्वाधि दयोरित्युत्तरा ।

१ ० निवेदिष्ठं आदावुपरि दौयमाने ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिषमा-
थानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते
थवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्तस्त्रिस्त्रित्यनुवादपरेण
स्थानविधानमतो नासीन्नन्यायः ।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावदवधि-
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोद्विधानाग्नीध्रेषु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । श्रानूवन्ध्यायाः संस्त्रा-
नात् । वक्ष्यति । मेत्रावरुणी च वश्रानूवन्धयेति । आ तदीयव्यापार-
परिषमाग्नेः । अन्तरेण मध्ये चात्वाल्लोत्करो तीर्थं प्रवेग इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं आग्नीध्रशरणस्त्वमग्निं सदद्योत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्युः । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यद्दिग्भ्रानि^१ तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वथा द्वारा शालां
प्रविश्य । अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तत्प्रतिपत्त्यर्थमव्यवायो-
दाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीधो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य
संप्रैषमपेक्षत इति शेषः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन^१ कदाचिदध्वर्युवगादग्नये प्रह्विय-
माणायानुब्रूहि सोमाय प्रह्वियमाणायेति वेति ।

८. एतामेवाभीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठत् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रव्रजत्सु लिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं वचः । उप त्वाग्ने दिवेदिव
इति वचः । एतौ वचावनुसंयत्रनुब्रूयात् लिङ्गाद्यायाच्च ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य वचस्य द्वितीयायामृचि
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादसं व्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै
गर्भमियं लभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै
सद इति सामान्यात्^१ ।

१३. आग्नीध्रीयमरणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।
अतःप्रभृत्याग्नीध्रिये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्थादिति सूचारम्भः ।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति ह्वर्यं तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आज्ञतौ
ह्वयमानाधामनुब्रूयात् । तां संप्रत्येतामनुब्रूयात् । अग्ने जुषस्व प्रति
ह्वर्यं तद्वच इति तस्मा एवैषा याज्येत्यर्थवादादाज्ञतिषहणाच्च तदा-
वृत्तावावृत्तिः । (कौ० ब्र० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-
विदित्येतास्तिस्रो ऽनुब्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिघ्नतमित्याहवनीये ह्यमानायामाहुताव-
नुब्रूयात् । अस्यामप्याहुतिरेव^१ प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तस्य राजा वरुणस्यमग्निनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने
सोमे ऽनुब्रूयात् । व्रजं च विष्णुः सखिवां अपोर्णित इत्येतद् भुवन्
गोवपदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुब्रूवन्ननुप्रपद्य ततो
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽग्निं कृष्णाजिनमासीर्यं तस्मिन् सोमं निदधा-
तीत्याध्वर्यवे निदृष्टे ग्रेनो न योनिं सदर्नं धिया हतम् । गणानां
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तभ्राद् धामसुरो वियवेदा इत्येता
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं वृहन्तमित्याशीर्वत्या परिदधातीति
(२. ६) श्रुतेः ।

२१. मयाह्वं हविर्धानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्थां द्वारि । प्रवे-
ग्रनिष्कागाविरोधेन वह्निरुपविशतीति । विनापि कर्मणोपवेशन-
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव क्षोता-
नुममियान्न ब्रह्मयजमानौ होत्ववचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने
पूर्वेष्वैव तुल्यम् ।

२४. दक्षिणेन वाहुना आहृतो दक्षिणाहत् । तादृगो ऽपरया

द्वारा निश्चय्य ततः सव्याहृत्यनुत्तरेण हविधानि हविर्धानग्रकटोप-
लक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वशामेव द्वार्युपविशति ।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना सोभाविनि सौत्ये यजते ।
य एवासौ सोमस्थोपवसथे अग्नीषोमीयस्तमेव तेनाग्नोतीति लिङ्गात् ।
नन्वन्यचोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावास्थे उच्येते । सत्यम् । प्रधान-
यागात्पूर्वमहस्तजाप्युपवसथशब्दवाच्यम् । अत्रापि तत्प्रमानमेव ।
ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमीयस्यै-
वायं कालनियमो यथा स्यात् । नान्येषां तत्प्रकृतीनाम् । तथा च
निष्कृष्टेनायनाद्यन्तयोयंजत इतीज्यार्थंश्वेषाग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु ।

२. धूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अश्रन्ति त्वामध्वरे देवयन्त
इत्यन्वाह ।

३. उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उच्छ्रयस्त वनस्यते । समिद्धस्य
अथमाणः पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अज्ञाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ण
ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाङ्गं हसो नि केतुना । इत्येता अनुब्रूयान् ।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः शुवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिधाय परिसमाप्यानुवचनम् । धूपायाज्यमानायेत्येव-
मादिसंप्रैषदहणं प्रयोजकार्थम् । अतस्तदभादुपगम्ये ऽपि धूप-
धर्मप्राप्तिः ।

५. अत्रुकायावस्थो ऽग्निमन्वनीया अन्वाह । तिष्ठन्निति वच-
नान्न पश्चाद्देः । अन्वाहेति वचनात् मति मन्वने । मन्वनमन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदधान्तं मर्जयन्तेति मरुदुक्ता । एतया न्वच च चातुर्मास्येषु चाथ यत्र पशुरालभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति चिष्टुभा परिदधातीति (८.२) श्रुतेः ।

७. अत्रेव तिष्ठत्यामिधेनीरन्वाह^१ । मनोतासूक्तादनन्तरं श्रुता-
बुक्त्वात् । स एव क्रमात् सा भृदिति वचनम् । नन्वाहुतिचपणार्थ-
त्वादिभ्यश्च श्रुतिक्रमाच्च तत्रैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।
नेभ्यश्च^२ चविःचपणार्थतैव^३ सङ्गानियमात् । मनोतासाप्तदृग्भ्यार्थवा-
दसंबन्धेनार्थवादार्थ^४ । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-
भावाच्च अय्यवहितं वनस्पतिमावाहयेत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्रीभ्रं च संश्लेष्य पण्डोर्वीरित्येवमादिकं
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रा-
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । यादृशं
प्रतिपद्यणार्थंस्त्रादृशं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं होतुस्त्रिष्ठन् प्रति-
गृह्णीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणावृद्धक्षिणेन होतारं
गत्वायतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते ।

१. Com. अथैव ०३ । २. A C (sec. h.) चाहुति instead of चवि । ३. A
र्यं । ४. B ० वदार्थं ।

१५. उत्तरेण हविर्धानि इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-
नाग्नीध्रीयं धिष्यमदूरे गत्वा पूर्वया दारा मंदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य
पथादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु^१ शीतपद्मे एवमनेन क्रमेण
संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति ।
कथमित्यत आह ।

१६.

१. प्रेषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः । होता
यच्चद्विंशं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रादेश्च^२ । ते सर्व
एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थं परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।
शकारः पूर्वेषु सह समुच्चयार्थः ।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति यावत् ।
यथा प्रेषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणादीनि
तस्यैव भवन्ति ।

४. प्रेषानुवाक्यानुवचनानि प्रक्षाणः कुवक्र इव तिष्ठन्दण्डाव-
ष्टम्भस्यो मैत्रावरुणो ऽनुव्रूयात् ।

५. समिधः प्रेष्येति विशिष्टेन संप्रैषेण संप्रैषितो होता यच्च-
दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तोभयवता
तनूनपाश्वराग्रंसान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु^३ प्रेष्यप्रेष्येत्युक्तो मैत्रा-
वरुणः प्रेष्यति । प्रेषानाहेत्यर्थः ।

६. दाशतथीषु दशैवाश्रौतज्ञानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम् । तेन एतं मिमिक्षे देव त्वष्टर्यद्भु चारु त्वमानसित्ये-
तयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः । एतयोः स्थाने ऽन्यार्थे कर्तव्ये । यातयामत्वदोषपरिहारायेति वृद्धसंप्रदायः ।

७. यदार्प्यो यजमानस्तदार्प्य्या आप्रियो भवन्ति । तद्यथा ।
वैश्वामित्रस्य यजमानस्य समित्समित् । वासिष्ठस्य जुपस्य न इति ।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुष्य दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति ।
येषामपि समानार्प्यमाश्रौतज्ञमस्ति । अत्राद्याणस्य तु समिद्धो अचे-
त्येतदेव भवति । न पुरोहितार्प्यम् । प्रवरमात्रस्य तदीयस्य
वचनात् ।

९. यस्तु नाराशंसयाजौ^१ संभवत्स्वार्प्यनाराशंसस्तस्य स्वैव कार्या
समिद्धो अद्य मनुष्य इत्यत्रासंभवान्नाराशंसाः । अत्रोदाहरणम् ।
आत्रेयस्य समिद्धो अचेति वैकल्पिके प्रयोगे नाराशंसः सुपूदतीति
भवति । येषां स्त्रा न विद्यते तेषां वासिष्ठी । निरुक्ते तथा
दृष्टत्वात् ।

१०. दृग्भिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये ऽनुब्रूहीत्येवं^२ संप्रेषितो
ऽग्निर्होता नो अश्वर इत्याद्यास्तिष्ठ सचो ऽन्वाह मैत्रावरुणः परि-
भाषितत्वात् ।

११. उप प्रेष्य होतृद्वया देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रा-
वरुणो ऽजेद्गिरसनद्वाजमित्येवमादिकसुप्रेषसंज्ञकं प्रेषमाह ।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रेषे दैव्याः शमितार इत्यादिक-

मग्निगुसंज्ञं प्रैषं होतानुब्रूयात् । उक्तवचनादग्निगोरावृत्तावुपप्रैष-
स्थावृत्तिः ।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योद्विकारो वक्ष्यत एव ।

२. 'अस्मा इति पुल्लिङ्गैकवचनम् । 'आभ्यामिति द्विवचनम् ।
'एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुद्विले पशुबहुले च वच-
नोद्भूः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्रास्या अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं
भरत । बहुषु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुल्लिङ्गपशुद्विले अन्वेनौ माता
मन्यतामिति । बहुले अन्वेनान्माता मन्यतामिति । स्त्रियाम् ।
अन्वेनां माता । द्विले अन्वेने माता । बहुले अन्वेना माता । मन्यता-
मित्यस्थानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात् ।
पुरुषपशुद्विले^१ उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषबहुले
उदीचीनां एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकले उदीचीनां अस्याः
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुद्विले उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् ।
बहुले उदीचीनां आर्षां पदो निधत्तात् । ननु चास्तेति प्रथमा-
देशस्तौन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अस्मा अग्निं
भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां^२ चानु-
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पथेकले ।
शरीरे शरीराणीति द्विवक्तोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव । अख्येति पूर्ववद्दूहो विकारेण । पुराग्रब्धो ऽव्ययम् । तस्य द्विवचनवज्जवचनयोर्विशेषाभावान् वीष्ण्या द्विलवज्जत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश्र अवयवे पिश्र च्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वपासुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अयिश्रम इत्येकवचने प्राप्ते ऽयिश्रम इति वज्जवचनं तेनायथार्थ-नियमादनूहम्^१ । वपासुत्खिदतात् । वये उत्खिदतात् । वपा उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेण । अन्तरित्यव्ययम् । तस्य वीष्ण-यैव द्विलवज्जत्वयोरभिधानम्^२ ।

५. अख्येति प्रदर्शितम् । द्विले वचसी बज्जले वचांसि । प्रग्र-शेति प्रकृष्टेन शासेनेति^३ केषां चिन्मतिः । अपरेषां प्रग्रशौ वाह इति । ततश्चोदनासंदेहादनूहः । वाहनिति वाज्जवज्जले । दोषा-णीति वज्जवचनं तद्वज्जले । कश्यपेषांमानच्छिद्राः श्रोणीः कवपोरू-न्स्येकपर्णाष्टीवतः । पशुनेकले वज्जवचनान्येतानि । ननु च्छान्दम आकारः सर्वासां विभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते । किं तत्रोहेन । उच्यते । शलादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येवंरूपाणामूह इति ।

६. पद्विंशतिशब्दस्थोपरिष्ठाद्विचारः करिष्यते । अख्येति कृत-विचारम् । अनुष्ठेत्यव्ययं निश्चयेनेत्यर्थः । गावंगात्रमिति वीष्णयै-वाभिहितत्वाद्विचारः । अख्येति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः । प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ O (orig.) •नियमत्वादनूहं alt to नियमत्वादनूहं । २ A •धान्, C •धानात् ।
३ A शासेनेनेति ।

७. ऊवध्यगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्येहानूहः । ऊव-
ध्यविशेषणत्वात् ।

८. अद्येति विकारेषु यथासमाघातमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु स्थूलान्तरम् । पथनेकले तस्योहः । अस्येति पूर्व-
वदूहम् । मा राविष्ट मा खिसीष्टेत्यर्थः । ततश्च पशुदित्वे वनिष्टु
एनयोर्मा राविष्ट । वज्रत्वे वनिष्टुनेषां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।
अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम् । वनिष्टुसंनिधानादुरुक्तेण
वपाभिधानमिति मीमांसकाः । तस्मादपाभिधानं । सर्ववज्रत्वादुरु-
करोतीत्युरुकम् । हविरभिप्रायं नपुंसकम् । अत ऊहः । उरुक्ते
उरुकाणीति यथावचनम् । नेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता
केतेत्यर्थः । रवच्छिद्यादित्यर्थः । हे शमितारो युष्माकमपि कन्या-
णमवेत्यभिप्रायः । न्यूनं ऽप्यभिगौ नवैवोच्छ्वासाः । तदधिकारे मत्य-
भिगुवचनात् । नवरुलो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । हृदयनाग्रे
ऽन्यमालभेतेति वपानिदन्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपासुतृखिद-
तादुरुकं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । प्राक्षा अग्निं भरतोवध्यगोहमस्रा
रक्षः संजृतादिति च कृतत्वात् । तत्र पठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवसानम् ।
मृतेन संस्थापने सर्वमभिगुं ब्रूयात् । अनन्तरायसु तर्हि यजुंषि जपे-
दिति शतपथे (१.१.२.८) पाद्यां हविर्षहणे आनोयजुषां दर्शनात् ।

१०. अभिमो शमीधमित्यादिना द्विः परिधाय तत उभाव-
पापथेत्युपांशु जपेत् ।

११. नेदस्य संज्ञप्यमानस्याधवा अशामेति शतपथे (३.८.१.
१५) सर्वेषामविशेषात्संज्ञप्यमानस्येक्षणप्रतिषेधः ।

१२. पृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-
वचनात् ।

१३. यां कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियमेति
न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्त-
ममित्येकां इमं नो यजममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्याह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति संप्रेषितो होता यत्तदग्निं स्वाहाज्य-
स्येति प्रेष्यति ।

३. आप्रीर्णां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वर्षां चान्तरेण होत्रमैत्रावरु-
णयोर्वाग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतीद्य वर्षां चान्तरेण वाचं
विष्टजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पगौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये^१
चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्र आवह वन-
स्यतिनावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रज्ञेन सोम गौर्भिरित्येवेति ।
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनाद्यस्तेष्वज्यभाग-
देवते अग्नीषामौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

१ C (in marg) चानावाहनं । आ instead of चावाहनं ।

ननु सिद्धमेवैतदिज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात् । सत्यम् ।
 सवनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्थांगपक्षे ऽपि निगमाभावसंदेहः
 स्यात् । स मा भूदिति सूचारम्भः । ननु तस्या शवाहनश्रुतेः का
 गतिः । उच्यते । तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम् । प्रधानादनन्तरं वन-
 स्पतेरावाहनमिति । दार्द्र्यपौर्णमासिका निगमास्तेष्विति वञ्चवचन-
 बुद्दिश्रमानविशेषणत्वादविवक्षितम् ।

८. दार्द्र्यपौर्णमासिकाच्चिगमादूरभवेषु प्रैषेषु नाज्यभागौ निग-
 ष्कतः । शाखान्तरेखन्ययापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूत्रम् ।

९. श्रुतीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या ।

१०. होता यत्तद्ग्रीषोमौ क्षगच्छेत्येष प्रैषो भवति ।

११. युवमेतानि द्विवि रोचनानीति याज्या । वपाया इत्ये-
 तत्प्रकृतमेव । विकारेषु यथाचोदितम्^१ । पशुद्विले क्षगयोर्वपयो-
 र्भेदसोः^२ । पशुवञ्चले क्षगानां वपानां भेदसाम्^३ । एकदेवत्ये
 जुषतां द्विदेवत्ये जुषेतां^४ वञ्चदेवत्ये जुषन्ताम् ।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति । यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्य
 चात्वालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र पृहतेति दृचेनोपस्पृश्य मार्जयित्वे-
 त्यर्थः । अथ चात्वाले मार्जयन्त इति घृतपथश्रुतेः शान्तिराप
 इति च वाक्यशेषादङ्घ्रिमार्जनं तत्कालोत्सृज्येते होदमैत्रावरुणौ ।
 यथायादेर्नियमात् ।

१ B यथादेवतम् । २ B om. वपयोः resp. वपानां C भेदसः । ३ C भेदसः ।
 ४ C om. द्वि० जु० ।

१६.

१. पशुपुरोलागप्रचारायाध्वर्युणामन्वितौ होतमैवावस्थौ चा-
त्वान्तोत्करावन्तरेण प्रविश्यामीधीयं धिष्यद्यमुत्तरेण होतधिष्यं
चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्यद्यमुपविशतः ।

२. पशुपुरोलागस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्नानि प्रतिषि-
धन्ते । पशुपुरोलागस्याग्न्यङ्गानि पशुपुरोलागस्याप्यथं प्रयोजनं साधयन्ति ।
य एव पशुपुरोलागः क्रियते स एव पशुपुरोलागस्थापीति । कुतः ।
विभवात् । विभवः सामर्थ्यम् । दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये ।
पशुपुरोलागस्यापि समर्थानीत्यर्थः ।

३. तपोदाहरणम् । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलागमन्वद्धि देव-
सूभ्यो हवींषि इति वक्ष्यति । तेषां च प्रैपरहितं प्रदानम् पशु-
पुरोलागस्य च संप्रैयम् । तत्र स्त्रिष्टकृति संदेहः । किं पशुपुरोलाग-
स्त्रिष्टकृदित्तामग्न इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोलागप्राधान्यात् किं वा
ऐष्टिको देवसूक्ष्मविषां भूयस्त्वादिति । तत्र सूत्रेष्वैव निश्चयः । पुरो-
लागस्त्रिष्टकृत्यमवाये ऽपि । पशुपुरोलागस्त्रिष्टकृदित्तामग्न इत्यादि-
र्भवति समवाये ऽपि । वडले ऽप्येधामामन्तूनाम् । कुतः ।
प्राधान्यात् पशुपुरोलागस्य । तत्रैव देवसूक्ष्मविषां प्रक्षेपात् । तथा च
तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः । आथाव्याहाराद्ये स्त्रिष्टकृते प्रेष्येति । यत्पुनः
सपशुषु चातुर्मासिषु कात्यायनवचनं पशुपुरोलागमनु हवींषि

१ A पशुपुरोलागानि यान्यङ्गानि तानि पशुपुरो, C om. पशुपुरो. साधयन्ति ।

२ A B (orig) om. एषाम् ।

निर्वपति तेषां खिष्टकृद्भ्यस्त्वादिति युक्तं तत् । तेषां^१ तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात्^२ न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति^३ हेत्वर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि अतुञ्चानि । अतस्तेषामतुञ्चानामनूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूहप्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात् ततश्चरुपुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्वीः पचंश्चरुपुरोलाशानिति प्राप्नुयात् । न चेष्यते । तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सद्द संबन्धः । निगमा निगदाः । श्रावच्यपेचं वडवचनम् । खिष्टकृन्निगदस्य चायं प्रतिषेधः । केषाम् । पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । यदि पुनः कथं विदिष्यावृत्तिर्भवति हविषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः खिष्टकृच्चिगदो भवत्येव । कुतः । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति^४ पशुपुरोलाशस्य पुरोनुवाक्या भवति ।

७. होता यच्चदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति । पुरोलाशयोः पुरोलाशानां जुपतां जुषन्तामिति यथाप्राप्तो विकारेपूहः ।

८. अग्नीषोमा पिशुतमर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य याज्या ।

१ A आत्पापनादां चालुमोक्षदिवतानां तेषां । २ C प्राधान्ये B C •नान्याय• ।

३ C ins. तत्र । ४ C om. पशु ।

८. इलामग्ने पुरदंभं मनिं गोरिति पशुपुरोलागस्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यच्चदग्निं पुरोलागस्त्रेत्येवमादिकः पशुपुरोलागस्त्रिष्टुतः^१ प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिलां निर्वृत्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूचीत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पमोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपशवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यच्चदग्नीषोमौ ह्यगस्त्रेत्येवमादिकः प्रैषो भवति देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्ववङ्गलयोर्वचनोहः । ह्यगस्त्रेति द्वित्ववङ्गलयोर्वचनोहः । स्त्रियां स्त्रिङ्गोहः । मेपादिषु प्रातिपदिकोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्त्रेत्यस्या याज्याया अर्धर्चं तावद्विरमेद्यावद्वसाहोमः ।

१७. ऊते वसाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते वषट्करोति प्रधानचेपाय ।

१८. देवेभ्यो वनस्पते हवींषीत्येवमादिका वनस्पतेः पुरोनुवाक्या ।

१९. होता यद्वदनस्पतिमित्येवमादिकः प्रैषः । अत्र ङाग-
स्येति यथाविकारमूहान् । ङागथोऽङ्गागानामिति । तत्रैतौ पशु-
द्विले तत्रैताम्यशुबद्धले । स्त्रियां तत्रैतामिति एकले तत्रैते इति
द्विले तत्रैता इति बद्धले । रभौयांसं वक्ष्यति ।

२०. वनस्पते रग्नया नियूयेत्येवमादिका याव्या भवति ।

२१. पिप्रीक्षि देवां उग्रतो यविष्ठेति स्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या
कार्या । प्रहृतिमिदुस्त्राप्युपदेशो नियमार्यः । ततो बार्हस्पत्यमेचा-
वरुणोर्विराजौ ।

२२. ङागस्येति विकारेषूक्त ऊचः ।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदद्येति याव्या । निगदप्रतिषेधः
शाखान्तरात् ।

२४. इलामुपङ्गास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा,
तत एकादशानुयाजान्यजति ।

२०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्य-
जेत्यन्तेर्मध्ये ऽनवानो प्रेष्यति मेचावरुणः परिभाषितत्वात् । वसु
वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः ।

१. प्रथमद्वितीयौ तु पलन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-
स्वाहृ^१ ।

२. अष्टमनवमौ देवो नराशंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-
गन्तु वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-
शान्तुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः^२ ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं वर्द्धिर्वारितीनामिति
दशमः ।

५. सूक्ता प्रेष्येति संप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाक्यमैपमाह ।
द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमवृष्णीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ
पक्नोः पचन्तौ पुरोलाशं वध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां ऋगम् । वज्रयज-
मानके । अग्निमद्य होतारमवृषतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नोः
पचन्तः पुरोलाशं वध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां ऋगम् । पुरोलाशद्वि-
वज्रत्वयोः । पुरोलाशौ पुरोलाशान् । देवतापदमूह्यं यथादेवतम् ।
ऋगद्वित्ववज्रत्वयोः । ऋगौ ऋगान् । स्त्रियां ऋगां ऋगे ऋगाः ।
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां ऋगेन । देवतापद-
मूह्यं यथादेवतम् । ऋगद्वित्ववज्रत्वयोः । ऋगाभ्यां ऋगैः । स्त्रियां
ऋगया ऋगाभ्यां ऋगाभिः । अघत्तां तं मेदस्तः^३ । एकदेवत्ये ।
अघत्तं मेदस्तः । वज्रदेवत्ये । अघत्तं मेदस्तः^४ । पशुद्वित्ववज्रत्वयोस्तौ
मेदस्तः तान्मेदस्तः^५ । प्रति पचतायभीष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं^६

१ C प्रीक्षेत्वाह । २ B अग्न्यागन्तुक । ३ B ins. प्रति पचतायभीष्टामकीदृशेतां
पुरोलाशेन । ४ A ins अघत्तं मे अघत्तं न रति वा । ५ A ins ते मेदस्तः ।
६ B न्याकाः ।

वाजसनेयिनां । प्रत्यपभीष्टां पचतो यजमानस्वेत्यर्थः । अपि वा मेदसश्च पयोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनासंदेशात्पचते-
त्यनूहम् । अयभीष्टामित्युपरिष्ठादक्ष्यति^१ । श्रवीवृधेतामिति च ।
पशुपुरोलाशदित्ववज्ज्वयोः । पुरोलाशाभ्यां पुरोलाशैः । तामद्य
क्ष्ये आर्येय ऋषीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूहानि^२ । श्रवणीतायं
यजमान इत्यूहेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वच । ता या देवा देव दा-
नान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूहम् । तान्यस्मै । द्वियजमानके तान्याभ्यां ।
वज्जयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रसङ्गेनोक्तं सन्वलाघवाय । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं
सुन्वन्वजमान इत्येवमादिकं शौभिकार्ष्यं सवनीयपशौ ब्रूयात् ।
अत्रापि द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमवृणीतामिभौ सुन्वन्तौ
यजमानौ पचन्तौ पक्नीः पचन्तौ पुरोलाशौ वध्नन्तौ । यथादेवतं ।
कागौ कागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ मृञ्चन्तौ हरिभ्यां धानाः ।
वज्जयजमानके । अग्निमद्य होतारमवृणतेमे सुन्वन्तो यजमानाः
पचन्तः पक्नीः पचन्तः पुरोलाशान् वध्नन्तः । यथादेवतं । कागौ
कागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो मृञ्चन्तो हरिभ्यां धानाः । श्रवी-
वृधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाशदेवतां चाभि-
प्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चेत्यशुपुरोलाशं
कुर्युरश्रवौवृधेतां पुरोलाशैरित्येवं ब्रूयात् । सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते
पशुपुरोलाशेन पशुदेवतेति ।

७. होत्रा ग्रंथोर्वाक् उक्ते यथाप्रपन्नं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । क्वायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते^१ मैत्रा-
वरुणः । नात्र हृदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम् । तां होता गत्वा पत्नी-
संयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते समापयति । शालाग्रहणं सदस्त्रेवा-
वस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन् । होद्व्यग्रहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः
शालां गत्वेति संदेहव्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशूना यजत इत्यत आरभ्य यः पश्यंतया कर्मकलाप उक्तः १स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्राथम्यादङ्गसाकल्याच्च । ऊहयोग्यं मन्त्रजातं प्रायेण द्रग्पूर्ण-मासयोरग्नीषोमीये च पश्चात्प्रातं यतो ऽतो १ विहृतिषूहचिन्ता प्रसूयते ।

२. षष्ठीणामिदमार्धम् । किं पुनस्तत् । आद्यानमध्ययनं मन्त्राणाम् । १अभिधायकमनभिधायकं वा नोदितयं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन घृतवतीमध्वर्यां सुचमित्येकवचनं दयोः सुधोरादापने ऽनभिधायकमपि १ सत् यथास्नातं भवति । आर्ध-माद्यानं मन्त्राणां प्रकृताविति यद्वाद्बैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाशे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति थोथो ऽर्थस्तं तमभिधातुम् । उत्तरस्थां तता-वित्युत्तरस्थामिध्यायां विहृतावित्यर्थः । अर्थश्च विकारो १ ऽर्थवि-कारः । स च क्व चिद्रव्यान्यत्वेन क्व चिद्विज्ञान्यत्वेन क्व चिद्विज्ञान्यत्वेन क्व चिदचनान्यत्वेन क्व चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्यो-त्पत्तिरूपेणानभिधानात् १ । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैहृतस्यार्थ-

१ C अणान्ये । १ B इतो । २ B C अधिकम् । ३ C om. न ।

४ यथार्थमिति थो ऽर्थविकारः स च क्व । ५ C om. न ।

स्थानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-
मूहं ब्रुवते याज्ञिकाः । रूढा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । तद्व्याख्यानं
शास्त्रसंख्यवशारार्थम् । ऊहेद्द्विदेवतवज्रदेवतेषु । यथार्थमूह इत्येव-
मादिषु द्रष्टव्यम्^१ ।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंथोरिति द्वियजमानकवज्रयज-
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादृखनभिधाने^२ ऽपि विकारो
न विद्यते । यूयते^३ वा एतदृषो ऽवरं यदूहति । तस्मादृचं नोहे-
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. आवह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे
यजमानाभ्याम् । वज्रयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु यथार्थमु-
त्तरस्थां तताविति लक्षणरक्षाद्वर्चिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्यु-
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः । अतः
श्रुत्वाभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः
प्रयोजनमुच्यते^४ । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम् । अतो ऽयं
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र लाक्षणिकः ।

६. आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्नौषोमाभिप्रायं
दिवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । वज्रदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति^५ न

१ B adds अचु द्रष्टव्यम् । cf. Comm. on I, 15, 5. २ C अविधाने । ३ A
यूयति, B C ब्रुवते । ४ A ins श्रुत्यन्तर एवमेव यावत् (व्यापान् ?) । ५ C
मेधप० ।

भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे षति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो मा भूदिति ।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-
द्वित्वे मेधौ । वज्रत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्^१ । अनारम्भाद्यज्ञाभि-
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूचः स्यात्तस्मात्सूत्रारम्भः ।
स्त्रीपशौ मेधाम् । दयोर्मधे । वज्रयु मेधाः । के चिन्मेधशब्दं जाति-
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपशौ मेधीं मेधौ मेधीरिति । एवं ह्यग-
लेयिनां सूत्र एवोच^२ ईदृशः पठितः ।

८. आत्तामद्येत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । वज्रदेवत्ये
आददद्येति । प्रयोगनियमार्थं सूत्रम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-
द्यतने लङ् स्यात् । ततश्चाघसदघसन्निति प्राप्नुयात् । ननु आत्ता-
मद्येति प्रकृतौ लुङ् प्रयोगादाददादन्निति युक्तमेव । उच्यते ।
हान्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु साचणिकेन भवितव्यम् । स
मा भूदिति सूत्रारम्भः^३ ।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घस्तु नूनम् ।
वज्रदेवत्ये घसन्तु नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । साच-
णिकं अन्तु नूनमिति । तत्र कर्तव्यम् । हान्दसमपि सूत्रोक्तं कर्त-
व्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघत्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः ।
वज्रदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः । अघसतामिति न्यायं द्विवचनम् ।
अघत्तामिति हान्दसम् । मन्त्रे घसङ्गरेति (पा० २.४.८०)

लेर्लुकं कृत्वा अघत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्मालाचणिकत्वात् । एकवचनवज्जवचनयोः सकारस्य अवर्णं युक्तम् । अघसदघमन्निति ।

११. अघत् एकदेवत्ये । अचन् वज्जदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य कान्दसत्वसामान्यात् । श्रुत्यन्तराद्वा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्^१ ।

१२. उपाव स्रच्चद्रभीयांमिति^२ पशुविशेषणम् । तस्य पशुद्वित्ते रभीयांसाविव कृत्वी । वज्जत्वे रभीयस इव कृत्वी । उपमानस्य संप्रत्यर्थे वोपमार्थे वोभयथा दर्शनात् । यत्र पत्रेणार्थार्थोद्दानानुग्रहः स्यात्स पत्रो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इत्यते च श्रुत्यन्तरपाठात् । तदर्थः सूत्रारम्भः । स्त्रीपशावपि के चिदिच्छन्ति । रभीयशीमिव रभीयस्याविव रभीयशीरिवेति ।

१३. अघभीष्टामिति देवतावचनम् । अघभीष्टित्येकदेवत्ये । अघभीष्टुरिति वज्जदेवत्ये । हकारप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । इयहोर्भन्ध्-न्दशीति प्रकृतौ हकारस्य भवं कान्दसं विकृतावपि वचनात्तादृगमेव भवति ।

१४. श्रवीष्टधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये श्रवीष्टधत । वज्जदेवत्ये श्रवीष्टधन्त । हेतुर्कर्मसंभवाद्णिजन्तादेव मित्तः स्थाने चङ् कृतो व्यत्ययेन । लाचणिकं तु अवधिष्ट अवधिषतेति । तन्मा भूदिति सूत्रारम्भः ।

१५. तदग्न्यादिति सूक्तवाके यजमानस्याग्नीर्वचनम् । तद्वज्ज-

यजमानके अश्यासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-
मानके अश्यासामिति सिद्धं भवति । आग्निपां सूक्तवाके परिगण-
नादनाग्रीरर्थमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च शुभ्रवचस्य^१ लोप इति
मन्यमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनवङ्गवचने कुर्यात् ।
तच्चिवारणार्थं सूत्रम् ।

१६. तद्व्याख्युक्तवाक एव । तस्य पूर्वोक्त एव न्यायः । अश्या-
सामिति द्वियजमानके ।

१७. यद्यदचीकमतेति यजमानाभिधायि । तस्य द्वियजमानके
यद्यदचीकमेताम् । बङ्गयजमानके^२ यद्यदचीकमन्तेति । अचकमेतां
द्विवचनमचकमन्तेति वङ्गवचनं लाक्षणिकम् । तस्मूचारभसामर्थ्यात्
वाध्यते ।

१८. इतीतिप्रकारे^३ अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदश्याग्नीषोमीया
इति । तत्र होता यद्यदग्नीषोमीं ह्यागस्यह्यागस्येति वीष्णुया चाभि-
धानं प्राप्नोति । प्रकृतानां सप्तदश्यानां । वङ्गवचनेन वा ह्यागानामिति ।
तत्र वङ्गवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कुतः । यजमानाभ्यां यज-
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपसर्गौ परस्मै-
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति । न विक्रियन्ते
ऽर्थभेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम् ।

१ O (orig.) वाक्य in marg. धर्षीः, A वचुम० । २ O om. वङ्गयजमानके ।
३ O प्रकरणे ।

तद्वीक्ष्यैवानेकार्थाभिधायकं भवति । ततः पुरापुरा नाभ्याः ।
अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति ।

१८. सृणीत वरिः । सूर्यं चचुर्गमयतात् । दिग्गः श्रोत्रम् ।
वातं प्राणम् । अन्तरिक्षमसुम् । एकधास्य त्वचं । पुरा नाभ्याः ।
अन्तरेवोष्माणम् । माता मन्यतामित्येवमादौनि शान्तिनामानि ।
स्नेनमस्य वचः । गला दोषणी । कश्चपेवांसा । क्वया च्छेपर्षेति
पदद्वयम् । ऊवथ्यगोचं पार्थिवम् । अश्वा रचः संसृजतादित्येतानि
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूद्धानि । यथासमाख्यातम् । प्रकृतिवद्दि-
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमाख्यातवचनमधिकारार्थम् ।

२०. चोदनाग्रन्देनात्राभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तकं वच-
नम् । तत्र प्रकाशस्य संदेहे यथाग्ने त्वं सूक्तवागसि तदसौ देवा
रामन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होत्रगुणविशिष्टे वा
विद्यतिष्वपि यथासमाख्यातं कर्तव्यम् ।

२१. शेषग्रन्थ एकदेशवाचो । भूतग्रन्थ उपमायाम् । शेषभू-
तानि शेषतुल्यानि शाकांश्च मन्त्रस्य निराकांक्षीकरणानि । अपू-
र्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाख्यातं भवन्ति ।
यत्र न समाख्यातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः । तत उपप्लवो वायु-
रिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्षसा तयोरहमुपप्लवतः सह प्राणेन
सह वर्षेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवत्यामीत्यथाहारः ।

२२. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको गन्धः । तत्र निगदा
यजुर्विंशोपाः । ते च यथासमाख्यातं भवन्ति । अग्रन्दाच्चिविदथ ।

प्रेषास्त्रच्छन्ते प्रतीकग्रहणात् । य एते प्रेषाश्च निगदाद्येति च व्यप-
देशात् । आयग्रहणाद्ये मह्यं अग्निं ब्राह्मणं भारतेत्येवमादी-
नामूहः ।

२३. एकधास्य त्वचमाद्यतादित्यैकधाशब्दस्थानेकपशौ वीष्णा ।
अव्ययत्वादयत्रषिद्धे सूचारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो
यथा स्यादिति । तेन द्विधा त्रिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्ग्य इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्थानेकपशौ
वीष्णा ।

२५. अनन्तरसूत्रद्वयोक्तमितिकरणेन परामृश्यते । तदा भवति ।
समासेन वा प्रयोगः सङ्घासंकलनेनेत्यर्थः^१ । तद्यथा । द्विपशौ
द्वापञ्चाशदेनयोर्वङ्ग्यः । एतयोतिग्रते^२ इत्येकादशिन्याम्^३ ।

२६. वङ्गीसङ्घासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष शोभनतरः पशो
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं न्यायवचनम् ।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोद्याभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-
रेण परामृश्यमानयोर्वङ्गवदचनं कार्यम् । तद्यथा । निरूल्हपशुवन्धे
ब्यूहनमिन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदन्विति । नश्वेतदुदाहरणं प्रकृतिव-
त्सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्व चिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिन्द्रवाधू इति प्रकृत्य तयोरह-
सुपहृत इति द्विवचनेनैव^४ परामर्शस्तदेवं संदेहो मा भूदिति
सूत्रम् ।

१ A B संकल्पने । २ B •ने श्वे A •ति इ श्वे । ३ A ins औमिभिमनम् ।
४ B om. वि ।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः^१ पुंवत्प्रयोगः
कार्यः । तद्यथा । मेपस्य मेपी च मेपी ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईषदर्थे । अन्यतरस्यां
शब्दप्रवृत्तौ मियुनेषु^२ पुंवद्भावैकगेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राष्णाविति
यथा पितरावित्यत्र भिन्नायामपीति^३ समामविकल्पार्थं सूत्रम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन
सहाकारान्तः संधीयमानो दृष्टः । वानत्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मका-
रान्तः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य खरादेर्दि-
देवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तद्भुक्तमकारेण कार्यम् ।
ततः सामय्यादकारेण सन्धिर्भवति । तद्यथा । करत एवाग्नीषोमौ ।
करत एवाग्निनौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति ।
खरादेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं मित्रावरुणा । द्विदे-
वत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुवज्जले ऽपि सति यः सूक्तवाक्प्रैषे वध्नश्चब्दो ऽसौ
सक्तदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. सूपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि
सक्तइवति । व्याख्यातो ऽग्नीषोमौयः प्रकृतिः पशूनामिति सर्वविधानां
पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्षादादित्योद्गयनस्थादावन्ते च तयोरेवाङ्गोरैन्द्राग्नौ
निरुह्यपशुबन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरान् । निरुह्यो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om. सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec. h.) पि instead of पृ । ३ A C
(sec. h.) भिन्नयोःपीति ।

२४. प्रतिषंवत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-
नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

२५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-
न्तरचोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो^१ मा भूदिति सूवारम्भः । श्रुतौ
तु स्वशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादायम् ।

एकादशिन्यौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।

सूर्योपमित्रावरुणौ चयश्च पितरो ऽदितिः ॥१॥

शुनासीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।

गुणादेशामन्यतमभिज्ञौ कप्रजापतौ ॥२॥.

२६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादथो हृदयशूलोपस्थानान्ताः
सोमार्थमग्नीषोमीयं सावनं च मुक्त्वा । प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभव-
न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिषिध्यते शाखान्तरात् । स
वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्येति शतपथश्रुतेः ।

२७. पशधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्वतन्त्रेण यच्छ्यमाणस्य
प्रागन्यन्वाधानात् । आग्नावैष्णवी मद्यस्काला दृष्टिर्भवति । पशुना
यच्छ्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोलाशं निर्वपेदिति शर-
काणाम् । सोमतन्त्रस्येषु पशुषु नैषा । त एकग्रतं प्रयाजान्तुयाजा
भवन्तीति श्रुतौ शापकात् । तथा पशुमासु चातुर्मास्येषु पूर्वेषुः
पाशकं कर्मेति वदन्नेतत् शापयति । गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी
भवति । अतो नोत्सर्गपश्चिष्टकापथेन्द्रापौष्णसौवामणीविशाखयूपतु-
पशुषु । चकारादन्वारम्भणीया चेति । चग्रब्ध वाग्रब्धस्यार्थे के चि-

दाङ्गः । यच्चमाणसंयोगेनाग्रावैष्णवी पठिता । आरम्भसंयोगेना-
 न्वारम्भणीयेति । प्रथमप्रयोगे विकल्पो ऽयम् । सर्वाखेव विकृतिषु
 प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयां के चिदाङ्गः । अपरे याज्ञिका विकृतिष्व-
 न्वारम्भणीयां नेच्छन्ति । अनयोपपत्त्या । इयं च्चारम्भणीया उप-
 देशेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन^१ विकृतीनाम् । यच्चिच्च प्रयोगा-
 स्त्विद्यते । सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेषु यौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञा-
 यते । कथम् ? उच्यते । यथैव यूपध्याकर्मकलादिति । यूपः प्रकृतेरग्री-
 षोमीयस्य विकृतेषु सवनीयानुबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति । एवमियं
 तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्था भविष्यति । ननु च सर्वविकृतीनां प्रकान्त-
 लात्प्रकान्तापरिषमाग्निदोष एवं प्राप्नोति । नेत्युच्यते । नैष दोषः ।
 सर्वविकृतीनां^२ कर्तुमशक्यत्वात् । एवं च दृशावृत्तौ सङ्गदारम्भसंयो-
 गादिति सङ्गदारम्भणीया लभ्यते । इतरथास्या आवृत्तिः स्यात् ।
 यन्निवृत्तमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीया-
 दिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावान्न प्रयाजवदारम्भ-
 णीया चेति तदयुक्तम् । यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ
 उच्यते स पुनःपुनरपि क्रियामारम्भमाणस्य भवत्येव । प्रतिदिनमपि
 पाकं सुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते । रूपे च ग्रस्तस्य समाप्ते रूपा-
 न्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते । एवं च चातुर्मास्याम्भा-
 वृत्तौ तदारम्भायाया वेशानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा
 हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावाच्च^३ स्यात् । कृतत्वात् ।

१ O रति देशेन । २ O एवम् instead of इयम् । ३ C (orig.) प्रकृतीनां ।
 v C om. म ।

३८. चोदकप्राप्तमपि^१ सदेतदेव उच्यते । दीक्षणीयाधर्मप्राय-
णार्थम् । एवमेव शाखान्तरव्यवणात् । ततो ऽपराद्धे पौर्णमासी-
विकारः पञ्चदशमाभिधेनीकोपांशुहविर्विराजो स्त्रिष्टुततो नित्ये
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । कृत्स्ना चेषमिष्टिस्रष्ट्यात् ।

• ३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पग्नौ सूक्तवाक्ते नामग्रहणं
यजमानस्य कार्यम् । चशब्दान्निर्वचनं चाग्निषामिति । प्राक्कार्तीय-
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन
विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो ना भूदिति ।

४०. वक्ष्यमाणमनुवचनं प्रातरनुवाकः । तत्रमृति यान्यादि-
प्रदिष्टानि आदिं (चक्षु) गृहीत्वा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवङ्ग-
त्वप्रदेशप्रसङ्गात्^१ ।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽथेकां प्रतीयात् ।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रान्महारात्रम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं शोता-
मन्त्रितो ऽपेणाम्नीधीयं धिष्ण्यं तिष्ठन् प्रपदः अपपद्भ्यां स्थितः
प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति ।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पिबभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पिबभ्य इति
प्राचीनोपवीती ।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रच्छिन्नेभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिग्गीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।
तदभिमुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिग्गीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्थम् । नैर्ऋत्यां मृत्युरिति
संदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे प्रचीच्यां दिग्गीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वचानुवर्तते । दिग्नुवादः प्राङ्दित्यस्य
विधानार्थः ।

६. अस्मिन्ने अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।
प्राङ्नेवाधिकारात्^१ ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यगोप्तो ऽनुवर्तत एव ।

८. वृहद्ग्रथन्तरे म इत्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेह-
समित्येतयर्चा सप्त जपिला । अनन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन बाहुना वृत्त्याग्नीषीये ऽग्नौ मूर्धुवः
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पलाजतोः सुव्रेण जला ततः
सव्यावृद्धिविधानयोः पूर्वस्यां दार्धुपविशेत् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो द्विकारमपि मध्य-
मेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः । चीन्यादासं-
धायावस्तेत् द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनुच्येत्येतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावन्नतिप्रियतममिति ।
आपो रेवतीः चयथा हि वस्त्र इत्येतामासपोरेवतीमंजिता^१ चिरनूच्य
तत आग्नेयं कर्तुमन्वाह । अथोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः कर्तुश्च्यते ।
अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं वाङ्-
म्यार्थं प्रास्त्रसंख्यवह्यारार्थं च ।

४.

१. नवर्चं सूक्तम् ।

२. नवर्चं सूक्तम् ।

३. द्वादशर्चं सूक्तम् ।

४. अथं न त्वा वारवन्तमित्येता अथो दश ।

५. पञ्चकं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्चं सूक्तम् ।

७. नवर्चं सूक्तम् ।

८. द्रुतं वो विश्ववेदसम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृत्त मर्षो अग्नि । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्त्वा हवामहे । षड्दं सूक्तम् ।

११. अग्निं स्तोत्रेण बोधय । पङ्कं सूक्तम् ।
 १२. उपसद्याय मीळुषे । पञ्चदशं सूक्तम् ।
 १३. इमे विप्रस्य वेधसः । त्रयस्त्रिंशत्पञ्चं सूक्तम् ।
 १४. समिधाग्निं दुवस्यतेति । त्रिंशद्दशं सूक्तम् ।
 १५. अग्निं हिन्वन्तु नो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १६. प्राग्रये वाचमौरय । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्ध्वजः ।
 १८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । संज्ञाकरणं वाङ्मयार्थम् ।

संव्यवहारार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने लोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः^१ सूक्तप्रति-
 देधार्थमेकेत्युक्तम् ।

२०. होताञ्जनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।
 २१. त्वं हि चैतवद्यय इत्येता चक्षो नव ।
 २२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च ।
 २३. क्रमार्था ऽथशब्दः । संव्यवहारार्थं संज्ञा । वाङ्मयार्थं

छन्दोवचनम् ।

२४. समस्य यदियुता समिन्नुधचित्येता चक्षः पञ्च ।
 २५. यो मर्त्येभ्यन्वृत ष्टतावा । त्रींशेतानि सूक्तानि । एक-
 पञ्चाशद्दशः ।

२६. प्र वो देवं चित्स्वप्नानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।
 त्रिंशद्दशः ।

२७. अग्ने इहस्रुषसामूर्ध्वो अस्यात् । एवमादीनि सप्त सूक्तानि । एकोनपञ्चाशद्वचः ।

२८. अगन्म महा नमसा यविष्ठं त्रिकं सूक्तम् ।

२९. उक्तार्थम् ।

३०. एता वो अग्निं नमसा दादगर्चं सूक्तम् ।

३१. प्र वो यज्ञं पुरुषां विंशत्यृचं सूक्तम् ।

३२. अग्ने विवस्वदुषम एता अचो दादग ।

३३. सखायस्त्वा वाहमहे । एता अचो ऽष्टौ ।

३४. अदर्शिं गात्वित्तमः । एता अचस्रतसः ।

३५. समिद्धश्चित्तमिध्यसे । एतास्त्रिस्र अचः ।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षट्कं सूक्तम् ।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्वच ।

३८. सूक्तं नवकम् ।

३९. ईलिष्वा हि प्रतीच्यं सूक्तं चिंशद्वचम् ।

४०. पुरु त्वा दाश्याश्वोचे । सूक्तं द्वाचम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः ।

४२. वेदिषदे प्रियर्धामाय सुद्युते । एताः सप्त अचः ।

४३. एति प्र चोता प्रतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं त्रयोदशर्चं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोपा अजनिष्ट जाम्दविः । षट्कं सूक्तम् ।

४६. व्याख्यातमेतत् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं द्वाचकम् ।

५.

१. क्रतुं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात् ।

२. अथशब्दः क्रमार्योऽनुवर्तते । गायत्रमिति संज्ञा चान्वर्था ।

३. कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्र ष्वच एताः ।

४. प्रति त्वा सूत्ररी जनी सप्तकं सूक्तम् ।

५. क्रमार्योऽथशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उपो भद्रेभिरा गच्छि सूक्तं चतुष्कम् ।

७. उपस्यमिति वर्तते ।

८. उपो रुरुचे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि ।

जनविंशतिरेताः ।

९. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षड्कम् ।

११. सह वामेन न उपः । षोडशर्चं सूक्तम् ।

१२. कृतव्याख्यानम् ।

१३. उपस्यस्त्रिचमा भरेति तिस्र ष्वचः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्वा उपसः केतुमकतेति चतस्र ष्वचः ।

१६. कृतव्याख्यानम् ।

१७. महे नो अथ बोधयेति दशर्चं सूक्तम् ।

६.

१. क्रतुमन्वाहेति वाक्यशेषः ।
२. वक्ष्यमाणम् ।
३. अग्निना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ऋचः ।
४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येताश्चतस्र ऋचः ।
५. अग्निनावश्वावत्या एतास्तिस्र ऋचः ।
६. एषो उषा अपूर्या पञ्चदशकं सूक्तम् ।
७. गोमदू पु नासत्या एते द्वे ऋचौ ।
८. दूरादिहेव यत्कतो एता ऋचः षट्त्रिंशत् ।
९. उदौराधाम्बतायते अष्टादशचे सूक्तम् ।
१०. आ ने ह्वं नासत्या नवकं सूक्तम् ।
११. इतव्याख्यानम् ।
१२. षयोविंशत्यृचं सूक्तम् ।
१३. षदश ऋः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनूध्येत्येतदनु-
वर्तत एव ।
१४. इतव्याख्यानम् ।
१५. आ भात्यग्निषषामनीकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके ।
१६. नासत्याभ्यां बर्धिरिव प्र वृञ्जे एतानि त्रीणि सूक्तानि ।
एकषष्टिरेताः ।
१७. वसू रुद्रा पुरुमन्नु वृधन्ता तिस्र ऋचः ।
१८. युवो रजाधि सुधमाषो अथा इति द्वे सूक्ते । जम-
विंशतिर्ऋचः ।

१८. तं युञ्जार्था मनसो यो जवीयानिति दे सूक्ते । द्वादश ऋचः^१ ।

१९. यावाणेषु तदिदं जरेथे अष्टकं सूक्तम् ।

२०. धेनुः प्रत्नस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।

२१. क उ अयत्कतमो यज्ञियानां दे सूक्ते षप्तके ।

२२. सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति दे सूक्ते । अनूच्येति वर्तते ।

परिहाय्य परित्यज्येत्यर्थः । सं वां प्रतेत्येतां^२ मकरीमुक्त्वा अन्यां विंगतिमाह ।

२३. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकचिंगदेता ऋचः ।

२४. उक्तार्थमेतत् ।

२५. इमा उ वां दिविष्टय इति षड्दं सूक्तम् ।

२६. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमानुवक्तव्या । ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

२७. उक्तार्थम् ।

२८. युवोसु पू रथं ऊवे एताः पञ्च ।

२९. व्याख्यातम् ।

३०. त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा द्वादशर्षं सूक्तम् ।

३१. ईले यावाष्टयिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम् ।

३२. यो वां परिज्जा सुष्टदशिनो रथ इति दे सूक्ते षट्दर्श-
गके । घोषा । समानसु त्यत्पुरुहृतसुक्थरमिति षचं^३ तत्पुत्रः । एवं
सपुत्रायां घोषायामेकचिंगत् ।

१. A om. दा. ४. १. २. A ins. पद्यपदा । ३. B षच खलं C (in marg.) षट्दर्श

३४. उक्तार्थम् ।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सह त्रिर्वचनेनेका-
दश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन
वृद्धिः^१ ।

३६. उत्सृज्य वाचं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन^२ प्रति प्रियत-
ममित्यस्योत्तमया परिदध्यात् । अभूदुपा ह्यत्पशुरित्याग्नीर्वत्या
परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

३७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेमेत्येतां द्विपर्दा
जपति ।

३८. इति प्राग्द्विपर्दायाः सहस्रपरिमाणः^३ प्रातरनुवाकः ।
संज्ञाकरणं संन्यवहारार्थम् ।

३९. वाग्ब्रह्मः पदान्तरपरिग्रहार्थः । विनापि कामसंयोगम् ।
एतस्य साहस्रस्य सूत्रोक्तस्य यानि च्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन
प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीयानां चाद्यन्तानामित्यर्थः । पञ्च-
धिकानि चीणि^४ प्रतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते ।
तत्र के चिद्द्वौ श्लोकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तद्वयापि बोधयम् ।

पञ्च सप्तेति^५ यत्तत्याद्वादशानुष्टुभान्तसु ॥१॥

अग्निमीलेय ईलिष्व नामत्याभ्यां पुरस्य यत् ।

अश्विना दादशोपस्य एवं षष्टिप्रतपयम् ॥

१ C om वाचं वृद्धिः । २ C om स्थानेन । ३ C = प्रमाणः । ४ C षष्टिमत्तानि ।
५ A तत्याद् C तत्याद् or तत्याद् H तत्याद् ।

अन्धे तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतोस्त्रिर्व-
चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीळे नव तसु त्वा पाथ्यो वृषेति त्रयोदश
होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा न आनुपगिति दश यो मर्त्येष्विति
विंशतिरगना महेति तिस्रः एना वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्य-
स्येति षट् त्वामग्ने मनौषिण इति नवेलिष्वेति त्रिंशत्पुरु त्वेति त्वं
वेदिपद इति सप्त जनस्य गोपा इति पलश्रिं तं मन्य इति दश
कस्त उप इति तिस्रः प्रति व्या सप्तोपो भद्रेभित्यतुष्कमुपो रुरुच
इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट् सह वामेन पोखग्रोपस्त-
च्चित्रमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे नो अद्येति
दशाश्विना यज्वरौरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आश्विना-
वश्वावत्येति तिस्रः आ मे ह्वं नवा नो विश्वाभिरिति त्रयोविंशतिः
कूष्ठो देवाविति दशा भातौति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंश-
तिरतारिष्येत्येकादश याभिः कण्ठमित्येका युवोरु पू रथमिति पञ्च
त्रिंशन्नो अद्येति द्वादश समानसु त्वं त्वं प्रति प्रियतममिति
नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिस्र चोणि च शतानि ।

४०. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान्न शतमेवेत्यभिप्रायः ।
याथाकामौ यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुर्यात् ।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाह्लागनि सूक्तानि^१ नोद्धरेत् । विंशोत्तर-
शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः चयथा हि वस इति
तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीळे पुरोहितमिति तिस्रः
उ हि यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने त्वीता इत्येका

यन्तावानं विचेतममिति चतस्रः सप्तस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधस्त्रित्येका
 स मज्जा विश्वा दुरितानि साङ्गानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति
 तिस्रः स त्वं नो रायः शिशीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनीषिण इति
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिपदे प्रियधामाय सुद्युत
 इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुह्य हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो
 वसुरिति द्यम कस्त उप इति द्वे आ धां तनोपि रश्मिभिरित्येका
 उपो भद्रेभिरा गह्वीत्येका व्युच्छन्ती हि रश्मिभिरित्येका उपो
 स्रुचे युवतिर्न योपेत्येका अद्यावतीर्गोमतीर्न उषास इत्येका प्रत्यु
 अदर्श्यायतीत्येका सं नो राया वृहता विश्वपेद्मसेत्येका उपस्तश्चि-
 चमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उपसः केतुमकृतेत्येका अधि पेशांसि
 वपते नृद्वरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दशाग्निना यज्वरौरिष
 इत्येका युञ्जायां रासभं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरुतिभि-
 रित्येका कं यायः कं ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुषसामनीक-
 मिति नव अहेम यज्ञं पथामुराणा इति तिस्रः इमा उ वां
 द्विविष्टय इति द्वे याभिः कण्ठमभिष्टिभिरित्येका युवोरु यू रथं ऊव
 इत्येका जुङ्गराणा चिदग्निनेत्येका चिश्चिन्नो इद्या भवतं न वेदसेति
 द्वे अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येका द्यम
 एतदिंशतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तप्रताद्वैविंशकाद्बुधः ।

चिष्टुभौ द्वे जगत्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि वृद्धसंप्रदायो लिख्यते ।
अर्चन्तस्वेत्यतः प्रभृति शतमये वृद्धनूतपञ्चाशत् प्र वो यज्ञमिति
विंशतिरेति प्र होतेति सप्ता नो यानं दिवस्परिीति विंशतिर्पा-
वाषेवेत्यूनपष्टिरीले यावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेत-
स्मिन् सप्तस्यदुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनासो यदस्य होमकालं संभा-
वयिष्यन्तीति मन्यमानः सञ्ज्ञादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात् ।

४३. उदिते ऽन्तर्यामराहहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-
समाप्तेर्वाग्यमनं हेतुः ।

७.

१. अप इय्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवचेत्ये-
तत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाय वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. प्र देवचेत्यतस्त्रिर्वचनमणयित्वा नवानुच्य ततो ऽध्वर्युणा
आहुतावपु ङ्गयमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. अनीयमानास्वपु दशमीमनुब्रूयात् । अप इय्य होतरि-
त्युक्त इति संप्रैषवचनादस्त्विति गम्यते ।

४. प्रति यदापो अदृश्यमायतीरिति दृग्ब्रह्मानामु अपु तदा-
धारेषु सामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्के क्रियमाणे समन्या
यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

६. आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात् ।
होतृचमसे ऽवनीयमानास्वसु ।

७. आ धेनवः पयसा ढर्ष्या इत्यनुब्रूयाद्द्विविधानमानीयमा-
नास्वसु । आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति । तन्नि-
वृत्त्यर्थं सर्वासुक्तेत्युक्तम् । एकामुक्तेत्यर्थः । अगन्तेन प्रणवेनावहेत् ।

८. अध्वर्यवैपीरपा इत्यनेन मन्तेणाध्वर्युं पृच्छेत् । अभ्यावृत्य
तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात् ।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नम्रमुरिति ।

१०. अध्वर्यवैपीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेनोतेव नम्रमुरिति प्रत्यु-
क्तस्तास्वध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं प्रतिपद्यते । निगदपद्यणं
यस्य पीला मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविवाक्ये न
संपादनम् । निगदत्वात् ।

११. उपविशतीति सूत्रच्छेदः । अम्यथो यन्त्यध्वभिरित्येतां
अर्धसं चोत्तरस्या उक्त्वा ततः ।

१२. उपोत्थाय ततस्तस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वावृत्य तदभि-
मुखः स्थितोत्तराम् । कस्याः । अम्यथ इत्येतस्या अध्वर्धायाः । ततस्ता
नो हिन्वन्त्वध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलामेवमध्वर्धामनूच्य ।

१३. प्र देवचेत्यस्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम् । तदवस्य एव
चग्रह्यात् ।

१४. यस्मैपोत्तमानूक्ता तस्मैवोत्तमया परिधाय परिषमाप्य
प्र देवचेत्यादिकमनुवचनं ततः ।

१५. पर्यावृत्य प्राञ्जुखः स्थित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपवि-
श्वद्व्यन्यस्थानुपदेशात्^१ ।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं ग्रहं ह्ययमानमनु-
प्राणिति । अनुनिश्चसितोत्यर्थः ।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं ग्रहं ह्ययमान-
मन्ववानिति । प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः ।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्तर्वद्येव वहिष्यवमानाख्येन स्तोत्रेण स्तुवते
छन्दोगाः । सूचारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यास्तुवमंज्ञार्थः । स्तोत्रस्य चास्य
वहिष्यवमानसंज्ञार्थः यावच्च स्तुवते तावन्मैत्रावरुण आसौ । न त्वप-
वेश्यनप्रसवमात्रम्^२ ।

४. ओं स्तुतेति सूत्रान्तः^३ । स्तुवस्तुद्गाढपु दक्षिणतो ब्रह्मा
मैत्रावरुणस्योपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण जपप्रसवौ कुरुतः । प्राञ्जुखो
मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात् । ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृ-
त्त्यर्थम् । स तद्गाढममीपे उपविशेत् । औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः ।

५. ब्रह्मन् स्तोत्र्यामः प्रमासुरित्युक्तौ एवमुद्गाढभिर्ब्रह्मा मैत्रा-
वरुणस्योक्तावनन्तरं कुरुतः ।

६. आयुधत्वा इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्तमेकारान्तं^४ मन्त्रं
जपित्वा ततः ।

१ A C (orig.) अन्यस्मादुपवेशनात् । २ C (in marg.) प्रवेग instead of
प्रसवः । ३ A om. ओं सूत्रान्तः । ४ B om एवमन्त्रम् C om. मन्त्रं ।

७. श्रौं सुतेति शुतादिना सवनधर्मणैकस्वर्यमाहनुः ।

८. यः पूर्वोक्त आयुशतस्य इत्यादिजपपूर्वः श्रौं सुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः । ननु अनुक्त एवायं प्रथमदृष्टता-
दितरेषु बुद्धिमानन्वेयति । नेति ब्रूमः । श्रानुमानिको बुद्धान्यः
पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन वाध्यते । तदर्थे वचनम् ।

९. अगतो सेत्यादिकं मृत्योर्मांशुतं गमयेत्येवमन्त्रं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । कस्मिन्नवधौ । पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपया-
सन्नित्यर्थः^१ ।

१०. श्वेनो ऽसीत्यादिकं यज्ञस्योदृष्टमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । सुते बहिष्पवमाने ।

११. सुपणो ऽसि पला चिष्टुप्लन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । सुते माध्यन्दिने पवमाने^२ ।

१२. सखासि पला जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । सुते आर्भवे पवमाने ।

१३. श्वेनो ऽसि पला गायनच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि^३
मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदर्को ऽभ्यधिक इव मन्त्रः ।
समान इतरयोरपि मन्त्रयोः । व्यूहच्छन्दस्यपि दशरात्र एतेषामनुष्टुः ।
सर्वस्वारादिषु चाविकारः । कुतः । उत्तरयोः पवमानयोश्चन्दो-
वङ्गले ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्^४ ।

१ A वाधेत । २ C उपनास्यन् पवमानानित्यर्थः । ३ C om. सुते माध्यन्दिने ।
४ C ins. सुमान उदर्को । ५ A निराकाङ्क्षे योरपि मन्त्रे योर्था ऽप्यम् C वाक्ये
ऽपि मन्त्रयोर्था ऽप्यम् । ६ A C (sec. h.) om. चम् ।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विष्टुरिति विलम्बयन्त्र^१ उग्रदामाजीर्णाच्चक्रः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विष्टिष्ठो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेपुधन्वा । सह इपुष्ठा धन्व यस्मिन्नसौ सेपुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्राह्मस्तोमानां^४ समूहं^५ इति^६ रात्राच्छस्त्रं भवति । समूहग्रहणं ब्रूह्मनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्राह्मस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चषालसुखतर^१ एकः प्रथमः । अनन्तरं सपुरोलागो द्वितीयः । वनिष्टुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । चत्रसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । श्रोपधिसवः सप्तमः । श्रोदनसवो^२ ऽष्टमः । वनस्यतिसवो

१ Corrected. A विसंखयचमुपवामा • M विलपयचमुपवामा • C D विलपयचमुपवामा । २ A • इत्या • C D (?) इत्यादिकं M इत्या • । ३ C D धनुष्य । ४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only एते शाखान्तरीयाः । ५ C D चषालसुख एकः । ६ C श्रोदनि ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयास्थितानि । एतेषामपि ऋतूनां पूर्ववत्स्तोमद्विणाशस्तम् ।

७४.

१. सुतिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठौ प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञकतुमपश्यद्गममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारौ ।

७५.

१. षतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।

२. षतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण । सुत्यर्थो ऽर्थवादः । षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विश्वर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अज्ञातकामस्य । तथायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतम् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवाद्दो ऽयं स्तुत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. तेर्नचवस्तोमैस्तेजस्कामो^१ यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवाद्दो ऽयं विधिस्तावकः ।

३. विधिरथम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः ।
स शरदि शरत्संज्ञके षडौ भवति । वचनाञ्च वसन्ते । प्रौष्ठपदौ-
मारभ्य कार्त्तिकीं^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य
यज्ञमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवचयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यच्छ्रमाणो यज्ञमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यर्घं वाज इत्यन-
थान्तरम् । अन्वः वाजः पाज इत्यधनामसु पाहात वाजो ऽसम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः । ततो
वाजसंज्ञको य

६. तयोः पानाजयोः प्राप्तये । पूर्वं पेयाः पद्याद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेचायाभाह ।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गोतमो ह त्रह्णवर्षमकामस्तपस्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्नोतमस्य चतुर्त्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अश्वमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुर्त्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः पद्भोतमस्य चतुर्त्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः । तद्रहितो भवति^१ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अत्राद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्रादृहस्यती अपि अनेन क्रतुनेद्वात्राद्यं प्राप्तवन्तावित्यत्राद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनात्राद्यकामो ज्ञाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽप्ययं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^२ निर्वचनमाह ।

१२. अथो अप्यर्थे । हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नाम् लोकास्वापत्यं^३ सो ऽपीद्वा सर्वान्कामानाप्तवान् । पेयसंज्ञानिरपेचस्थाप्यनया द्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवन् । न गुणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पद्याद्यागो वाजः ।

२ C, तद्रहितो ।

३ A निवर्तनमाह ।

४ C, लोकाः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्क्रिययोर्न । तस्मान्नानामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थबहुवचनविधाने दोषस्तस्मान्नानामधेयता । विशेषमाह ।

१३. चञ्चर्यं ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः । तस्य पूरणे ङट् (५. २. ४८) इति ङट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापतिरेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैवं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति^३ । अत्र तु वैश्वद्यतुरश्रिः सप्तदशारत्नप्रमाणको गोधूमचपाक्षय ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसये पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक एवाग्नीषोमीयो ऽप्येषु यागेषु । वाजपेये सप्तदश वचनाङ्गवन्ति ।

१९. मनोताया अण्णनादृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ क्रतुपरावो ऽतिराचे । वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्जेषेभ्यो वग्ना ष्टश्रिः पञ्चमी भवति । वृष्णिः^५ प्रजननसमर्थः । वग्ना वन्ध्या ष्टश्रिश्चिचवर्णा गौः ।

१ D om. the text from- वाजपेयः to तस्मान् । २ D समर्धयतीत्यर्थः ।

३ C, *इति । ४ A मेषीप* । ५ A इतिपञ्च ।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लघुदिनः
कूर्चलाः । तस्मिन्नेव यूषे ऋतुपशुसमोषे आलम्बाः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनी-
यानां तन्तं भवति । उत्तरत्र विगेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भवि-
ष्यतीति विगेषवचनम् । विगेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पश्यन् आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विगेषः । विगेषान्तरमाह ।

२४. ऋतुपशुनां यथाप्राप्तमग्निगुमत्र प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः । यथा-
ग्निगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रेषस्थाप्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षड्रुचः स्तोत्राः । ताः ऋतु-
पशुनां प्रेषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकल्प आवर्तन्ते ।
आवृत्त्या सप्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राग्निगौ विगेषः ।

२५. सवनीयानामग्निगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अग्निगोरावृत्तानुप-
तिष्ठते अत्र^४ न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यग्निगौ नवोच्छ्वासा
भवन्ति । नवकृत्वो ऽग्निगाववानितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छ्वासे
पञ्चिंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः^५ स्नाहा-
कृतिप्रेषादनन्तरमाप्रीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति ।

१ C, *तन्तं भ* D भिन्नतन्त्रा । २ D om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. ष ।

४ C तत्र । ५ D *कृतिप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाप्यौ च । परिपश्याञ्जती अध्वर्युर्वेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं चारियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्यत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेयः । न्याया-
नुगृहीतवचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पचान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अयमेव पचः
कात्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषु स्तोत्रेषु^४ सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् व्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः प्रस्ताप्याह ।

३१. अग्निं नरो द्धीधितिभिररण्योरिति वेराजमाज्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युत्सृजम् । अष्टादशार्धवेद्यः । शिष्टाः पञ्चः ।
पञ्चस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति न्यायात् ।

३२. एतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्मतेति सूक्त-

१ D ins. देवेभ्यः ।

२ A न्यायात् सू० ।

३ D य एवेतरेषां ।

४ C, स्तोत्रेषु ।

द्वये सप्त तृधाः तत्प्रउगग्रस्तं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति ।
अत्रार्थवादमाह ।

३४. विरालप्यन्नं घृतमप्यन्नम् । अद्यत इति युत्पत्त्या ।

३५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः । इमे सोमा अरं-
छताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात् ।

३६. यद्वैराजं घृतमोभीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति ।

३७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवापेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तत्रार्थवादमाह ।

३८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वकतुप्रतिष्ठानमिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने भरुलतीयग्रस्तस्य चिकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपद्भवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदस्तृचः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति
साम्यात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वाजपेयः । यज्ञ उ
वै प्रजापतिरिति वचनात् ।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं द्वचं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै हन्दो ऽनुष्टुप्^१ प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप्कन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
श्रेयः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कदत् । को वै
प्रजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति ।

६. वृहस्पतिदेवताकः सप्तदशमरावसुहर्भवति वाजपेये । श्रेष्ठं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवल्यमरुततीययोरन्तरेण मध्ये ष चर्भवति । न
केवलं वाजपेये । वृहस्पतिष्वे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानो ऽभिधि-
ष्यते ।

९. परिसंख्यार्यमुक्तम् । एतच्चितयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^२ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यानु-
वाक्ये शुचिमर्कैस्तं शग्माश्च इति । चरुत्वसामान्यादिराजौ स्त्रिष्ट-
कृतः । रथन्तरं षष्ठं भवति । तस्मिन्नथन्तरे स्तुते^३ ।

१०. नवर्षं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानौयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

१ D om. the first three words. २ C, D om. from परि० to ०ख्यं ।
३ A D षष्ठे instead of ष्वे ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स एव वाज-
पेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्त्रेण रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. षष्ठे ऽहन्यमि त्वा देवेत्यनुचरः । उदु य देवः सविता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्या-
सूहिकाद्भवति ।

१३. अयं पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन छतव्याख्यानम् ।

१४. विपुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोहणादिपुवान् रोहः ।

१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेनं
छतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वेषु सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरे-
दिति पैश्वं । न कौषीतकेः । ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाज-
पेये^१ मधुनाडीसंज्ञके^२ कथं विहरेदित्याह^३ ।

२. इमे. मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते चक्षुः विहरेत्^४ ।

१ C, ins अनुचरप्रपत्ति D विभुवनेषु । २ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्त्रेण रूपेण समर्धयति । ३ A ins के वे ।

४ C, वि कथं । ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षो वाजपेये । के वे मधुनदीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ६ A ins. इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

१. ते यदि कन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु ताश्चि-
चवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यज्ञीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः स्रोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽतुरूपः^२ ।
अतुचरप्रमृति पञ्चानृतीयमवनमिति वचनाद्दृश्य कृष्णं प्रयज्यव
दमं सोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठौयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशौ^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि पञ्चाङ्गिकं तृतीयमवनमसर्ववृष्टे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१२.७.२) ।
षोडशिश्रस्तमुक्तम् । षोडशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्त्यं द्यौतुः शस्त्रं
भवति । तदाह ।

६. कन्दोगवशात् । किमिन्ते प्र नत्ते वषट् ते विष्णवित्ययं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ त्वचौ पच्छः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं दयं पिचे धीती वा ये । एताः
पच्छः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च ष्वचः^५ शंसेत् । स्वर्गाखायामुत्सवत्वात्तत्स्थाने
सूत्रकारो विकल्पमाह ।

१ Aśv. IX, 9, 9. २ C, D द्वितीयोऽतुचरः । ३ C, Dom. प्राकृतयोः ।
४ C, षोडशौ शस्त्रम् । ५ C, in marg. वेनस्यव्यस्यद्विचिर्न etc. (V&J. Samh.
32, 8). ६ A in p. ८ पच्छः ।

६. पञ्च पच्छे वा^१ शंसेत् ।

१०. १तं प्रजयेत्यारभ्य^२ द्वादशं पञ्चः पच्छः शस्ता आहावं करोति । ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति । यथा विपुवति शंस-नमस्तास्तथा तत्रापि शंसति^३ ।

११. तं प्रजयेति प्रकृतः । तस्योत्तमाष्टचमुपसंशस्य त्रयोद-श्रीमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्ताद्भय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते न तदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु शतानि रथानां सप्तदशैव । इक्षिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्षमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^५ ।

१ A D om वा । २ om. in A. ३ C, ins. उक्ताशुक्ता । ४ D संसः शुचिषदिति । तं प्रजयेत्यारभ्य द्वादशं पञ्चः पच्छः शस्ताऽह्य संसः शुचिषदिति यथा विपुवति शस्ताः । ५ A दशो बभूवेति कस्योक्तया पच्छक्तिः परिभाष्य प्रजापते-रिति याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि दद्यात् । प्रजापते च्याप्ते गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससान् । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश यानानि युक्तानि । यज्ञो बभूवेति कस्योक्तया सप्तदश गवासमा शकडान् दद्यात् । रथान् । चतुःसुवर्षमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान्, दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यामं तु शतानि रथानां । सप्तदशैव । इक्षिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्षमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् etc It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१ ४. दक्षिणाभेदात्स आप्तोवाजपेयः कथ्यते । यो दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१ ५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्थाभेदभिच्चा^२
गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति । स कुर्वाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
न्नामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्यङ्गाङ्गिलक्षणः^१ क्वाप्रत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^२ फलश्रवणात् ।

३. रोक्षात्प्रत्यवरोहः सर्वत्राभौष्टः ।

४. यद्गृहस्यतिभवेन यजते ।

५. अस्मिन्सप्तदशानि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

८. यस्तस्मिन् सप्तमा वि ज्ञो अन्नानित्येतासां चतसृणां निष्के-
वस्यप्रभृतिषु शस्तेषु पुरस्तात्कानामनुपूर्वम् एकैकां शंसेयुः^३ ।

१ C, om. जी ।

२ C, भेदाभिच्चां वचा० ।

३ A • लक्षणविशेषश्च ।

४ A • व । ५ Partly om in A.

१०. दक्षिणापहणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।
 ११. प्रतिविभञ्च देया इत्यभिप्रायः ।
 १२. अनुबन्ध्यस्य पत्रोर्वपायां परिसमाप्तायां बडवां ब्राह्मणे
 दद्यात्^१ । अनुमिश्रं सक्तिगोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः^१ । तस्य महाभाग्यभागा-
 ख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
 एतदक्षपानं ससृजे । तदर्धमन्नपानं सृष्ट्वान् इत्यभिप्रायः^२ । किं
 पुनस्तत् । एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान् । तानाह ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः^३ ।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
 ऽनुचीनार्यः^४ ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्यां सृष्ट्वान् ।

७. सो ऽप्युक्त्यां देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्त्यात् ।

१ A om. from अनुब. to परिसमाप्तायां — C D अश्रमिज्ञं instead of अनु. ।
 २ C D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D साक्षा. ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथम-
 मग्निष्टोमं ससृजे । ६ C D अनुचीनाः ।

८. सो ऽपि घोक्ष्मी एतान्देवाननुषोषणाय न क्षमः ।
 १०. घोक्ष्मनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं सृष्ट्वे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवान्दान्वभवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः सृष्ट्वे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्यरिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिराचादनन्तरमाप्तोर्यामाषं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुषोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्तोर्यामस्य चयस्त्रिंशत्स्रोचाणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्तोर्यामस्य अस्त्राण्यपि चयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याञ्जतयो ऽपि चयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्रोचादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्रोचैः अस्त्रैरुक्थ्याञ्जतिभिः सर्वा-
 न्देवान्प्रीणाति । स आप्तोर्यामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्तोर्यामस्य स्रोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संख्या अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि स्रोमादीनि सामस्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्याम
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

२६. वैशब्दो यस्माद्धर्थः । यतो ऽयं बलं प्राप्तो यामः सारो
थो देवांस्त्वयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
अत्रभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
विधिस्त्यर्थः ।

६.

१. वहिष्यवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाश्चान्दोमा भवन्ति ।
२. एतान्यान्धानि भवन्ति ।
३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।
४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम चयस्त्रिंशं भवति^१ ।
५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
भवन्ति ।
६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिदशदिभिस्तुभयतः सर्वान्
कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-
रोचनार्थः ।
७. यथा पुराकथ्ये प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना
यः कश्चिदाप्तोर्याग्णा यजते स सर्वान्कामान्तुभयतः स्तोत्रैस्त्या-
त्मनि दधाति ।
८. आप्तोर्याग्नि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनौका इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिके
ष डे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति नरुत्वतीयं भवति ।

२. दृष्टपृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं द्योतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा
वैराजगर्भम् ।

३. वामदेव्यं पृष्ठं प्राकरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाङ्गंभिनः पृष्ठं भवति नौधसं
वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेर्यं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमष्वावाकस्य पृष्ठं भवति ।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं ग्रंथेदिति केचित्प्रतिपक्षास्तत आत्मानं
मुख्यं स्तोत्रियम् ।

७. तुग्रब्दो ऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं ग्रंथेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति ।

९. ~~शोचकादयः ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्वा ततो~~
विश्रजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाङ्गंभन्ति ।

१०. तथैव ऐकाहिकानुरूपाङ्गस्वा विश्रजितः सर्वपृष्ठात्स्वो-
नुरूपाङ्गंभन्ति ।

११. विश्रजितः सर्वपृष्ठात्स्वामप्रगाथांश्च ग्रंथन्ति ।

८.

१. तदिदाम भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत एकादिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात् ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभुरेकक्षानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) एकादिकाभ्यां पूर्वाणि ।

३. तार्तीयान्गिके ये द्वे सूक्ते मध्यत एकादिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागेकादिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होचकाणां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तद्विविड्वीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः । होद्वयहणमसंमोहार्यम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषण्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वैत्यनुरूपः ।

७.

१. कथा शुभा सवयसः सनीसा इति सूक्तं चातुर्यिकाङ्गिके
च दे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति ।

२. दृष्टपृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं शोतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा
वैराजगर्भम् ।

३. वामदेस्यं पृष्ठं आक्षरपृष्ठगर्भं मैचावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणार्च्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं
वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमश्वावाकस्य पृष्ठं भवति ।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं ग्रंसेदिति केचित्प्रतिपद्यास्तत आत्मानं
मुख्यं स्तोत्रियम् ।

७. तुग्रब्दो ऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं ग्रंसेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भा भवति ।

९. शोचकादग्र ऐकाहिकान्-स्तोत्रियान्-पूर्वं गत्वा ततो
विश्रजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति ।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्ता विश्रजितः सर्वपृष्ठात्स्वा-
नरूपाञ्छंसन्ति ।

११. विश्रजितः सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च ग्रंसेन्ति ।

८.

१. तदिदाम भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत एकादिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्^१ ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मेषावरुणस्य भवन्ति (१०) एकादिकाभ्यां पूर्वाणि^२ ।

३. तार्तीयान्गिके ये द्वे सूक्ते मध्यत एकादिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो^३ भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागेकादिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः-।

५. होतुर्होचकार्णां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तद्विविड्डीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिध्यथ इत्यनुसूतः । होतृपदहणमसंमोहार्थम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुपच्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वैत्यनुसूतः ।

१३. एषो उवा अपूर्ण्येति होतुर्नवर्चम् । दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम् । उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम् । आ मे ह्वं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चम् ।

१४. आ मात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्थावषेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१७. अतारिभ तमस्यारमस्येत्येतत् ।

१८. चेषस्य पतिना वयमित्येतास्त्रिस्तस्यपाणा होचादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति । चेषवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वत इतीपं श्रुतिर्वाङ्म्यात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोअज्ञास इति प्रैपेषु पठिता । इमे मन्द्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उद्धतस्येति सौपर्ण्येव । आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव । एताश्चतस्रो यथोद्दिष्टा होचादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होचादीनां याज्या भवन्ति । अथ यन्तिरोअज्ञवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन सिद्धं विद्यत एव ।

६.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रथ-
तिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
फलं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य सामाता-
नांश्च । सामाताना इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्तस्या देवता^१ भवन्ति तावत् एव तद्देवतास्तच्छन्दस्य
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो
ऽनुसर्तव्यम् ।

४. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां मरुत्वतीय-
निष्केवल्यदोत्रकशस्त्रेषु यानि सूत्रानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंभेयु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यज-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणम्हान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्ववैष्टुभो ऽयं भवति ।

३. सर्वज्ञ इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणम्हान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाद्भिधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्रचैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि च्छन्दांसि प्राह-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाछन्दस्त्रेषु वा प्राहृतेष्वेतेषु संपदा
यथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्त्वत्तजिह्वः ।

११०

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाक्लिङ्गाकामयत सर्व-
भूतपामस्य प्रशस्ता स्थां श्रेष्ठस्वाराध्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहृत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आधीत् ।

५. तस्माच्छ्रेष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति ।

६. स्तोत्रियास्त्रेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सहस्रे^६ स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ G D ins इति । २ D प्राहृता अनुद्धृत्य A C प्राहृतानुद्धृत्य । ३ C
D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या । ४ A •स्तोमोश्च G D •स्तोमे ऽध्या • ।
५ की instead of भी all MSS ६ G D सहस्र • ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रिधाणामेतासु संख्यासु
गेयानि ।

९. सर्वां षष्ठौ ऽध्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनायायुतादियु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च ।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राक्ततार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञक्रतु अपग्नद्विदुच्यमिभृतौ इति पूर्वमुक्तौ ।
तयोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रक्रान्तैव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादियु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकल्प्या अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्यात् ।

१ C D ऽध्यावर्तते । २. A om. from सर्वां to प्रयोक्तव्याः ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः किला-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रेष्ठं स्वाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । मान्यता श्रेष्ठ्यमानुकूल्यां^१ स्वाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञकृतं साध्यसाधनभावेनोप-
सम्भवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत् । आहृतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आसीद्वरुणः ।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अच भार्गवो भृगुसमानगोचो होता भवति^२ ।

७. माष्या अमावास्याया उपरिष्ठादेकाहे काशगुणप्रथमाहे
ऐन्द्रापौष्णेन वस्तेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं वृष्टं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवंसंख्यः^४ ।

१ C चानुकूल्यां । २ M has विशिष्टो ज्ञानीवे होता वक्षमान् instead.
३ M om. the beginning. 7, 8 seem to form one Sūtra in this MS., it
reads ... प्रतिपरि दीचेत । वस्तिन्पवित्राय दीचेत । ४ M वृष्टं चानिपमाय
सच ऽग्निष्टोमाह्वयानुकीर्तनमनुवादाः ।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पविचः । एतेनाग्निष्टोमेन क्लृप्त
पूतः पवित्रीकृतः सवमश्रुते प्राप्नोति^१ ।

१३. चतुर्दीर्घस्युपसक्तो ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति^२ ।

१४. पचशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता इष्टयः स्वरूपे-
णोक्ताः । पूर्वकारिवशाद्भवस्विता द्रष्टव्याः^३ ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ बोदना तन्त्रसेवानुष्ठानेः^५ ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गस्य भवतः(?) ।

१६. नित्यादन्यो ऽधमिति नियमात् ।

१७. साकमेधैरिद्वान्वचं शुनासीर्यं माघ्यां वा पौर्यमास्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माघ्यासेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात् ।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवादायै वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च^६ ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं^७ च षोडशकलमिति
संपत्त्या^८ । अस्मैव सर्वस्वाप्तौ भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयो ।

१ M Sūtra । एष एव पविचः Comm. पावन इत्यर्थे । Sūtra एवम० अश्रुते
Comm. एतेनाग्निष्टोमेन बोध्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ C D अक्षौ M .. दीक्षीय-
सन्निपसार्थं वचनं । ३ A नवस्था । ४ A नादस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ C D एतानुष्ठाने । ६ M Sūtra द्वादश० उपसक्तः Comm दीक्षायाःशुषुषदां च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra सुत्ये अक्षः Comm. अर्थवादायैपन्यासार्थम् । 20 21 are
one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्व C (in marg) षोडशत् and एषोभिः ।
८ C D संपत्त्याप्तौ (D ०त्या०) ।

१३.

१. एककालं सोमो ऋषन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेव^२ ।
३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति ।
४. बहणलिङ्गनेतसूक्तं यस्माद्वरुणमभिविञ्चन्ति । चागस्तुति-
रियं पूर्वस्य विधिगोपत्वात् ।
५. चतुर्विंशदङ्गो माध्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्या निष्क्रेत्रत्यमस्त्वतीययोरन्तरेण ।
७. तत्र तस्यां मैत्रावरुणां पयस्यायां प्राक् खिष्टततो ऽभि-
यिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्^३ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं नान्यत् ।
९. पार्थिकाद्वितीयादङ्गस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. न संस्त्रान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्वयभ्यमिति वचनात् ।
१३. क्रियते ऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्^४ । न खातीति खानं
नियिध्यते ।

१ M. Sūtra. सव + दग्नेपयस्य Comm. हो सोमो ऋषन्ति । नेकस्य ऋषितस्य
विभागे यद्यान्यत्र । दग्नेपयस्य विभागे यद्यान्यत्र । दग्नेपयस्य च । अभिविचनोपस्य
चेति शब्दान् । Sūtra तत्र + पर्यन्तम् Comm. वेदमन्त्रयोरी याज्या सक्तता ।
उभयोरेपि कुर्वन्ति ... नः Sūtra कर्त्वे + दान् Comm. एतेन cf. vol. I, p. 242.
२ O in marg. ऋभि (alt. to ऋभि) त्रियो भवं खातिय्य [कर्त्तव्यं above the line]
सोपवपथमपरिभाष्येत्यर्थः । ३ C D M संस्कारार्थत्वात् । ४ C D onl. प्र ।
५ C D दन्वतस्यम् onl. न खात ।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य^१
वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति ।

१४.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति । अथ-
शब्दादन्येन कर्मणा व्यवदधत् ।

२. तद्देवयजनं प्राप्तुं संसृपाख्यानां हवियामिष्टिभिर्यजेत ।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत । एकैकयेकैकमहः ।

४. दौचणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत ।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत् । सविता देवता । आस-
वितेति विशेषणम् ।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाहे सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत् ।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात् । वाच
इति विशेषणम् ।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् तद्वे रूपविशिष्टाय ।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूषे देवाय^२ । पयिभ्य
इति विशेषणम् ।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय । अस्मै इति
गुणविशेषणम्^३ ।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् वृहस्पतये तेजो-
गुणाय ।

१ C D M सञ्च । २ C D देवतायै । ३ C D M गुणः ।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे ।
सोमो देवता । राज्ञेति गुणः^१ ।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवतायै ।
श्रिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते ।

१४. दशमौ चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दशपेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिश्च दशपेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे श्रिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्प-
युर्भवान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. षड्विजो ऽनेन विशेषणेन विश्रिष्टा याञ्जयेयुः येषां
भाद्रतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशपेय
इति निर्वचनेनेह श्रुतिः^६ ।

१ C D M देवता; तेन गुणेन । २ C D •केनातः सपे• A om. शाखान्तरीयो ।
३ C D M om इत्यन्तेन । ४ C प्रथोयमसंख्य प्रतीक • M प्रथोयमसंख्य प्र • D
प्रथोयमसंख्यप्रतीक • ५ A adds षोडशसंख्योऽपीति इति वेदपाठपारम्पर्यः ।
६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने • D इति वचने • A उपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चविलयश्चर्भवति । यागो ऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलयागे श्वेनीपृषतीभ्याम् । श्वेनी लोहिता । पृषती शुक्लाञ्जनादियोग्यलक्षणा^१ । श्वेनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्टौष्टी चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मास्त्युत्तरा ।

१५.

१. अथशब्दादियं सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वदिरपि वर्षत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । सृतौ संस्कारार्था भवति । कौकिला तु सौचामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव वाङ्मूच्यम्^३ ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णा ऽज आसन्नध्वयः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेधी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुचामगुणाय ष्यभ आसन्नध्वयः ।

५. पर्यग्निहतेष्वेतेषु सुराधोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरा-सोमाभिधानम् ।

६. पत्रिषेण पुनीदि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण सुरां स्तवन्तीमुपतिष्ठन्ते धयजमाना ष्वलिजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१ C •दियोग्यः । २ A •वन्तीभ्यां, C •वन्तीभ्यां, D •वन्तीभ्यां, M •वन्तीभ्यां ।
३ C D नाङ्गुली । ४ C D कल्पे । ५ M गृह्यमाणा ।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां बर्हिषदा-
मग्निष्यात्तानां च या उक्तास्ताः स्फुरिति ।

८. युवं सुरामभिलेया सुरामोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता यवदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाषं सोमानामिति
शेषो भवति ।

१०. सर्वाग्नेषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्बर्हितमाध्नातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेल्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्थाप्ते वीहीत्यनुवपद्धारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभवणमन्त्रः ।

१४. ब्राह्मणं सुराषं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञाना तस्मै भव
उपनीयते । परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं सतिविरोधाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः । यद्यस्मिन्स्रवषटे
सौचामणी कियते ततो ऽयं क्रमः । इतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. चैधातवी नामोदवसानोया कार्या ।

३. पुरोलाशः ब्राह्मन्तरात् । आग्नावैश्वस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वापदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णु वृद्धिताः शम्बरस्य उभा जिग्मथुर्न परा

जयेये इति याज्यानुवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
सप्तम्यौ वा^२ ।

४. वैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंख्यम् ।

६. अग्निष्टोमसंख्यस्य ब्राह्मणसंस्तवः । व्युच्छत्यसौ ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ।

७. अतिरात्रसंख्यस्य चत्रियसंस्तवः । चत्रियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभियिच्यते । तस्मा अष्टधा उपसौ व्युच्छान्य इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णवचनात् ।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं चत्रघृतिनामैकाहस्तेन^३ यजते ।

९. चत्रघृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानुद्यन्ते^४ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः । तेन चिष्टोमेन वृद्ध-
द्युप्तौ नामाभिप्रतारणं दृष्टवान् ।

११. तं वृद्धद्युप्तं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयष्ट चत्रघृतिना
वृद्धद्युप्तः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति
कुरवो राजानः कुस्त्रेवाद्देमाच्छीष्यन्त इति ।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न चिष्टोमेन ।

१ C D om. भवतः । २ C D om. वा । ३ C D •घृतिनामै• ।

४ C वदुष्यन्ते, M •वाभूष्यन्ते, D •न्येषाण्यन्ते । ५ A •प्रायः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सदृशाणि दक्षिणा देया । गवामियं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वे तस्माद्द्राघात् यस्याधिपतिः । तस्मान्न युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. स्रवं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । शौनःश्रेपं च प्रेष्यति^३ . धूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन क्षोत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p 187, l. 22. हरिस्यन्द्रो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वैधसः । ऐव्हाक इति वंशाख्या । स किल राजापुत्र
आस आधीत्^४ ।

p. 188, l. ५ तस्य ह राज्ञः श्रतंपरिमाणं जाया वभ्रुवुः ।

अनेकास्त्रपि पत्नीषु सतीस्त्रयपुत्र एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न स्रश्वानित्यर्थः ।

2. तस्य राज्ञो हरिस्यन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी
सहोपितौ ।

१ CD प्राथम्यात् । २ om. in A. ३ CD प्रेषानित्युत्प्रापेति । ४ cf
Streiter, to Sunabsepō, fabula Indica, Beroloni JSGI. ५ the numeral
indicate here page and line of the text in vol L.

स राजा नारदं पृष्टवान् ।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि । सुरति वितर्के । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यच एव निर्देशात् । सर्व एव जना विदांसो ऽविदांसस्य पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दग्धभिर्वक्ष्यमाणभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पिहृणामनृणो भवतीत्युच्यते । ऋणमस्मिन्मनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ विधते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निप्यन्नस्य पश्चेत्तज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः सुदुपग्रमादयः । यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अमु च यावन्तो भोगास्तृदुपग्रमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलचणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन् । किं चान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताच्छणी^४ । इरावत्यन्नवति आहोदकदानादौ कर्मणि अतिता(ः) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अद्वादेच्छणी ।

12. 13. हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ C M पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter proposes संप्रतिकाले ।
४ C = ऋ, D = । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्त्रिताः^१ किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुचवः सन्तः । किमु श्श्रूषि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वै
लोको ऽवदावद इति । वद स्वैर्यं ।^२ चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं च प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमन्नमेव^३ प्राणः । ग्ररणं वस्त्रं सर्वतः परिचाणम् ।
हृद्यब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा च जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् । दुषिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक-
करी । यथैतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे
द्योमन् परमे स्थाने ।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भा भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा द्दग्ने मासि
जायते ऽभिव्यज्यते ।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्या
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^४ । आसंसारमेवाभ्युत्तिर्भवन् यदस्या-
मेवैतद्बीजं निधीयते ।

20. 21. देवा षडयस्य एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । जायांसुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 3. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विस्तीर्णो देवयानो^१ न पिडयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतगोकाः । तं पश्यन्ति
पशवो वषांसि च पत्रिणश्च । तस्मान्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
श्लोके ... शीला^२ निम्पादधितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गावो वा एतत्
सप्तमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । ऋग्वेदो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्त्रं हरिस्यन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं अयणं । उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि^३ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुण त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^४ ।

6. हरिस्यन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिस्यन्द्रे वरुणं राजानमुपधमार । कथं तदाह ।

१ CD *स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पिडयाणो । २ A मन्वादादशीला, C
मन्वादादशीला M मन्वादादशीला, D मन्वादादशी च । ३ CD प्रब्रूहि । ४ CD
प्रब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्चन्द्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
लुङि चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्य मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्त्रेहादरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदृशाहो ऽयं पशुमृतो ऽमेधो ऽतिक्रान्तदृशाहो
मेधो भवति पूर्णदृशाहो ऽस्तथ त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।

स रोहितो निर्दग्धो ऽभूत् ।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दग्धो ऽयमभूद्यजस्य मानेन ।

12. दन्तैर्विना पशुरमेधो भवति । तु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन ।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्य ।

14. 15. पक्षैर्दन्तैः पशुमेधो भवति । दन्ता अस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तद्यैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पितुः यजस्र मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19. अस्त्वैवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं चक्षियः पशुर्मध्यो भवति । इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22. भदत्वेवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तयेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान् । किम् ।

2. ततेति^१ पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवान्-
रुणस्त्वा अनेन समयेनाददायत्वया^२ पशुना दानं यज्ञा इति । स
समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

^१ All MSS. मेनिरे । ^२ C (sec. 1.) तातेति, C D read also in the text of the Sūtra तात० । ^३ C D अददायत्वा त्वया instead of •यत्त्वया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

3. स रोहितो धनुष्याणिः सस्त्रैकं संवत्सरं यावदरक्षे निर्जने देशे चचार ।

4. अथानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं इच्छाकुवंश^१ राजानं हरिस्यन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिस्यन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं हतवान् ।

5. तत्पितृर्वरुणकोपान्निध्यवमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान् । स रोहितो ऽद्विष्टाराममागतः ।

6. तं रोहितमुपगत्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैन्द्रो वक्ष्यमाण-मुक्तवान् ।

१६.

7, 8. हे रोहित नौतिनिपुणानां मितिवाक्यं^२ वयं श्रुतवन्तो यदश्रान्तायामलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषदरो^३ अलसो जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं । तस्मात्^४ ।

9. हे रोहित चरेव उद्यममेव कुह इति ब्राह्मण उवाच । स रोहितो ब्राह्मणवचक्ष्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुन-
श्चरेवेति मां यद्यमवोचत्तदवगमं कर्तव्यं मया । इति हत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विन्त्य
पुनर्षाममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुष्टं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति वृद्धभिमुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्धते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मान् ।

14 उक्तार्थम् ।

15. द्वितीयमपि संवत्सरमरण्ये^१ वभ्राम ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवमब्दो ऽन्यथवच्छ-
दार्यः । यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति । संजिहानो
निर्द्रा परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
त्रिपाद्गुर्मक्तेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाद्गुर्मः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोत्कवोधपूर्वं संबोधोवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्ग्रामनामाद्गोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जडे पुष्यफलवत्यौ
अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
ग्रहिर्हस्तस्येष्टफलो भूष्युर्भवन्शीलः । अस्य पुरुषस्य चरत^१ उद्यमवतः
पाप्मान इष्टफलइन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे अमेष ग्लानिना
श्रेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्षपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चकार ॥
मदर्थे मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीद्यते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्पाममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरन्मुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो^१ धोगो ऽनिर्विस्त्रचेतसेति स्मरणात् । यथा पकं पच्यते
स्य कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्मुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः त्रियो मूलमित्यादेशागमेन संबोध्वा सांप्रतं
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां यो न तद्भयते चरन्न कदा चनास्यस्यं करोमीत्य-
भिप्रायः ।

१ A om. पुंस to चरत and has धर्मे instead.

१ CD यो वक्तव्यो

instead of योक्तव्यो ।

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः ।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।

9. कृतव्याख्यानमेतत् ।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः । अपचिन्वन्मरुषकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव परुषकाख्यं फलं विन्दति । न तु निषण्णो निरुद्यमः । उत्तिष्ठन्विन्दति श्रियम् । उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते । निषण्णस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।

12. पुनः प्रेरितः ।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरणे चचार प्रयतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रम्यमाणो ऽजीगर्तं शौचवसिष्ठमिमशनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भवार्थमुपस्थितमरणे^२ उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्^३ ।

२०.

15. तस्माज्जीगर्तंश्च शौचवसेस्त्रयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः । किंनामानः पुनस्त इत्यत आह ॥ एते त्रयः ।

१ Δ० पचिनोति ।

२ C D० यं ।

३ C D om. उपगम्य दृष्टवान् ।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
 हन्त हन्तेत्ययं निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेपां त्वदीयानां^१
 पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणासौत्यर्थः । तुभ्य-
 महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवधिरजीगर्ता- ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निर्यज्जान
 उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । न्वित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
 विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्था निपातः । कनिष्ठं
 पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति ।

19 तौ पितरौ मध्यमे दावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
 गृहीत्वा शुनःश्रेपमरण्याद्दाममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान् ।
 तत इति पितुरचाभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःश्रे-
 पेनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा बहूणं राजानं सत्कारपूर्वमासन्त्रयां
 बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकं^२ पशुनानेन त्वा यजा इति ।

बहूणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः उच्चियादिति परि-
 तोषेणोक्तवान् ।

१ CD भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवममौपमिकं O अनेनेत्येवममौपमिकं
 प्रति पशुनानेन in marg. वा M corrupt.

p. 192, l. तस्मै हरिस्यन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिस्यन्द्र एतं शुनःश्रेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्बवान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्थालम्भो न चोदितस्तथाप्याख्यानकवशादेवं गृहीतव्यम् ।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विद्यामित्रो होता बभूव ॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत् ।

4. तदानीं बभूव ॥

तस्मै शुनःश्रेपायोपाकृताय नियोक्तारं न लम्बवन्तः । को हि घ्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात् ।

5. एवं सौयवमिदृक्कवान् ।

6. तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि गतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेपं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज ।

7. विशास्तात्र चिंमिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण श्रुतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्यामीति सौयवमिदृक्वाच ।

७. सौचवसथे ॥ स गृहीतद्वतीयगतो ऽसिं तीक्ष्णं कुर्वन्नु-
मेयाय ।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

11. अमानुषमिवात्मनाणासमर्थं कागादिकं पशुं यथा तथा
मां विश्रस्यन्ति अन्विजो यजमानश्च । हन हनेति निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां भवन्ते । देवताः प्रजापत्यम्या-
दिका उपधावानि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःश्रेप ईषां बभूव ।

२२.

12. स शुनःश्रेपः प्रजापतिमेव प्रथममय्यं देवतानां मध्ये
श्रेष्ठमुपसभार । उपसरणं श्वच भक्तिभाषिण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिमुपसभार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिष्ठः ।

14. पूर्वस्था इयमृगनन्तराग्नेरुपसरणाय ॥

अग्निः^१ स्तुत्या सवितरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

16. स सवितारमुपसभारानन्तरेण ह्यचेन । अभि त्वा देव
सवितरित्येवमादिकेन ।

17. अहं तावन्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

18. स शुनःश्रेपो वरुणं राजानमुपसभारात् उत्तराभिरावा-
चक्रमेषैकचिंशता ।

10. सुहृदयः कारुणिकः ।

20. शुनःश्रेषो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया ।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश^१ ।

22. नमो महद्भ्य इत्येतर्थांश्च विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः
स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेषः स्तुतवान् ।

3. तस्मै शुनःश्रेषायेन्द्रः स्रयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्त-
वान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेषशाश्वदिन्द्रः पोप्रुयद्भिर्जिगायेतथर्चां प्रतीयाय
प्रतिगृहीतवान् । स्तोतैव देवताहृदयं जानाति^१ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

5. स शुनःश्रेषो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण हृत्चेन ।

6. अश्विनौ द्विवचनेनोत्सृज्याव इत्युचतुरुषसं सुहीति चोप-
दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेष उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण हृत्चेनैव ।

7. तस्येति शुनःश्रेषस्य प्रतिनिर्देशः । स स्मेति निपातो विस्म-
यार्थः । ऋचिश्चि उक्तायां पागो मुमुचे । नितरां षचिश्चि
पागो विस्मस्त इत्यर्थः ॥

ऐच्छाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पागो विमोक्तं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित ऐखाको बभूव ।

१. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप तमेवै-
तस्मान्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरलूखले
ऽभिपुत्य ।

12. उच्छिष्टं चमोर्भैत्येतयर्चां द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं^१ अस्मिन्नन्वारभ्ये सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमाद्यतस्य षडस्राभिर्जुह्वां चकार ।

14. अथ हैनं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्रे
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्रे वरुणस्य विदानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतयर्चां ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विशामिचस्य होतुरपस्त्रमाशसा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच ।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच । वै । यतो देवा इमं शुनःश्रेपं मद्यं दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोक्षेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच । तं च अहं च विह्वयामहे(1) । विवदावहे । यस्य वचो ऽयं शुनःश्रेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21, 22. अजीगर्त उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-श्रेप अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मधावी यतो ऽतः कार-णात् षडे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्नापगाः पुनरेहि मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेपो ऽजीगर्तमुवाच । अद्राचुस्त्वां प्रासहस्तं सर्वं जनाः । न यच्छूद्रेष्वलपत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः । गवां चीणि शतानि त्वमृणीया मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप... न^१ ।

4-6. शिष्टस्मरणमस्ति । पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्र-मुच्यत इति । तत्ते वदामि हे १नात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं । तुभ्यं समापयामि प्रतियन्तु गवां चीणि शतानि ।

१ A •शोपगनिमेति न C D •शोपगतमेति न M •शो भगवमेति । १ A भावह ।

7-9 शुनःश्रेयो अंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः । शौद्रश्चायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्माद्यायान्नापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

10. अयं शुनःश्रेपो अंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं चोपा-
लभ्य विश्यामिच उपपपाद् शुनःश्रेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12 भयानक एवाशौ शौयवसिः शासेन विश्रमनं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^२ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुददयस्य ।

13-15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्यामिच तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16-18. विश्यामिचः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया देवं
मे दायं । मे दायो दैवो विद्यारूपः^३ धनदायो मानुषः । तेभैतेनैव
व्येष्टत्वेन सुप्रजास्तदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति
विश्यामिच उवाच ।

१ C (orig.) D किमपशुधनेनेति C प in marg. (D कथ०) । २ C एव-
मास्यात् तस्मान्मारणात् भावे एतस्य D एवमास्यात् । तस्मान्मारणात् । ३ C. D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःश्रेप उवाच विश्वामित्रं यन्तु त्वयाभिहितं
 त्वत्संज्ञानानेषु ब्रूयाः । संज्ञानानेषु भ्रातृष्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाय
 च नः प्रीतये त्रियै च विद्यादायलक्षणाद्यै च यथाहं भरतवंग-
 प्रधानं तव पुत्रतामुपेयामिति ।

22. अथानन्तरं शुनःश्रेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्तयि-
 तवान् । आमन्त्रणमुच्यते । सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्^४ ।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो । मधुच्छन्दा नाम । तथा ष्यपभः ।
 अपरो रेणुः । अन्यो ऽष्टकः । एवमादयो ऽत उच्यन्ते । हे भ्रातरः
 ष्टणोतन अस्मै शुनःश्रेपाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्य
 ते सर्वं उच्यन्ते ।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आमन् ।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशच्चग्नना वृद्धाः पञ्चाशत्
 कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः ॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
 सकाशात्ते वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः ।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् ज्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः ।
 कथं शप्ताः । *अन्तं वः प्रजा भवीष्ट प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं
 प्रजा भविष्यति ।

१ CD ins. ष। १ Δ व। १ CD भरतं । ४ M. पूर्वप्रसीजभवापारैष
 ५ Δ जन्मयः । ६ Δ अत्यं ।

6. एतद्देशवासिन एवनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देभोक्तार्थत्वात्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवशो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9--10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
अगौ । यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेयं कुर्महे त्वामन्वशो वयं स्यामेति शुनःश्रेयं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तृष्टाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते शूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ
मत्प्रसादात् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएवा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गाथिना राधाः पूज्याः स्त । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां
यामुत वेदसि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 19. ते वैशामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चिन्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्त्रिरे । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्येष्ठे श्रेष्ठे च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्तं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्तयो-
र्देवरातो द्रष्टा च्छपिरधीयते जङ्गूनां च मध्ये गायिना अधित-
स्त्रिरे । दैवे विद्यायां वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितभृचां गायानां च रचितं^२ पुनर्यस्मिंस्तत्परःशत-
र्गाथम् । अभ्यधिकशतर्गाथमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । बह्वृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभियिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्हिर-
ण्यकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिश्रुणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

षट्कं प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्थं उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेषेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^३ सर्वस्मादेनमः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

१ A. *यः । २ C D वेद्यायाः । ३ C D अरितं । ४ C D यस्मात्
प्रतिगरेण ।

6. एतद्देशवासिन एवंगामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामिचवचो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9-10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विद्यामिचं
जगौ । यज्ञो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शूनःश्रेयं कुर्महे तामन्वञ्चो वयं स्यामेति शूनःश्रेयं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामिचः प्रीतस्तुष्टाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगृह्णन्तः प्रजा^१, बर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं हतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमनो भविष्यथ
मम्रषादान् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएषा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गायिना राधाः पूज्याः स्य । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मथे वीरो
ज्येष्ठमनुगच्छत युष्माद्यानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां
यासुत वेदसि उपगमसाधुकारो सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 19. ते वैश्यामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्त्रिरे । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्तं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्तयो-
र्देवरातो द्रष्टा षडपिरधीयते जङ्गूनां च मध्ये गायिना अधित-
स्त्रिरे । दैवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामात्र ।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःप्रतमितसूत्रां गायानां च रचितं^३ पुनर्यसिंस्तत्परःप्रत-
र्गाथम् । अभधिकप्रतर्गाथमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । वडवृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिपिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कग्निपुरासनं हिरण्यस्य कग्निपुः हिरण्यकग्निपुस्तस्मिन्दिर-
ण्यकग्निपौ होतासौन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकग्निपावासीनः
प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

सूक् प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्य उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

राजा अविजितौ विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि
 क्रतुराख्यापयेतैवैतच्छैनःशेषमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. घनशब्दो ऽप्यर्थे^१ । न ह्यस्मिन् राजनि स्तोकमण्येनः परि-
 ग्रिथ्यते ॥

सहस्रं गवामाख्याचे दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥

हिरण्मथौ कग्निपू यथास्रं दद्यात् ।

7. पुत्रकामाः अद्धाना आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाधारः । तदाचरणं वायुव्य-
 मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधेकोत्तरा अहीना वक्रथास्तचाश्व-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१०.

१. एवं कामितवान् । तद्वाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिरात्वं चिसृत्यक^१ । यज्ञकतुमिति सत्यार्थं
वचनम् । अपग्नत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निश्चातस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवग्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गाहहोत्रध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यस्तुरः पात्रान् कांसा-
दीन् चतुरथाञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृतांस्रतुर
एव । प्रसृतिर्येकहस्तो ऽङ्गुलिकोऽग्रः^३ ।

८. द्वादशप्रकारम् ।

८. पाचाञ्चलिप्रसृतैश्चतुष्कैस्त्रिभिर्वादिग्रसङ्ख्याया संवत्सरौ व्याप्यते ।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-
त्यावध्नाति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्यो-
दक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं खस्ति कल्याणं
संवत्सरमाप्रवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिप्लव-
धतीः संवत्सरमर्धमाशमासधैमास्यषण्मास्यानि चैके इति (का० २०.
२. ७; ३. ५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पचपञ्चकमाघातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पचः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपति ।

१६. मुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चहं निर्वपति ।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि शर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमद्यं अवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति । संवत्सर-
ब्रह्मचर्यनियमाय वा^२ । सर्वकामिनं खेच्छामश्नुतम् । अत्रह्यध्वर्युच्छां
वर्जयित्वा ।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । क्वचिन्ः संनद्धाः । राजन्याः चत्रिय-
जातयो नियङ्गिणो बद्धतौष्टिराः^१ । शतसंख्याका एव । सूतयाम-
णीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति संनाहविशेषः । सूतः
प्रतिश्लोमजो ब्राह्मण्यं चत्रियात् । यामणीर्महत्तरः । शतमेवैतदु-
भाभ्यां^२ । चत्रसंघहीतृणां^३ पुत्रा दण्डिनः । चत्ता सारथिः
संघहीता मन्तौ । दण्डिनो दण्डहस्ताः । शतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽयं रचन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः ।
सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति
द्वितीयायेकहविष्कैव । एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रसविता महान् स मम रमं
यज्ञं प्रसुत्रे ।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरद्व
इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
घा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदिवं सत्यतिं
न प्रमिये सवितुर्देवस्य तदिति तृतीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव चण्ड्यात् ।

१ C बद्धतौष्टिरा ; sec. h. तो ; M बद्धतूष्ठा ; D बद्धतूष्ठीरा (by alt.), not quite legible. २ C शतमेवैतसाभ्यां ; D शतमेवैतराभ्यां । ३ C (orig) चत्रि sec. h. चत्र D चत्र ।

१७. उक्तार्थम् ।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दृश्यते ऽहनि ।

१९. अयमब्द आनन्तर्यं वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संग्रह्यति । पुराणे
राजभिः पुण्यहृद्भिः मगरदिल्लीपादिभिरेनं राजानं संगायत ।
समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिश्रवाख्यं प्रथमे
ऽह्न्याचष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
स्रधर्माद्य सलन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः । तां-
शुपदिशति ।

४. अश्वोवेदः अश्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाश्वेषु इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि प्रथमपदे
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं भुवन् अश्विराश्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वदन् अदित्यो राजेत्याह पारिश्रवं द्वितीये ऽहनि ।

८. शोभनानव्यङ्गान् धूमः प्रदर्शयति ।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समाख्यानाद्^१ भेषजग्रन्थस्यार्थवर्णिकानाम् ।

११. सोमो वैष्णवो राजेति श्रुतेः । प्रतीकग्रहणान्येतानि ।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासामप्रवेशात् ।

१३. घोरमार्थवर्णो ग्रन्थः ।

१४. श्रुतदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान् ।

१६. सर्पविद्यां गारुडां^२ कङ्कतीयं वा ।

१७. कुबेरो वै अरण्यो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. शेष्यागायत्र्याः^३ (?) पापकृतो वा शेष्यानुपदिशेत् ।

१९. रचोविद्या^४ रचोहणं सर्वाग्निदानाचष्ट इति वचनात्तस्मात्प्रसिद्धैव^५ कुङ्ककरूपा रचोविद्येति ।

२०. २१. कुम्भीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निर्देशात्सायामपि काञ्चित् कुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम् ।

२३. मत्स्यः सांसदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा भैनिका-
न्याठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतान्वा^६ ।

१ C श्यानाद् । २ A गारुडी । ३ C शेष्याः सेष घागायत्र्याः (स in marg.)
D शेष्याः शेष्यागायत्र्याः M शेष्यागायत्री वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9.
४ Cinc. त M विद्या नाम रचोहणं सूक्तं । ५ C D कुङ्कज । ६ A शेष्या
D शेष्या ।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्या वैपङ्क्तो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयामि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमचाख्येयम् । न तु धो यज्ञो विश्वत-
स्तनुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति श्रतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किञ्चिदनिन्द्यं^२ वायुमेधिकं वा प्रकरणात् ।

३२. परिश्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथातुकमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विश्वस्तस्य पितरो विश्व इत्येवमाद्याः ।
अर्थवादाय उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुण्ड्रमस्त्रात्परं नास्तीति
ज्ञाता ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
त्पारिश्रवमाहेतत्पारिश्रवं । तथा च श्रतपथश्रुतिः । षट्त्रिंशत्तं दशा-
शानाचष्ट इति ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यरद्वय इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपा वैज्वा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. घैतुद्रवौ दैवदारवौ^१ । उपस्त्रावानौ^२ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राज्जुदालः क्षेपान्तकः^३ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्नीषोमीयान् पशूनालम्बन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवतीति (१३. ५. १. १)
श्रुतेः । तिसृषां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।

८. तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः शेषः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वज्ज-
त्रीद्विषोच्यते ।

१०. द्वादश वै भासाः पञ्चतवस्तथ इमे लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं खेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्थयति ।

११. एतस्मादादित्यादशो निस्तष्टन्नात्पूर्वमुत्पन्नः^४ ।

१ A D M दैवदा० । २ C D M om यूप । ३ C D क्षेपान्तकः ।

४ C एतस्मादादित्यो विद्वच्छ । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निद्वच्छ ।

११. अश्वस्तोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमसि आर्षे । यमेन दत्तमेनमयं चिस्थाने चित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम् इन्द्रः प्रथमो अधतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो ऽस्य रग्नां गृहीतवान् । ईदुग्रं महाभागमयं हे वसवः सूर्यात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्यादितवन्त इत्यर्थः ।

१२. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वदयः ।

१४. सृष्टिं हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पशवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पिबन्त्यन्वपुनरुक्तवज्रं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः प्रबोधनार्थः ।

१७. अयं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्यादय आस्तवं वहिष्यवमानस्थानमाप्नापयन्ति ।

१८. सुगयं नो वाजी स्वश्र्यं पुंष इत्येवमादिकयर्चावप्रापयन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमथे सुगयं न इति यजमानं वाचयेत् ।

१ A-चान् मनो दी M-आप्रा- -A आर्षे C अश्वस्तोमीये इयश्चिन्नाप्रनी-
आर्षे D दीर्घतमसमर्षे । २ A संतमेन M अजापने । ३ C उत्पदि । ४ A C सृष्टि (?) D सृष्टि । ५ A विधेः C M विधि ।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अञ्चच्छदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो ऽयस्य भवन्ति ।

२२. अग्निगो शनीध्वमित्येव निर्वचनं परिशिष्य मा गो मिषो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्जर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्वमित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्थान्ते चाप्रणवन्नावपेत् ।

२४. वल्लीणां निगमादावचावपेत्^१ ।

२५. अश्यायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । वासो वस्त्रम् । अधीवासः कमलः । चिरस्थं सुवर्णम् ।

२६. अचाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अयानन्तरमथं मेधं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते^२ ।

२८. पञ्चदश पर्यङ्गास्तानालभन्ते । आरण्यांश्च वसन्ताथ कपिञ्जलानित्येवमादौन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्यो ऽथललाटे नियोजनं पौरुषेणोपायेन^३ ।

३०. अचाथमेधे पूषः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

३१. अयस्य नाभ्यामैन्द्रापौषः श्यामवर्णं आसन्ध्वयः ।

१ A नक्तं । २ A निगमसावपेत् C नियमासादावपेत्, all. to निगमादानिवा-
D नियमदावपेत् M निगमनात् । ३ A यज्ञमथ । ४ C पर्यन्त्यास्तान् (in the Sūtra
पर्यन्त्यान्) D (Sūtra) पर्यन्त्यान् Com. पर्यन्त्यास्तान्) । ५ C पौरुषेणैः । ६ A ins. रति ।

२१. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूर्णाः प्रियमथेति ।

२२. भंजसायाश्वाय सोपक्षेयां महिषीमुपनिपातयन्ति ।

२४. अश्वं च महिषीं च । महिषीं यजमानस्य प्रथमपत्नी । तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (६.५.२.१) दर्शनात् ।

२५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।

२६. अभिमेयनमल्लोलभायणेन मर्मयुक्तः परीहासः । आक्रोशो वा । हे अश्व सकथ्योरूर्वाजं हयोवां^१ भद्रमस्था गुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः । अर्वाक्षमभिमुखाच्चितम् । अर्द्धं प्रजननं मिश्रं^२ आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वाः^३ । यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः । यमुपमुञ्चत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।

२७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
प्रतिः कश्चिदमदिति^४ (१६.५.२.२) श्रुतपथे ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य
मशकस्यापे उपरि फीलतो विहरतः । प्र तिलामीति ते पिता ।
तिल खेदने । प्रखेदयान्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गर्भे वर्ण-

१ C D M om. ऊर्वाः and वा । २ C D M om. मिश्रं । ३ C D M om.
ऊर्वाः । ४ A न यं प्रति कश्चनमदिति C यजमानं प्रतिप्रति D यजमानं
प्रति । ५ C D मेयिन्याश्च महिषी ।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे सुष्टिमतंसयत् सुष्टिरङ्गुलिः
संनिवेशस्तं गभीपरि^१ विपर्ययतीत्यभिप्रायः^२ ।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतात् । जोष्म-
धमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाश्रित्यपि च्चान्दसत्वात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ गुह्यमेजति
चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंस्रजननसुच्यते ।

३. यदस्या अंडभेद्या इत्यनया आसनस्ययोद्गाता^५ परिवृक्ता-
मभिमेयति ।

४. पालागली नाम पत्नी । तामूर्ध्वयुरभिमेयति । यद्हरिण
इत्येवनादिकया । परकीयं यवं हरिणः शून्ये^६ भवयति । तत्पु-
ष्टमात्मानं न बद्ध मन्यते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्थजारा । अर्थं जरयतीति अर्थजारा । न तस्मै पोषाय^७
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

५. अथपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यस्ता एता षड्लिजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

६. राजपुत्रो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेयन्ति ।
यियस्यत इव ते मन इत्यादिकया । चत्विधदुहितरो वावातानुचर्यो
ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयन्ति^८ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतादिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गभीपरि C D M भगुड । २ A चप० । ३ O अनाश्रित्यपि इवावगत्वात्
D अनाश्रित्यपीवावगत्वात् । ४ C मध्यकायस्य० प्रजनसु० D कायस्य० पुपुप्रजनेन ।
५ C प्रदस्यनुपोद्गाता D प्रदसनया । ६ O शून्ये । ७ O लय । ८ C M पोषाय
धना (M धनं) कामयत इति । ९ C. D. pp. 170. विपर्ययत (to. 170)

मादिकया । अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः । सूतषामस्यः
परिवृत्ताया अनुचर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवांसो लक्ष्मामगु-
मित्येवमादिकया । चचसंपहोत्तृणां दुहितरो पाप्तागत्या अनुचर्यो^२
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति यद्दुरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो
यदर्यंजापाः[ः]पतिरित्यस्यां^३ विकारः ।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^४ । वक्ष्यमाणमनया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं स्त्रिसूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. मन्त्रचतुष्टयमस्याम् ।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि मन्त्रचतुष्टयमेव ।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^५ ।

१ O D om. परिवृत्ताया अनुचर्यः । २ M यदर्यांजापति । ३ A ins. आवा-
चतिभिश्चरिते इति साम्प्रोम्ये सदाः प्रष्टव्यं साहाय्यतिभिश्चरिता ब्रह्मोद्यं यदस्मीत्यापला-
पने । ४ यथासाधैर्धन्वेः प्रतीतकदेव यद्दत्तं तदेवं । ५ C om.

६.

१. मन्त्रद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गात्रोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम् ।
५. पृच्छामि वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया. यजमान-
सृत्विजः पृच्छन्ति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभ्रः स्वयंभूरित्येवमादिका मद्भिन्नः यदृश्यं पुरोनुवाक्या ।
२. द्योता यत्तत्रजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरित्वा तदन्वया वपा जुञ्जयुरिति केचित् ।
६. वपया चरित्वा तदन्वया वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम ग्रौनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरन्किं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^१ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्ब्रह्माभिः । पृथक्पृथगैव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१ G om. २ C D M om. यदृश्यं । ३ A त्वरमाणो विधिर्युः C •स्वरा ब्रूते
सूयमाथो वि• D स्वरां ब्रूतन्तर• I propose to read त्वरमाथविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः ।

अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः ॥

१०. समानदेवताभिर्होपाभिरपि व्यवहिताभिर्नामैवेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याथा देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव ।
अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावान्विकारः ।

१३. उभे इति वचनाच्चशब्दाच्च पक्षे पूर्व पाङ्क्तमुत्तरमैका-
हिकम् । तथा च शतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
शेता पाङ्क्तमाज्यंशस्वैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाहावेनोप संशंसनम्^२ ।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोरान्वयोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्नि-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाञ्चमाहिकः उभा-
विति वचनात् । *द्विचकारकारणात्पक्षे, पूर्वा बार्हतः प्रउमः ।
तथा च शतपथे । बार्हतं च प्रउमं माधुच्छन्दसं च द्वचम उभे
संशंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om. from अपि to एव । २ C D om. उपमं । ३ C •द्विवचनात्
D •द्विवचनवादात् A •द्विवचनवादात् । * A द्विचकार इति कस्यात् पक्षे
C M om. पूर्वा ।

८.

१. तदुक्तं महानाम्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैकै-
केत्येवमादिना यन्वेन (१०. ६. १०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीखित्यर्थवाददृग्नात् ।

२. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत एकादिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् मरुत्वतीये । निष्केवत्ये ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकादिकयोः^२ क्रमस्त्यर्थः ।

७. वाग्रब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मध्यन्दिनशब्दो निष्के-
वत्यमरुत्वतीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेस्त्वन्दसो^३ गायत्र्युप्यिगनुष्टुब्धृत्यौ पङ्क्तिश्च चिं-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकश्लवारिंशत्तंचत्वारिंशत्तं मरुत्वतीये
शंसेत् ।

९. नित्या अपि गण्ठाः सूचारभात् । नित्या मरुत्वतीये पञ्च-
दश । मरुत्वन्तं चवामहे इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वायवो हविभन्त
इति षट् । इयं उ ते श्रुष्टुतिरि चतस्रः । इमं तु मायिनं ऊव
इति द्वादशैता गायत्र्यः । य इन्द्र सोमपातम इति त्रयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः । नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंश-
दुप्यिहः^४ । पूषण्णते मरुत्वत इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या विती मरुत्वा इन्द्र अर्थ उ इति वतः । २ A M क्रमः । ३ C गाय-
त्र्युप्यिहशानुः । ४ C in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सदाचरंशपाद्याह... ।

तिष्ठः । आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिष्ठः । मस्ति न
इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च । अवावतो न आ गहीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्यङ्गं नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्देदुत वीर्यं ।
यस्ते मदो वरेष्य य इति वयस्वार्पम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विष्णा ।
सोम इदः सुतो असु । कुविष्कदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
पृथगिति तिष्ठः । प्रेतो मुञ्चामि नामुतः । इर्मा त्वमिन्द्र मीढ्वः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिन्सप्त कल्पजा^२ । यद्वा प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा कृत्वी । यदिन्द्र ब्रह्मणस्पते । अहमस्मि महमानेति
इ । भुवं भुवेष हविषा । येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत् ।
त्वमङ्ग प्र शंसियः । वलं धेहि तनूपु नः । यः सवाहा विच-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वखां इन्द्राभि मे पितुरिति
चयोविंशतिः पिवा त्वस्येत्युद्धृत्य । विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तवेदिन्द्राहमाग्र-
सेति । इहदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति चत्वारिं-
शद्बृहत्याः ।

इत्या हि सोम इन्द्रे यदुदक्षो वृषाकपे द्वितीयस्यासुद्धृत्य
पङ्कयश्चत्वारिंशत् ।

अनिष्ठा षप इति निविद्धानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
वाद्दशौ परिहाय । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंश-
त्त्रिष्टुभः ।

त्यं सु मेघं महया स्वर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
 प्र मन्दिने पितृमदर्चता वच इति चतस्रः । पृथीसप्तम्यौ च । उत
 स्य न इन्द्रो विश्वर्षणिः । तुभ्यं हिन्यान इत्येका । आ चद्राम
 इन्द्रवन्तः सजोषम इत्येका । प्र सु गन्तेति चतस्रः । मह्यं त्वष्टा
 वज्रमतचदायमं कष्टवरः कष्टयमुद्घातन तमस्य धावांपृथिवी सचेत-
 सेति नवेति मरुत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये शंसेत् । इन्द्रस-
 ष्चन्द्रस्यधिकं च अधिकं^१ शतं ब्रुधिकमानुष्टुभम् । सह नित्याभि-
 मंरुत्वतीयवत् । चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्यः^२ । एकां च पङ्क्तिमनु-
 पुरीषम^३ एव केवलेति च व्यपदेशात् । आकरं भगायं शस्त्राद्वयं
 सुरुषलानुमिति सूक्ते । इन्द्रमिहायिन इति च षीणि । अथा ते
 अन्तमानाम् । पुरुषतमं पुरुषाम् । य एक इद्व्यर्षणीनामित्युद्धृत्य
 वार्षष्टयाय शवम इति दश । इन्द्र वेति षीणि । जज्ञानो नु
 शतकतुरिति नव । शिवा ए इन्द्रेत्यधिका । चहती चेदनुष्ठाभां ।
 य एक इद्विदयत इति तिस्रः । आ याज्ञद्रिभिरिति तिस्रः ।
 यम्य त्यच्छ्वरं मद इति चतस्रः । यूयं हि वा सुदानव इति
 भारदाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इमा अस्य प्रवर्तय इति पञ्च । तन्वभि प्र गायतेति दशमी-
 सुद्धृत्य । वयमु त्वा तदिदर्याः । आ याहीम इन्द्रवः । सीदन्तसे

१ A अधिकमानुभा सह-नीयवद्वदे । २ C म्यः । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु
 षा अथा एव केवलेति C एकां च पङ्क्तिमनुमनुपिपुरीषमनुमुक्तां तृथी अथ D एका
 च पङ्क्तिमनुपुरीषमितिज्ञानुषो अथ एव । See को० ब्र० १२. ९.

वयो यथा । नूत्रा इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । त्वया
 ह स्त्रिद्युर्जा वयम् । अभाहव्यो अना त्वम् । मा ते अमाजुरो
 घया । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सख्यं न दक्षिण-
 मिति नव । नद्यङ्ग पुरा वनेति द्वे । एतो विन्द्रं स्वाम
 सखायः स्तोत्रं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्वत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्षण्ठच्छा मघवा
 शौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सवायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

- गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते द्वितीयामुद्धृत्य । उत सं
 ते वनस्यते असावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवम इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 षष्ठमी द्वितीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति चयोदश द्वितीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रद्यथा कविष्ठ इति द्वे । तं त्वा यज्ञेभिरीमह
 इति । प्रप्र वस्त्रिष्ठुभमिपमित्येका । उद्यद्भ्रष्ट विष्टपं । अव स्वरति
 मर्गर इति द्वे । यो व्यर्तीरप्पाणयदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्व्येति
 द्वे । आ त्वा गिरो रथीरिवेति षष्ठमीमुद्धृत्य । तं त्वा विदात-
 स्याद्यागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरेः । याम इत्या । उन्निष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्रिति सूक्ते । अस्त्रा इति गायत्री चेदसुरपाभा ।
 त्वामिद्धि इवामह इत्येका । इन्द्रः विधातु शरणं । अध सा नो
 वृधे भव । यदिन्द्र सर्गं अर्वातः । सो पु त्वा वाघतश्चनेत्येका ।
 इम इन्द्राय सुन्विदे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिन्वस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्शिषामति । अभि

ला शूर नोत्तुमः । अभी पतस्तदा भर । इन्द्र फलं न आ भर ।
 मा चिदन्यद्वि गंसतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इने । पिवा सुतस्य
 रश्मिन् इत्येका । इना उ ला पुरूवसो । इन्द्रमिद्देवतातये । अभि
 पूर्वपौतय इन्द्र स्तोत्रेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । गग्धी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । रयुस्त्वा हि वृत्रहन्तम ।
 निरिन्द्र वृहतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपाशुदमित्येका । यथा गौरो अपां
 कृतम् । प्र चक्रे सप्तमा सप्तः । अथो रथो सुरूप इत् । अध्वर्यो
 द्रावया लम् । रथेष्ठायाध्वर्यवः । वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्दि सन्त्यतयः । अभि प्र वः सुराधममित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधममित्येका । उभयं गृहणवच्च न इत्येका । आ वृषस्य पुरूवसो ।
 गग्धु पु गग्धीपते । त्वं ह्येहि चेरवे । अविप्रो वा यदविधत् । न
 पापासो मनामहे । घत इन्द्र भयानहे । इन्द्रः स्यलुत वृत्रहा ।
 अद्याथा श्वःश्वः । वयमेनमिदा ह्यः । वयं घा ते त्वे इदु । तं
 पेमित्या नमस्विनः प्रथमैव । नकिष्टं कर्मणा नश्वश्वकार । यद् याव
 इन्द्र ते गतं । विशेत्ता विष्णुराभरत् । तं वो दस्ममृतीषहम् । आ
 नो विश्वासु ह्य इत्येतयोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं गग्मानास आगतेति
 च । समीं रेभासो अखरन्निति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्यां
 अयुग्मायाः^१ । सं मा तपन्धमित्त इति कवषस्वार्षा । प्र ते रथं
 मियूकृतमित्येका । अन्तर्यच्छ जिघांसतः । त्वं विश्वस्य जगतः ।
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

१ A एतस्यायुग्मयोः M • तस्यायुग्माया C D • तस्यायुग्मायाः ।

चतुर्दश । स्वादोरित्था विपूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
 त ऊतयो वसो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्कायं वचः । वि
 पिप्रोरहिमायस्य दृल्हाः । स त्वं नञ्चि वज्रहस्तं हृष्णुया । वाधमे
 जनान्दृषभेव मन्युना । त्वामुद्यमवसे चर्षणीमहम् । ये गयता मनसा
 शत्रुमादभुः । सिन्धोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सत्वा । मा
 खेधत सोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेगमम् । त्वं
 विश्वस्य धनदा असि युतः । शिचेयमिन्नाहयते दिवेदिवे । न दुष्टुती
 मर्त्यां विन्दते वसु । न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
 अज्ञाता वृजना दुराध्यः । वि तद्व्यंते मघवन्विपश्चितः । भूयाम
 ते सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं सहस्रसृष्टिभिः सहकृतः । इन्द्रो
 भङ्गा रोदसी पप्रथच्छवः । अखेदिन्द्रो वावृधे वृष्णं शवः । येना
 समुद्रमसृजो महीरपः । शग्धी नो अस्य यद्दु फौरमाविथ । कणा
 इव सृगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया । निरग्नयां
 हृषुर्निह सूर्यः । यदा इमे हृग्मे श्वावके ऊपे । मन्दन्तु त्वा
 मघवन्निन्देवः । सहस्रेणेव सचते यवीयुधा । मय्यामनु स्त्रिग्यं
 वावसे वृषा । अथ्यो न दृष्यन्नवपानमा गहि । स्वयं चिस भन्यते
 दाशुरिर्जनः । उप ब्रह्मं वावाता वृषणा इरो । पृदाकुमानुर्यजतो
 गवेक्षणः । उप त्वा कर्मव्रतये म नो युवा । अच्छा च त्वेना ममसा
 वदामसि । विश्व मखित्वसुत शूर भोज्यम् । इर्यथं सत्यतिं चर्षणी-
 महम् । जयेम कारे पुरुहृत कारिणः । नकी रेवन्तं सख्याय
 विन्दभे । मा ते गोदच निरराम राधसः । य ऋध्वः आवयत्सवा ।
 तं हि स्वरजं वृषभं तमोजसे । अप्रामिसत्य मघवन् तथेदसत् ।

पौरो अश्वस्य पुरुहङ्गवामसि । उद्यवाऽर्घ्यं चकृत्वा पुरंदरः । उद्यं युयुज्ज
 षतनासु सामहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो अमसो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते शव इति तिस्रः । निखातं चिद्यः पुरसंभृतं वसु । सवा
 सोमेपु पुरुहृत वज्रिवः । वृकश्चिदस्य धारण उरामयिः । पूर्वोच्चिद्धि
 ले तुविकूर्मिन्नाशसः । त्वं नो अखा अमतेरुत चुधः । आ त्वा सुग्रिम्
 दम्पते । इन्द्रं तं शृगभ पुरुहङ्गवसे । अपारुहसुगं षतनासु सामहिम् ।
 आ पगाथ । तं वो दसान्ततौपहम् । आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-
 थोर्युग्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्^१ ।
 इन्द्र सोममिमं पिव । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र बोचमिति निविद्धानम् ।
 एतायामेति चयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उक्तमासुद्धृत्य । प्र घा न्वस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवां ऋजीपौ । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्नन् अनुष्टुभ^२ इत्युद्धृत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वां नेपमिति चयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । मा नो
 अस्मिन्मघवजिति पञ्च । अत्र खेदा इति त्रीणि । अशावतीं पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदसौ
 नव्यमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

अग्निं इन्द्रं पृथुतौ यमस्ततीति । प्र ते महे विदथे ग्रंथिषं
हरी इति ।

११. सह महत्वतीयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात्^१ ।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमशमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाङ्गिकानि सामूल्हिकानि
परिगृह्यन्ते । आज्यप्रउगसाहचर्यात् । न खस्तिनोभिमीतीयं पूर्वा-
ण्येति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्त्यसंख्यमेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्त्यसंख्यस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वामान्येन ।

१९. अशमेधस्य त्रिराचस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमो ऽतिराचो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिराचसंख्येयाशमेधस्य ।

२४. आभिप्रविकाद्धितीयादहः ग्रन्थं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा^२ ।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञमाथा प्रसिद्धैव
शब्दभते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने दिशे वा । धान्यं भक्षमाणमथं रक्षन्वन्तं
हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलम्भवान् इति
यज्ञमाथा यज्ञगृहतिः । यज्ञमंयोगाद्राजस्तुतिः ।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी । तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको इति-
रात्रस्तेन उघषेनं शौनको याजयां चकार ।

३. पूर्वाक्ते द्वे अहनी । तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं
याजयां चकार शौनकः ।

४. एते एव पूर्वं अहनी । आयुःसंज्ञो इतिरात्रसृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः ।

५. उघषेनादयः ।

६. वक्ष्यमाणिका ।

७. पारिचिताः परोवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्पुण्यः^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाचानां C इन्द्रोवाचानां D तदेतदिन्द्रो--नां ।

२ D पिष्टाते C गच्छाते । ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्यः D पुण्याः पापकर्म

तत्पुण्यः M पुण्यापुण्यकर्मः । ४ C om. भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिराचसृतीयः । तेनेष्ट-
वानृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तेषायत्या ।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऋषभेन यजति सति
दत्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाश्चाभिलषितेर्धनेः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । द्वितीयो विश्वजिदतिराचः । तेन
ह वैदेहः पर आह्वार ईजे ।

१२. अष्येया अष्यन्दा शाखान्तरान् ।

१३. आह्वारो धनस्य पूर्णं अश्वमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गोतमस्य चतुस्तरस्त्रोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाप्रतमतिराचसृतीयम् । तेन तादृशेनाश्वमेधेन महत्तो
नामाविचित ईजे ।

१५. स सर्वस्यार्थस्य^१ मृत्यर्थः ।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो महत्तथासीत् । *

१७. विशिष्टस्य अद्धानस्य कर्मापासकस्य फलार्थवादो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्भि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्प्रवृत्तमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

१ A D om. स C मृत्यर्थः ।
विजयमेधया दिग्भिभागाः cf 24 ।

२ A मध्यात् विजयदिग्भिभागाः C D (2) M

११. पृथीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।
 १२. भूमिपुरुषप्राज्ञाणस्त्रवर्जं दिग्दानमिति तन्वान्तरे ।
 २३. तदेव होत्रका श्रन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) शतपथश्रुतेः ।
 २४. विजयमध्ये । तुग्रन्द्ः समविभागार्थः^१ ।
 २५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-
 म्भ्याः । आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।
 २६. षतुपशवो वक्ष्यमाणाः । वसन्तादारभ्य प्रत्युतु कर्तव्याः ।
 २७. पलाशेया एकतन्त्राद्योदनेक्यादेकप्रदानाच्च विभवात् ।
 २८. पलेव पूर्ववत् ।
 २९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषस्य सूत्रोपात्तः ।
 शेषं पूर्ववत् ।
 ३०. अत्रापि देवता षतुश्च । शेषं समानम् ।
 ३१. पूर्ववद्वाख्याताः ।
 ३२. पलेव पशव ऐन्द्रावेष्णवाः शिशिर षतौ पूर्ववदेकतन्त्राः ।

१०.

१. उक्तो ऽयमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
 कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रत्रापतिः किलान्यमेधयागं निर्वर्त्यै
 पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलभवान् ।
 २. महाभाग्यस्याख्यापनार्थं^३ ऽर्थवादः ।

१ C D om. अर्थः । २ A om. the text from उक्त M स्वरूपादर्शनात् ।
 ३ A निर्वर्त्यं C निर्वर्त्ये M निर्वर्त्य । ४ C D om. स्या ।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिकोऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिसृपितं फलमाप्नोति ।

४. महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यतांजातेः पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनश्च पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिकं आश्वमेधिकस्य
निवर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति ; विकारो ऽयं ।
पुरुषास्तन्मादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवीषि । एकहविष्काः ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्त्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पयिष्ठते कर्त्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदशस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं चवि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वामधिकेनावक्रौय संवत्सरायोत्सृ-
जन्ति । अश्वरक्षण इवाम्हापि तत्संख्याका एव रक्षिणः* ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देव्यादिगृह्णात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. पतानि त्रीणि हवीषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि ।

१४. पारिजत्रौयेर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानिको को ऽपि । २ C om. जा । ३ A •धा •धिकं ।

* M एव यः । ४ C इवाम्हापि; C D om. का एव ।

१६. पथ्याये स्वस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. शौनःश्रेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःश्रेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कचीवानुग्निजः पुत्रः खनये भावयत्ये^२ राजनि सनिं संसान
दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. प्राता रजमित्येतत्^३ ।

७. श्वावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्वावाश्व च्छधिरार्चमानसो
वेददशौ राजनि सनिं संसान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽह्न्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा ख्वौ राजनि तच्छिण
वर्णापसदे प्रस्तोके च राजनि घार्ज्ये भरद्वाजः सनिं संसान दक्षिणां
लब्धवान्^४ ।

१ D om. the second इति U यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । २ C भाष्ये D भाष्ये ।

३ A ल्येति । ४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि ह्युः पष्पीनामिति तिस्रः । प्रस्तोक इक्षु राधसस्त
इन्द्रेति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण दवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ष्वधिः । सुदामो नाम
राजा पित्रवनस्य^१ पुत्रस्य सुदामः पैत्रवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. हे मनुर्देववतः श्रुते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव^२ सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आशङ्गो नाम राजा
पुमान्बभूव स्त्रीत्वमनुभूय ।

१८. सृष्टि सृष्टीदेते घा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण दवानु-
द्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ष्वधिशिरि-
न्दिरे राजानि पारश्व्यये सनिं समान दक्षिणां स्रभवान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाग्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वग्र ष्वधिरस्यपुत्रः ।

१ C सुदापनामराज्ञः पित्रवनस्य पुत्रः । २ C गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

४ C D here and in the Sūtra वात्स ।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं समान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

१४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तग्रहं च निगदेत् ।

१५. प्रास्क्वणमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

१६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्क्वण ऋषिः प्रप्रे मेधे
मातरिष्ये राजनि मातरिष्यनि वा समन्त्रलिङ्गात् । सनिं समान
दक्षिणां लक्षवान् ।

१७. भुरोदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

१८. नाभानेदिष्टमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

१९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्त्रिषु नाभाने-
दिष्ट ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

२०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

२१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशं-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

२२. पुरुषरूपः पुमान्तररूपेण प्रशंस्यत इति नाराशंसः । नरेवां
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशंस्यत इति नाराशंसः ।

२३. 'यन्नाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे ।

१२०

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषनेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

३. दश बिल्बजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतृद्रवौ देवदारुप्रसिद्धौ । उपस्थावानौ पार्थवर्तिनावग्नि-
दस्य ।

५. राज्जुदालः श्रेष्ठान्तकः^२ सो ऽग्निष्टो भवति ।

६. पशवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि^३ सौत्याहान्युक्तानि गीतमस्य चतुरत्त-
रसोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति श्रेष्ठः^५ ।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पादाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः अचियो वा परिक्रीतः । अपरः
पशुर्गोमृगः । दन्तीयो ऽजस्रपरः । एते मजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्थानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्त्वास्यातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुष-
हीतव्याः । अथमेधे पितृचैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरस्त्रैयम्ब-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि ।

१ A बिल्बजाती । २ C श्रेष्ठान्तकः । ३ Com. यानि C M D सौत्यानि ।

४ C D ins. हे ।

५ C adds इतीयमथः पञ्चविंशसोमकं भवति ।

६ C *वजा A अथमेधपिबन्धव ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवघ्राप्य उदीरतामवर उत्परास इत्येकादशभिः । प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति ।

१८. अभिगो इति (१६.३.२२) परिग्रिय्य मैमसग्ने वि दहो माभि गोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाश्वमेधे ।

१९. कौगं कुग्रमयम्* । ताप्यं छताकं† घौमं वृषाणं वा । अरुणं पीतांशुकम् । आंग्रवं पडसूत्रमयम् ।

२०. संजप्तं पुरुषं यामेन साया यामाख्येन साया उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. सहस्रग्रीर्षां पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होताभिष्टुयात् ।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टाश्चत्वार ऋत्विजः परेष्विवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अयानन्तरमृत्विजो यजमानं भियज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । वृषाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात् ।

१ C (orig) घवे । २ C M शाधान् । ३ A कौ० C D कुग्रमेधं (D क) ।

* C छताम् M छतोम् D छताम् ।

४. उत देवा अर्धितमित्यनेन होता । मुञ्चामि त्वा हविषा
जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अचीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ध्वतीनां^१ होवाद्य
अन्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एता-
षामान्वायकमेण तिसृभिस्रिसृभिर्होवाद्यो यथोद्दिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविज्ञामुपनि-
पातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्योरव
शुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेशन्तेत्यनया । उद्गाता परिवृक्तां यो ऽना-
क्ताधो इत्यनया । अध्वर्युः पात्नाग्लीं न शेषे यश्च रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेयिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत्
प्रत्यभिमेथन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेशन्ता । य
आक्ताधः स्वभ्यक्त इति ।

१९. न मेघे यस्य रम्बत इति ।

१२. उदीर्घं नार्यभि जीवलोकम् । उदीर्घातः पतिवती
ह्येषा । उदीर्घातो विश्वावधो । अग्नन्पती रीयते सं भरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१४. होत्रादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ज्ज्वामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतमिति
त्वेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति^१ । तुग्रब्धानानुमन्त्रयते ।

१६. ष्वलिजः सदसि ब्रह्मवर्धं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अचन्निति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्चा ।

१८. सं यदयं यवसादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमत्रेदु मे मंससें सत्यसुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युश्चतुर्ष्यां प्रत्याह । यस्यानवा दुहित्वा जात्वमित्यनया ।

२१. हे सुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । हे
समीची विभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्रयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आद्यमेधिकां कर्म ब्रह्मवधानन्तरं प्रागाज्याङ्गवति ।

१ Δ om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाप्रतिकं च विप्रोविप्रो वः ।
एते उभे प्रभेत् ।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।

४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाप्रतिकं च सुविदङ्गेत्यादिकं
प्रउगौ संभवयेत् । ऋचः^१ । सितेतरमणिवत् ।

५. फलार्थवादो ऽयं । द्वितीयादाभिप्लविकान्नातःसवने होचकाः ।

६. अस्याङ्गो महाप्रतान्मध्यन्दिनो निष्केवल्यमस्त्वतीये भवतः
पष्ठाद्याङ्गो होचकाः ।

७. राजनाख्यमस्याङ्गः पृष्ठं भवति ।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात् ।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य पष्ठादङ्गसृतीयसवनं भवति ।

१०. ये यज्ञेनेति प्रसनादर्थवादो ऽयम् ।

११. नरैः ग्रस्यत इति क्त्वा ।

१२. यत्पष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।

१३. अर्थवादार्थं उपन्यासः ।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रसंगार्थो ऽर्थवादः ।

१५. षोडशन्तमेतदङ्गः समाप्यते स्वग्राखाभिप्रायेण ।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमङ्गः पृष्ठस्य यत्पञ्चमं तद्भवति । सकल-
स्याङ्गो ऽतिदेशः ।

१८. स्वमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमद्भ्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रनं^१ ददाति ।

१९. विविधग्राखी यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते ग्राखान्त-
रात् ।

२०. द्वादशदादश^२ क्रमेण चतुषु पशव भवन्ति । पक्षाग्नेया
(१ ६.८.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणान्यमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो^३ ऽर्थाद्
उच्यते । ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत ।

२. वैशब्दो निपातः । न आनन्वयमपवर्गाख्यं तपमः फलमस्ति ।
वन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन जुह-
वानीत्येवमैव चत ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्यावरजश्चमेष्वात्मानमद्वैतदर्श-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये कतौ जुहवां चकार ।

४. श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्माराख्यं मानमो सिद्धिः । आधिपत्यं प्रमुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^४ सर्वभूतग्ररणो
ऽद्वैती^५ सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुहवां करोतीति च्छन्दोऽनुकरणम् ।

१ M तेषां वरायिवा व्रत । २ A has only once द्वादश । ३ C सरूपो ।

४ C ins. तद् । ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्यन्नात्मयाजो श्रेष्ठं स्वाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्रागग्नीषोमीयात् ।

८. सर्वं एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञकतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थं सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०.^१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^२ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधान्वदान्प-
शून्^३ । ये के च प्राणिनस्तान् । प्रजापतिरेकैकस्य । नेति केचित्^४ । देव-
तास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३. ७. १. २) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः ।

१५. अवपाकानां त्रयो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं मत्सिपेयुः ।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति । चयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो
भवति ।

१ om. C. २ CD अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. तत्र-पशून् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधान्वापशून् ।

४ M केचित् । केचित् D केचित् । केचिदेव वास्तु नाना- O केचित् । केचि-
देवतास्तु नाना- ।

१८. फलार्थवादो ऽयम् ।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विविधग्राखो यूपो भवति ।

२१. वसन्तादिष्वृतुध्याग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-मालभन्ते ।

२२. वद्धमाणा^१ दक्षिणा विकल्पते^२ । अत्र संतिष्ठत इति वचनात् ।

२३. सहभूमि सपुरुषं^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा नक्षत्रः प्रतीचध्वर्योऽदीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वामक्षा इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं मत्रजेदिति सूत्रान्तः । गार्हपत्ये ऽग्रावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्रावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि वद्धवचनात् ।

४. न वामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्त ईजे । अन्तेनेष्टवान्^४ ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किञ्च विग्नियेन स्त्रीरूपेण साचा-
दुवाच ।

७. हे विश्वकर्म्मभौवन मां दिदासिथ^५ त्वं चान्ये च युष्मदीया अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरम्भो

१ C D *व । २ C D विकल्पते । ३ C *भूमिपुरुषप्रा० D सपुरुषप्रा० ।

४ A चने० C M इत्यन्तः । ५ C D दिदासिथ C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सलिलमध्ये मञ्जन्तीं क
उद्धृतुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाचिष्य स्वतन्त्रां मञ्जन्तीमुदके कश्यप ऋषि-
रुद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थादस्त्रस्थायं भवे-
पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । अस्मिन्भिरप्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रलये ऽप्युद्धर-
णचमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्थाष्टमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मादुम्बरं रथचक्रमा-
रोहेत् ।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने पथ्यन्तमेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रचेपः^१ ।

५. तस्मिन्चथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वज्ज
उद्धिते^२ अशंप्रेषितो ब्रह्मा चिराविर्मर्या इति अचि साम गाथात्^३ ।

६. पचान्तरं वाग्ब्रह्मात् । तस्यैव साधो योनिं वक्ष्यमाणिकां
चिर्जपेत् ।

१ C पदस्य चेपः D रथस्य चेपः । २ A उद्धिते C अविद्धेनाभिद्वज्जुद्धृत
D उद्धिते । ३ C D om. from चाविर to अचि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. श्वारोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने श्वरुहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुप-
हस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्तं भक्षयित्वा ।
हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्मयपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे दददन्वतमा-
युरात्मन्वत्ते ऽन्वतं ह्यायुर्हिरण्यं । तेन च यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा मौचं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।
मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानो
यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूपपुटैरात्रन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःश्रेपात् राजसूये ऽभिपिको यजमानो ब्रह्मन्नि-
त्येवं पञ्चकलो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

१ A श्वरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्मयपात्रेण । ५ C M om. from पत्नी-
to पठेत् । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा • D • विकारः । प्रकृत एव । A प्रा • ।

७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा एवंच प्रतिगृह्णीति । ८ C उक्तः ।

प्रष्टुयात्^१ । स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति ।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थ आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुमेव इति ।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्यथौ^२ प्रवृत्तावर्षकारौ ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकतौ शोता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वृत्तिजो ऽश्व-
बन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संख्यन्दिनोः
परस्परं ख्यन्दिनोः द्वापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्ना अत्तिजो
ऽश्वं हृदयोः संद्वापयेयुः ।

१२. यदि च^३ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृषहन्नित्येतामृचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिप्रष्टोति ।

२ CD प्रवृत्ताव (D प) । ३ A वा ।

१४. तां प्रासादानुपरिष्ठात्माकारश्लिखरैः सगवाक्षैः परिप्लन्ति परिवेष्टयन्ति ।

१५. ष्वल्लिजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वैषधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाक्षैः ।

१६. सर्वरात्रं ऊत्वा प्रातरनुवाकवेत्तायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुह्वत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथ गन्दादश्वमेधावभृथ एव । अश्वभृथप्रवृत्ता आत्रेयं
महसिण गवावक्रीय । किंविशिष्टो । य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः
वलिनः । तिलकाश्यावल्लीषु यस्त्र । विक्लिधः कुष्टी । खण्डो हीनाङ्गः ।
घण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रीतसुदके प्रगाह्य समाप्ताथामवस्येष्टौ प्राग-
भ्युत्थणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अयास्मा अध्वर्युमंस्तके श्लोहितं जुहोति भूणक्षत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अधानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
गन्दाह्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपघमा महा-
पातकिनः ये यामाह्वन्भुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

शृणुयात्^१ । स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रषव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति ।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थ आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ प्रवृत्तावसंकारौ ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदुत्विजो ऽश्व-
बन्धनामि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संस्यन्दिनोः
परस्परं स्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरथना चत्विजो
ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^१ केचिच्छास्त्रिन इतमथं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्षयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृषहन्नित्येतामृचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आश्ववनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादाङ्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रषव इति यजमानं प्रतिश्रुतेति ।

२ CD प्रवृत्ताव (D प) । ३ A वा ।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिप्लन्ति परिवेष्टयन्ति ।

१५. ष्टलिजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वोपधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहुति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वरात्रं जुत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृलिजः प्रत्यवरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहुत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादश्वमेधावमृथ एव । अथमृथप्रवृत्ता आत्रेयं
सहस्रेण गवावक्रीथ । किंविशिष्टो । य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः
वलिनः । तिलकाद्यावलीपु यस्त । विक्रिधः कुष्टो । खण्डो हीनाङ्गः ।
वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समाप्तायामवमृथेष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अथास्या अध्वर्युर्मंस्तुके श्लोहितं जुहोति भ्रूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथागन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाङ्गरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नावसरे खाता निर्गतपापान् अपयामा महा-
पातकिनः ये यामाद्भुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्यवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदेवतमग्निरध्यात्मं^१ मन इत्येवमादिकं तदेकराचेणाप्रोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः ।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्थाख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-
पृथिवी इति श्रुतेः^२ । अधिदेवतमग्निनौ अध्यात्मं चतुषी ।

३. यत्रयत्राव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दग्गराचमधिकुर्वीत ।

४. यत्रयत्रावच्छेदो न संपूर्णो दग्गराचस्तत्राद्यानां^३ ग्रहणे प्राप्ते,
नियमः कियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान् आदितो निर्दिश्यमानो
भवति ।

५. अन्यस्याङ्गो ऽतिराचभावो भवति । अबुध्यमानो दाम-
राचिक एवाहुर्योगः स्यात् ।

६. कलेकले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदीक्षिता अत्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः । केषां^४
चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अन्ये-
षामेकयजमानका अहीना इति । ष पचः सूचितः ।

१ A आथाश्रमाया मन इ० M आथम उ अधिदेवतमग्निरात्मन इ० D अधिदेव-
तमग्निरात्मा मन । २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः । ३ A the अन्यानां वा ।

४ A केषांचिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति श्रुतेः ऽपि ।

८. मासपरिसमाप्तिका अर्हीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
हीनवचनात् ।

९. मासस्य यत्तुत्याभिर्न व्याप्यते तद्दीचारुद्ध्या व्याप्नुयुः ।

१०. अमंवरदीचिताय यजमानाय महदुक्तं न शंसेत् ।

११. येन मंवरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाप्रतं न शंसेत् ।

१२. 'अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्णित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः

स्यादिति हैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निर्विद्धाने संपातसूक्ते भवतः । आ
यालिन्रो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्केवल्यम् ।

१६. ततं मे अपस्तुदु तायते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्थाङ्गो भवतः ।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्थाङ्ग एते एवार्भवजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विरात्रस्याहयोगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्भ्देन विकल्पो ऽवापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौश्च आयुश्च ।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं विप्रकारं तत् विराचेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अथात्मन् मनोबुद्ध्याङ्काराः' ।

३. प्रथमस्याङ्गस्त्वयस्त्रिवृत्प्रभृतयः स्तोमा भवन्ति विष्टत्पञ्चदशसप्तदश इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंभिन आर्ज्यं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याङ्गः स्तोमा भवन्ति ।

७. अस्य विराचस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यं भवति ।

८. उक्त्यसंख्यं द्वितीयमहः ।

९. अतिराचसंख्यं तृतीयमहर्भवति ।

१०. समतेन ।

११. कन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याङ्गो दृष्टत्पृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भावस्या ।

१३. भक्तिषाहचर्यात् ।

१४. भक्तिषाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्वाख्या ।

१६. प्राप्तये ।

१७. सामूहिकात् पलदादान्यानि भवन्ति ।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्रेषुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति
द्वितीयस्याङ्गः ।

१९. द्वितीयस्याङ्गः । प्रकृतत्वात् ।

२०. यद्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य मरुत्वतीयं तच्चतुतीये ऽहनि
करोति ।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परेण पालनमभिप्रेतम् ।

२२. द्वितीयद्वितीये । अधिकारात् । त्रिदृशस्तोमं प्रथमं सप्त-
दशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम् । एवमक्षर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।

२३. कस्तमिन्द्र लावसुमित्ययं सामप्रगाथो निष्केवस्यस्य भवति ।
शोचकाणामनन्तरेषु मन्दिशो मा भूत् इत्यारम्भः ।

२४. सो पु ला वाघतश्चनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
द्विपदां व्यवधाधिकानुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः ।

२५. कं नव्यो अतशीनामित्ययं कद्वाग्रगाथः । कद्द्वचनं
प्रगाथादेर्गाथैम् ।

२६. द्वितीयात्पार्थिकादङ्गः सूक्ते भवतः ।

२७. अस्तावि मन्म पूर्वमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
गृणवचन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः ।

२८. ब्राह्मणाच्छमिन एव ।

१८. आयन्न इव सूर्यमिति स्तोत्रियः । शग्धू ध्वित्यनुरूपः ।
 १९. प्रगायपद्वणमनुवर्तत एव ।
 २०. यथाप्राप्ते एव ।
 २१. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्तानि ।

२२.

१. एष चिराचः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा
 इति निपातसमाहारः ।
 २. एतमेव चिराचमपरे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।
 ३. द्वितीयो ऽपि चिराचो ऽथचिराच इत्येवंनामा ।
 ४. अथचिराचे ऽयं विशेषः ।
 ५. यदक्रन्द इत्येतदभिगावावपेत् ।
 ६. द्वितीयस्त्रिराचश्चन्द्रोमपवमानो^१ भवति ।
 ७. चतुर्थस्त्रिराचः पराकाश्यः ।
 ८. एवंस्तोमकान्यहानि चोपि भवन्ति ।
 ९. यद्योक्तलक्षणः ।
 १०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।
 ११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।
 १२. पूर्वा गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरश्च । अयं तु जगतीसंपन्नः ।
 तत्र आधिक्येन प्रग्रस्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
 गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम् ।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिराचो ज्योतिर्गौरायुरित्यधयोभिरेण कुसुद्विन्दुचिराचनानाम^१ ।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां श्रीणि प्रतानि ददाति ।

१६. त्रयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च^२ ।

१७. ददातीत्यनुवर्तते ।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिग्नियते । किं तस्या इत्यत आह ।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीतं । ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।

२०. अमाकार्यत्येवमाङ्गराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति । संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः ।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमी देयेत्याहुः ।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्वहनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति^३ तदप्रच्यवनरूपम् ।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^४ या प्रथमोपविशेत् सा सहस्रतमी कार्येति ।

२४. संस्थापिनीनां^५ प्रथमोपवेशनम् ।

२५. अद्य वा श्यो वा विजनियत^६ इत्यद्यथीना ।

१ O • विन्दुचिराचनानाम । २ C कलापंच । ३ A C (orig) कस्यापि ।

४ C घनप्रचयश्चि • M वाप • । ५ Corr ; C संस्थापिन्यां प्र • A • स्थापिनीनां ।

६ न om O M.

२६. संनिहृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अथङ्गा वज्रवीरा नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्^१ शोभनं तत्तद्गृहे स्यादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदचिराचो नाम अहीनस्तस्मिन् चिबेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतश्च मादृतश्च विपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति । एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिराचे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां चिराचाणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृक्त्वांसमञ्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःषामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अध्यातां चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः^२ स्तुत्यर्थः श्रेयः ।

७. जमदग्नेश्चत्वराचो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽनेश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चत्वराचः ।

९. एष प्रथमस्याङ्गः स्तोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याङ्गस्त्रिवृदुत्सृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते^१ ।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । चिणवः प्रजन्यते ।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।

१३. उक्तेन न्यायेन ।

१४. स्यष्टम्^२ । वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।

१५. तस्य चत्वारश्चस्य गच्छं वक्ष्यत इति शेषः ।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति ।

१७. यो जात इति ।

१८. वा यययोक्ते ।

१९. द्वितीयं^३ वैरूपषष्ठं भवति पक्षेण । तस्मिन्सति वैराजान्तृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराजषष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपान्तृतीयसवनं द्वितीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।

२१. चतुर्थमहं वतीत्यानन्तर्यात् ।

२२. प्राज्ञतमतिरात्रम् । इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२३. अथमपरश्चत्वारश्चस्याहुर्योगविशेषः । आभिष्वविकानामङ्गानमभिजिज्ञत्तुर्यो भवति ।

२४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिज्ञत्तुर्थः । आभिष्वविकानां पार्थिकानोतराणि ।

१५. पार्थिकानामेव^१ प्राकृतो ऽतिराचक्षतुषो भवति
महाव्रतं वा ।

१६. श्रयवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२४.

१. आप्रोतीति वाक्यशेषः ।

२. 'चीणि सवनानि श्रयीषीमीथो ऽनूबन्ध्येति पाङ्गो यज्ञः ।
पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यथात्मम् ।

३. तत्रार्थवादः ।

४. तदिदमहयोगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. चतुर्ध्वंसु^४ व्यस्ताः स्रोभास्त एव चाच^५ समस्तास्तेनाय-
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चराचस्य प्रस्तमुच्यते ।

१३. एवमयं चतुराचः । पञ्चममक्षनिरूप्यते ।

१ A प्राकृतानाम् । २ C D om. इति । ३ A नयेनानासा । C मेभिः ।

४ C चतुर्ध्वंसुः M चतुर्ध्वंसुः । ५ C D om. च । ६ A प्रति इति ।

१४. पञ्चमस्य आभिन्नविकस्य द्वे सवने । पृष्ठस्य षष्ठादङ्ग-
कृतीयसवनमित्येतच्छस्त्रं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिन्नविकस्य । वाग्बन्धो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिन्नविकात्पञ्चमे तृतीयसवनं भवति । अत्र द्वे
सवने पञ्चमादाभिन्नविकात् ।

१७. पचान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात् ।

१८. पाठिकानां चतुर्यं इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिन्नविकपक्ष इतरत्र ।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. शीघ्रं पृथिवी चेत्यादि षण्णोर्वोरिति षड्विधमधिदेवतम् ।
षलङ्गो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ पञ्चद्वानि ।

४. वाग्बन्धो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो ऽन्तरं महाप्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठयः पक्षे ऽभिन्नवः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम् । षष्ठाङ्गानि विद्या^१ सप्तमो-
त्यधात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तराचः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तराच एवसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि षष्ठाङ्गानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तराचस्तेनाप्तः ।
७. अख्येव संज्ञान्तरं जनकसप्तराच इति ।
८. षष्ठाभिन्नविकान्यद्गानि सप्तमो ऽभिजिदित्यथमहयोगपक्षः ।
९. इतरेषां पार्थिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहयोगपक्षः ।
१०. षष्ठा^२ सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम् । अष्टावङ्गानीत्यधात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकानामेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वाग्रन्द्वा विकल्पार्थः । उभयोः शुद्ध्याभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो
विद्यजिदष्टमः ।

७. उक्त्वार्यो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा
इत्यध्यात्मम् ।

३. अनेन वाह्ययोगेन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थ्यः । आयुःसंज्ञको
ऽतिरात्रः । ^२एवं चिरुपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं ब्रह्मलौपिग्रज्ज
इत्याचक्षते ।

५. कृतव्याख्यानो विधिः^३ ।

२९.

१. देवलोकं पित्रलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम् ।
दग्नेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम् ।

२. दग्गरात्रस्याहयोग उच्यते । अर्धर्धो ऽभिप्लवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैशानरश्चेति
दग्गमं वक्ष्यति ।

३. प्राकृतो वा दग्गरात्रः संस्थाविकारेण विहृतः ।

१ C वा instead of नव ।

२ A इतिपुत्रप० ।

३ C विधिः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधकासमस्यामहीनशोदितः । तत्रायमर्षवाद उच्यते । एतेन दशरात्रेण किञ्च जलो जाद्वकर्ष्य इहा चयाणां राव्यं निगुस्यागोत्रावयववंशजानां जाद्वकर्ष्यः प्राप । कतमे पुनस्ते निगुस्यागोत्रा इति । अत आह । कास्यवैदेहयोः पुरोहितो बभूव । कौशल्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जाद्वकर्ष्यस्य तां त्रियमभिधाय^१ मम स्यादिति मन्वानः पितरमधूहे ऽधिप्रापितवानुपलभवानित्यर्थः । पलित यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यज्ञसा समर्पयितुं जानामि येनान्येभ्य एव एतां विद्यां प्रयच्छामि । आत्मानं समर्पयितुं अस्मात्सृष्टिदारेण नैवेच्छामि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा नैवं वोचः । उपदेशयज्ञकतुरेव श्लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्नयोच्यते यज्ञकतोरप्रकाश्रीकरणं^२ विद्यादानं फलं^३ तन्नमेव^४ । छत्रकारे^५ ऽप्येकस्मिंश्चिद्द्वयवन्धौ विज्ञातवानमि । एतदुक्तं भवति । तदेतद्यज्ञकतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-प्रकाशने तु फलस्येयता नास्ति ।

१ A राव्यभिधाय्या । शोचा० C M निगुस्या शोचा—वयववंश० D निगुस्या-शोचा० act to निगु(?)दृष्ट्यांशं शो० । २ A (?) धियुग्याशोचा ।

३ A अतिभाष C (orig) मानसस्यैदिति M मानसा० D अतिभ्याममसादिति ।

४ A यायादित्ये । ५ A करणं । ६ A om. फलं ।

७ A C (orig.) D M तन्म् । ८ C छत्रकारके D छत्रकारे ।

८. उग्रन्दो मग्नन्दस्यार्थे^१ । किलेति विशामकर्षे । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्रामिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथैतद्वेदितव्यम् । श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दग्गराचः पुरोधामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. त्रिककुद इति^२ चतुष्टोमो दग्गराचो यज्ञः शाखान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ गच्छं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्वलविशेषविहितः ।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते^४ । चयो
ऽप्येते छान्दोग्ये विहितान्त्वैवाहयोगो दग्गराचतो वा ।

१६. अथमपरो ऽस्य दग्गराचस्याहयोगकल्पः । पूर्वस्मिन्नपि
कल्पे वैशानर एव^५ दग्गमस्यगब्दात् ।

१७. अथ चापरो दग्गराचकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोधनो ऽयं विधिग्रेषो^६ ऽर्थवादः ।

१ A उग्रन्दो मग्नं C D नग्नन्दो नग्नन्दस्यार्थे । २ A त्रिककुप् इति C D M
त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे । ३ A त्रिककुदाभिधानं C D त्रिककुदाभि-
धानः तदस्य गच्छं M त्रिककुदाभिधानस्तस्मादग्गराचं । ४ A •त्रिककुप् इत्युच्यते C D M
•त्रिककुद इत्युच्यते । ५ A inserts between एव and दग्गम the text and
comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with श्रुतेभ्यामन्तर्जन्तु इत्या and ending with
दित्तराचः (19) । ६ C •रोधनायायं विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणैकादशरात्रेण ।
२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः । अध्यात्मं दग्नेन्द्रियाण्येकादशं मनः ।
३. इति तु ब्यूल्ह इति यत्रोच्यते स ब्यूल्हश्चन्दाः ।
४. अथ^१ समूल्ह इति यत्रोच्यते स सामूल्हिको दग्गरात्रः ।

स वा भवति ।

५. एकादशमहः ।

६. दग्गरात्रो भवति ।

७. वृहद्रथन्तरपृष्ठस्य दग्गरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्थः ।

८. तमनेनाहयोगेन विश्विष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्या-
चक्षते याज्ञिकाः ।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति ।

१०. अयुतं दग्ग सहस्राणि^२ पूर्वोक्तानि । एकादशमथसहस्र-
मित्येके मन्यन्ते ।

११. शङ्खपल्लवाष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्त इत्येवमादिना
धर्मजातेन युक्तः । अतो माघापवर्गां अक्षीना इत्येवमादिको नाष्ट
धर्मः ।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादाय^३ उपन्यासः ।

१ C D ina. यत् । २ C दक्षिणानि instead of २० स० । ३ A om.
४ वादार्थः ।

१३. यतो ऽभ्यधिकां त्रियमिच्छन्ति^१ उत्तरोत्तरिणीमुत्तरो-
त्तरोत्कृष्टां त्रिषं विविधां च दीप्तिं प्रगंसां साधुवादरूपां च
विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं^२ सर्वजनातिप्रथमुपभोगसंबद्धमित्येतदा-
प्नोति य एवं वेद ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

AND

GOVINDA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

New Series, No 938

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
1899.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुहं वन्दे देवमातं त्रयीविदम् ।

छप्यं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥२॥

सप्त चैतान् गुरुन् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

भायं महाप्रतस्थाहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन
शुद्धपक्षस्थाष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमायुक्तो द्वादशाहः
सत्ताहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिग्यते । तत्र विकृतौ द्वादशाहो धैर-
होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाहार्यं महा-
प्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्यर्थमाचार्यो महाप्रतं
विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १२)
दशमादङ्गो महाप्रतस्य स्नानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुष्ठानेन
सूत्रकारस्य दशमादङ्गः परमयातो महाप्रतस्येत्यादि महाप्रतस्य
सूत्रणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमयातो महा-
प्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाप्रतं कर्म प्रयगेवोपदिग्यते । सत्यम् ।
उच्यते । न हि पाठक्रमवगेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वारपरा-
कयोर्मध्ये दर्शनात् । तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्प्रथगुपदेशः ।
कथं पुनरारण्यकसंबन्धः । युतेः । ऐकाहिकमेव स्याद्रूक्ष वा एकाहो

ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः
 श्रवणात् । उपनिषदाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मैकनिरूप्यत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मात्सूत्रकारस्यापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुयाह-
 काणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होचकाणां मस्रकृशौ
 प्रातःसवने श्वःसोचियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विधे ऽभि-
 जिति विषुवति दृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाप्रते च (१२. ६. ७)
 पष्ठादिति । तथा तृतीयसवने । अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं दृहत्-
 पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाप्रतीयमहरित्युक्त्वाणि कुर्यु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमो ऽयनुगृहीतो भवति । होचकाणां परि-
 गणितपदार्थत्वादानुष्ठानक्रमानुयाहय^१ तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मवाङ्मत्यात्पृथक्^२ षविस्तरान्महाप्रतीयपदार्थान्^३ सूत्रकार उप-
 दिशति ।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः । अथशब्दो विशेषाधिका-
 रार्थः । महाप्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः^४ । आनन्तर्यायिं
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाप्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः ।
 अतःशब्दः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाप्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थे वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाप्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः ।

१ C. coll. मपष्ठा । २ C. सुवि० । ३ C. महाप्रतीयान् । ४ C. प्रतीयकर्म
 वक्ष्यत इत्यर्थः । विधयो ऽधिक्रियत इत्यर्थः ।

२. महाप्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्गो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । शोता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठा-
सनं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः । ननु
संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. ६. २) सदो हविर्धानानि सम-
हन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाप्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ख-
फलकादि कथं नाम न कियत इति चेत् । उच्यते । अपि द्वे वा
चौणि वा (१७. १. ८) फलकानि संबद्ध्युरिति संतष्टमिति चापे
वच्यते । संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
पयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्य-
मिति ।

३. प्रेङ्खफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति श्रेयः । समपस्य परिवासनं
मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । दृश्यते च । अथत्यो यः ग्रमी-
गर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वेर्द्ध-
गापि धेत्येवमाद्यरणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति ।
तस्मादचापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समपस्येति ।

४. शोतोदुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्थां दिग्वादित्योदयनदिग्भि-
मुखीयौदुम्बरीं शाखा गतवती सा केतव्या । ननु सर्वदा पूर्वस्थां
दिग्वादित्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । राशिभेदात्पूर्वस्थां दिग्वापि आदि-
त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो राशिं विचार्य यस्मिन्नाश्रौ
यस्थां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शास्त्रनियमः । अथवा अयमर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि या शाखा सा छेत्तव्या । यतः पूर्वस्थां दिग्वादित्यस्योद्गमनं भवेदिति ।

५: पुरस्ताद्विद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोद्गात्रितापि छेत्तव्या । अत्रोत्तरतं इति सामान्योक्तेन कोणाभिमुखी याद्या । तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात् ।

६: उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखात्वे पचान्तरमेतत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि याद्या । दक्षिणा दिक् पितृत्वाच्च प्रयोज्येति नाग्रङ्कनीयं वचनात् ।

७. जघन्यपचान्तरमेतत् । यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे याद्या ।

८: इषीयस्युदुम्बरे पचान्तरमेतत् । समग्रमस्युदुम्बरे स्वपरिजनेर्मूले छेदयित्वा प्राङ्निष्ठस्युद्गुण तिष्ठस्युत्पाटनमात्रं होता कृत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति श्रेयः ।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य दे वा चौष्यपि वा फलकानि संदधुः । संतष्टार इति श्रेयः । दे वा चौषि वेतीच्छाविकल्पः । यथा पविचकरणे । कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाये अनन्तर्गर्भे प्रादेमेन मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति पविचे स्य इति । दे चौषि वा भव-

न्तीति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य चिद्भवस्याशंका स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्लम्बं वाङ्गमात्रं वाङ्गप्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुलतो ऽरन्निमात्रम् । अरन्निप्रमाणं भवतीति ।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति । तस्माद्यथा तस्माद्यं ज्ञायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति सच्छिद्रं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य^१ फलकं द्रवमेत-
स्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य^२ । तद्द्रवितले
ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे
क्षेदयन्ति स्वपुरुषाः ।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ । पुरुषप्रमाणं किञ्चिदतिक्रान्ते ।
परःशब्दो निपातः । अथादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीययेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा क्षेदयन्तीति शेषः । वंशं
विशाख्योरुपरि रञ्जुवन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं
क्षेदयन्ति ।

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्द्रवितले ऽप्यन्यस्य प्रयोजनस्य फलकं द्रवम् । १ C *शाखस्य
समर्थोदुम्बरस्य वा । २ A क्रान्ताद्यर्थं द्वितीययेति ।

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषादुदुम्बरान्नाभक्त्या सति यो ऽन्यो वृचः फलयहणशीलो यंश्रियत्वादश्वत्यो विल्लो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२०.

१. अतःप्रभृति सर्वान्नान्तर्गर्थां ऽथशब्दः । मुञ्जमयरञ्जुदयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रञ्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्भञ्जुदयं चित्त्कारयन्तीति ।

४. दिव्यायामं किञ्चिदतिकान्ते परोदिव्यायामे । प्रमाणतस्ते
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामासन्दीमासनविशेषमुद्गाचर्यं संघ्नन्ति सम्य-
ग्निप्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्या आसन्द्याः प्रादेश-
प्रमाणाः पादा भवन्तीति ।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरन्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दीं सम्यग्निप्याद्य विवयन्तीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दीं मुञ्जविकाराभिः सन्द्याभौ रञ्जुभिर्द्विगुणी-
कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति । वेज् तन्तुसंतान इत्यस्य

धातो रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुग्रन्थुक्तां वीणासुपकल्पयन्ति
कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति ।
सा च काष्ठविशेषरूपा^१ ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^२ आनङ्गुहेन चर्मणा उपरिलोम्बा-
भिषीयन्ति । सुदृढां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रति-
च्छिद्रं दशदश रज्जूः^३ प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथक्प्रवृत्तन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमसोस्तन्तुभिः प्रततन्ती भवतीति ।

१०. पर्णयुक्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१ C om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in Δ. ३ om. in A. ४ C प्रदेष्टेन ।
५ Both MSS रज्जूः ।

११. स्वयंघीभूता शरस्थेयीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१२. ग्राखान्तरोक्तलक्षणाद्यतुःप्रकारा वीणाः पथ्यः कुर्वन्तीति ।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् ।

पद्मी पूर्वकृतत्वात्^१ ।

१४. या पद्मी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसग्राश्रया वादयेदित्यर्थः ।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्यांचक्षते वीणावादिनः ।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा श्रातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।

१७. श्रातिरूपत्वाद्दिषां जनयिषी भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्ययुः समीपे करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ पूर्वद्वारबाहू^१ अभितः सदसो वहिरासञ्जयति । आबध्नाति ।

३. चतुर्णां परिग्रिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनावपर-
द्वारबाहू^२ अभितः सदसो अन्तर्मध्ये^३ आसञ्जयति आबध्नाति ।

१ C. *उत्तरत्वात् । २ C. पूर्वद्वारबाहूषे द्वारबाहू । ३ C. अपरद्वारयो द्वारबाहू
अभितः । ४ C. 10f. अभितः ।

४. यदि दुन्दुभयः पट् स्युक्त्वा सत्केकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धं मैत्रावरुणधिष्यं दक्षिणेनासन्नयति । एकं सदस उत्तरार्धं ऽच्छावाकधिष्यसुत्तरेणासन्नयति ।

५. सुन्नकुमानां मिश्रितानामध्वर्योरर्यं कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति सप्तपदाः ।

६. महदुपयं प्रंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं यत् गृहीत्वैत्येण होतुर्धिष्यं प्राहुपविशतीति (१७. ११. २) । तत्रोपवेशनमात्रमाद्यावोत्तरकालं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति ।

७. अथ होत्रुद्गापध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशामि दीक्षिताश्चतुर्दश वृषीः कुशमयानासनविशेषान्कुर्वन्ते । दीक्षितानां वृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते । कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रातर्दशैभ्य इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात् ।

८. ता वृषीस्तादृशीः कुर्वन्ते यादृशो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः । दीक्षितानां वृषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते ।

गणनायं प्रणम्यादौ सुखेनोहादिभिर्द्वये ।

सात्त्विकदादशादस्य पद्धतिः क्रियते मया ॥

तत्र सात्त्विकस्य दादशादस्य समहाव्रतस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्शयन्ते । सर्वं चिकीर्षवः सर्वं यजमाना आग्नि-

ताग्रय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुद्धपत्रे पुण्ये
 नचत्रे पुण्याहे पूर्वाहे मादयागपूर्वकमाभ्युदधिकं आहुं विधायाधैतां
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ बडवचनलान्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्यथं गार्हपत्यादाहवनीय-
 मुद्धरामि संनिवपनीयेष्यथं गार्हपत्यादक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नौ^१
 विहृत्याग्न्याधानं कुर्वते । ततो ऽपराहे सर्वे यजमानाः पत्न्यस्य
 यथास्त्रावसथं प्रत्यमश्रीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तत्र विगेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 वत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्वितो होता
 प्राक्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणादृद्धिहारं यथासंहरं^२ प्रतिपद्य
 बर्हिंराक्रमणादि करोति । सप्तदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्नि-
 मग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह । अग्निं चववन्त-
 मावह । अग्निं चवभृतमावह । देवो इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन
 वक्ष्येण होतयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे ये इ यजामहे स्वाहाग्निं
 स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं चववन्तं स्वाहाग्निं चव-
 भृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्ष्णेयावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोनु-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभरं दिवो इ ॐ भूर्भुवः ये इ यजामहे ऽग्निं
 ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्वे० अप्रयुक्त्वा इत्थौ इषट् ओजः
 सहः सह ओजः स्वः । द्वितीयस्य प्रधानस्य^३ पुरोनुवाक्या । अर्च-
 नास्ता इवामहे० तयो इम् भूर्भुवः ये इ० हे ऽग्निं चववन्तमस्माक-
 मग्ने अध्वरं जुषस्व० पाही वौ इषट् ओजः सहः । तृतीयस्य प्रधा-

नस्य^१ पुरोनुवाक्या । अग्ने शुभेन जागृवे ० समो रम् भूर्भुवः धे ० अग्निं
 चवभृतं स्रदस्र इत्या समिपो^२ दिदीहि ० दीदिही नार वौषट्
 अजः सहः । नित्यः खिष्टकृत्प्रीधि देवान् ० ठो र् भूर्भुवः । धे ०
 हे ऽग्निं खिष्टकृतमयालमिरग्नेः प्रिया धामान्ययाद् सोमस्य प्रिया
 धामान्ययालग्नेर्ब्रह्मणतः प्रिया धामान्ययालग्नेः चववतः प्रिया धा-
 मान्ययालग्नेः चवभृतः प्रिया धामान्ययाद् देवानामित्यादि । अग्ने
 यद्देति याज्या । अन्वाहार्या दधिषा । सूक्तवाके । अग्निर्हविरजु-
 पत सोमो हविरजुपता ० अग्निर्ब्रह्मणान्हवि ० अग्निः चववान्हविः
 अग्निः चवभृद्भुविः देवा आस्यपा इत्यादि अग्निं^३ प्रकृतिवत् । अग्न्य-
 ङ्गभूता चेषमिष्टिः । अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्येष्टिरित्युक्तत्वात् ।
 कर्तृविशेषाध्यामविशेषवती चेषमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां
 संनिवपनीयैकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य
 या इष्टिरुक्ता सा बहूनां सच्छिषां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति । यौगिकी
 चेषं संज्ञा । मंन्दुष्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संश्रियते
 ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमन्थोरेकत्रकरणम् । कुतः । युतेः ।
 ते वे दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त^४ एकधैव तद्बले^५ वीर्य-
 मात्मन् दधते ऽथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८. १) ।
 तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१ A om.

२ C समिपो दिदीहि चीनार्वो ।

३ C om. अग्निं ।

४ A संनिवपन्त ।

५ A तन्वन्तं ।

क्रियते । यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभावं एव युज्यत इति युक्तः
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्येऽप्यं पशुबन्धो वायव्यो
 वेत्येतन्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । अध्वर्युणामयं क्रमः ।
 प्रथममग्निं संनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अयं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । स्वग्राह्यायां तु ते वै
 दौचित्यमाणा अग्नीं संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपन्तीति ग्राह्यान्तरादुच्यते । तत्र प्रथमं संवादः गृह-
 पतिपुरःसरा^१ ब्रह्मोद्गाहोऽध्वर्युर्ब्राह्मणाश्चंसिप्रस्तोऽमैषावरुणप्रति-
 प्रस्थात्पोऽप्रतिहर्षश्चावाकनेऽग्नीत्सु ब्रह्मण्यपावस्तुदुन्नेतारो गृहपत्य-
 रणो समुपसृश्येमं मन्त्रं पठन्ति । य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह
 यद्नेन यज्ञेन जेध्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह नः साधुहृत्या
 नाना पापहृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत् । इति गृहपति-
 भूंसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारण्ये आदाय
 तयोः स्वाग्नीं प्रथमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादये उन्नेत्पर्यन्तः
 गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्न्यायंतनानि गोमथोपलिप्तानि
 कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीं संस्थापयन्ति । भूंसंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा गृह-
 पत्यरण्ये आदाय तयोः स्वाग्नीं समारोहयते । तत उद्गाता गृह-
 पत्यरण्ये आदाय तयोः स्वाग्नीं समारोहयते । ततो होता गृह-

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाच्छ्वी
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रस्रोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैत्रावरुणो
 गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रस्थाता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिहतां गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽश्वावाको
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो नेष्टा गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीद्वृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सुब्रह्मण्यो
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो घावमु-
 द्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उद्देता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
 प्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नीसमारोह्य निर्मथ्य अनू-
 वन्ध्यासमाप्तिपर्यन्तं तं सत्त्रिंशधारण्यैकामिं सधित्वा तत्र प्राजा-
 पत्येन पशुना यजन्ते । दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
 संवाद्समारोपमन्थनादिवचनाद्भवति । प्रजापत्यपत्रौ विशेषः^२ ।
 इष्टकापत्र्यं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इष्टकापत्र्यं गार्हपत्या-
 द्दक्षिणामिसुद्धरामौत्वेवमग्नी^३ विपत्याग्नन्वाधानं मुख्यः (१३.१४.४)

१ C • संप्रकीर्णमग्निं समारोपः । २ C om. प्रजा • विशेषः । ३ A C om.
 नाहरामि ।

कुर्यात्पराधानीति गृहपतिरेवाग्न्यान्वाधानं कुरुते । परार्थात्पार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंश्रुताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

आज्यावेक्षणं सर्वाः क्रतव्यं चैक एव तु^१ ।

अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते भुवा अमदन्^२ ॥१॥

कुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिन्नकाक्षतयान्तिमे^३ ।

दृष्टिरभीति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥

अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सहैव तु ।

मयीदं मध्म पिन्वस्व कुर्वीरम्सर्वं एव तु ॥३॥

अत्र पितरो ऽभीमदन्तेको मुखः परार्थतः ।

कुर्युः सुग्व्यूहनं सर्वं यं वां गृहपतिस्तथा ॥४॥

एक आप्यायन्तां* कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारभेत च ।

सदसि सन्म इत्यादि कुर्युः सर्वं सहैव तु ॥५॥

पञ्च श्लोका मयाख्याता सात्त्विके द्वादशाहके ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्पार्थभेदिनाम् ॥६॥

सन्नेषु ब्रह्मवरणाभावः । दृष्टस्तिर्भङ्गा इत्यत्र द्वियजमानके
यज्ञपतौ बद्धयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । अग्निप्रणयनं । ततो दग्धे-
नेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सहैवाज्यावेक्षणं कुर्वन्ते । ततस्तेजो ऽसि
शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेषामासादितभाज्यमवेक्षते । ततो भुवा
अमदचित्यादिना गृहपतिराज्यान्वभिमृशति । द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वं कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारभेत इत्यर्थः चक्रत्वे । १ C in marg. सर्वेषामभि-
सन्नेषु । २ C (orig.) भिन्नकाक्षे तथात्तिमे । ४ C = यथा ।

पती वज्रयजमानके यज्ञपतौ नित्युहः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्व-
मम् । ततो व्रतपदणम् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सन्निषो वृष्टि-
रसौत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाचवनीये समिधमादधते ।
सप्तदश समिधेभ्यः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपक्षे समिधमानो
अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि^१ समास्वाग्न इति
षट् दध्यात् । ^२इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
वा । सर्वेषां यजमानानां होतृश्च ऋष्यभिव्याहरणे विग्रेषः । गृह-
पत्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः । अथोद्गातुः । अथ होतुः ।
अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाञ्छंसिनः । अथ मस्तोतुः । अथ प्रगास्तुः ।
अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पोतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावाकश्च ।
अथ नेधुः । अथाम्नीध्रश्च । अथ सुब्रह्मण्यश्च । अथ यावस्तुतः ।
अथोच्चेतुः । एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्येयाण्यभिव्याहृत्य देवेद्
इत्यादि । आवाहने द्वियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
वज्रयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वनस्पतिमावह । देवां आव्य-
पानित्यादि । सुगादापने ऊहः । द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्नि-
र्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु वां यजमानो देवता । यावग्निं होतार-
मनृषायां । इतवतीमित्यादि । वज्रयजमानके । अग्निर्होता वेत्वग्नि-

१ C कैशेधमास्वाग्न । २ The text from इदमहं as far as प्रकृतमनुष्यमि
is based upon the Msc. Chambers only. It was not originally
intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for
the sake of completeness upon adding this part of the Coum. also,
the Alvar Msc. had already gone back to India.

हेमं वेतु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता । ये ऽग्निं होतार-
 मवृद्धं । द्रवतीमित्यादि । एकादशाप्रियः प्रयाजयाज्याः । ऊर्ध्वं
 अस्य समिधो भवन्तीति द्वादशाप्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः । एका-
 दशान्ते पर्यग्नय इत्यादि० दैव्याः प्रमितार उत च० मेधपतये
 मेध । प्राश्ना इत्यादि । सुगादापनं पूर्ववत् । ततो वपायां विमेषः ।
 भुवा असदन्नित्यभिमर्शनं० यज्ञपतिशब्दस्योहः पूर्ववत् । वृधन्वन्ता-
 वाज्यभागौ सप्रैधौ । मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत् । विमेषस्तु
 वपायाः पुरोनुवाक्याः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे० विधेम । ओम् ।
 होता यचत्प्रजापतिं उपांशु ऋगस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-
 र्हीतयज्ञ । ये ३०-यस्मे हिमवन्तो महिवा० विधेम वौ ३ षट्
 उच्चैः । पशुपुरोडाग्रे भुवा असदन्नित्यभिमर्शनं । पशुपुरोडागस्य
 पुरोनुवाक्या । य आत्मदा बलदा यस्य० धेम । ओम् । होता
 यचत्प्रजापतिमुपांशु पुरोलागस्य जुषतां हविर्हीतयज्ञ । ये २ यजा-
 महे येन धौरुषा पृथिवी च दृष्ट्वा० धेम । वौ ३ षट् । इक्षोप-
 ज्ञाने सर्वेषां मयीदमिति जपः । होतुस्तु उपहृतो ऽयं यजमान
 इत्यतः प्राङ्मयीदमिति जपः । द्वियजमानके । उपहृताविमौ यज-
 मानावुत्तरस्थां देवयज्ञायामुपहृतो भृयसि हविष्करण इदं मे
 देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । बह्वयजमानके उपहृता
 इमे यजमाना उत्तरस्थां इत्यादि । अत्र केचिद्वृहान्तरं कुर्वते ।
 तद्वाय्विद्वृत्वादस्माभिर्नाद्रियते । मध्वं पिबस्वित्यादि सर्वं यजमाना
 बर्हिषदं पुरोलागमभिसृग्नेयुः । अत्र पितर इति गृहपतिः कुर्यात् ।
 अमीमदन्त इति च । हृदयादीनामासादनोत्तरकालं भुवा अस-

दन्नित्यादिनोदितयज्ञपतिशब्दकेन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादौ-
 न्यालभते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-
 त्मानमभिमृशेयुः । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिपतो
 महित्वा० धेम । श्रोम् । होता यत्प्रजापतिं उपांशु० ह्यगस्य
 हविषः करदेवं प्रजापतिः उपांशु० जुपतां हविर्होतयज्ञ । ये ३०
 जे यं क्रन्दशी अवसा तस्तुभाने ० धेम उपांशु ० वौषट् । देवेभ्यो
 वनस्पतेः पुरोनु० होता यच्चदनस्पतिं यत्र प्रजापतेः उपांशु
 ह्यगस्य० यज्ञ । ये ३० वनस्पते रश्मनया नियूयेत्यादिका थाज्या ।
 ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विश्वदिति ध्यानं कुर्वते । अनुप-
 दस्यमिति च० पिप्रीहि पु० होता यच्चदग्निं स्त्रिष्टुतम० सोमस्य
 प्रिया धामान्यघाट्० प्रजापतेः उपांशु ह्यगस्य हवि० अग्ने यद्-
 देति थाज्या इलायां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-
 मानके यज्ञपती बद्धयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः । देवौ जोष्टौ०
 वसु वायांणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके० यजमानेभ्य इति बद्ध-
 यजमानके । व्यूहनं सर्वं सह कुर्युः । अग्नये ऽन्वारभेयुर्मन्त्रं नुवाणाः ।
 प्रजापतेर्वनस्पतेरुच्चितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि । द्विय-
 जमानके अग्निमद्य होतारमृषीतामिमौ^१ यजमानौ पचन्तौ पत्नीः
 पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ० प्रजापतये उपांशु० ह्यगं । सूपस्था०
 रभवत्० प्रजापतये ह्यगेन० नपादृषीतामिमौ^२ यजमानौ
 वद्धभ्य आ संगथेभ्यः (वा० सं० २१. ६०) । एष मे देवेषु० न्यदु-
 स्तान्याभ्यामा च शा० ब्रूहि । बद्धयजमानके अग्निमद्य होतारम-

^१ and ^२ O (in marg.) या (after शी) ।

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्वीः पचन्तः पुरोडाशं बध्नन्तः प्रजा-
 पतये उपांशुं ह्यगं । सूप० वत्० प्रजापतये० ह्यगेन० नपाद-
 वृणीतेमे यजमाना बध्नन्त आ संगथेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्देभ्यः
 आ च शास्त्रा० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती
 वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
 हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि०
 देवंगमायामाग्रासाते इमौ यजमानौ । इयोरन्येष्वनामनी ग्रमान्ते
 उचार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमां षाविति । ततो इयोरपि दे-
 व्यावहारिकनामनी ग्रमान्ते उचार्य उत्तरां देवयज्यामाग्रासाते
 भूयो हविष्करणमाग्रासाते आयुराग्रासाते सुप्रजास्त्वमाग्रासाते
 दिव्यं धामाग्रासाते यदनेन हविषाग्रासाते तदग्नास्तां तदृथास्तां
 तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
 इत्यादि द्वियजमानवे । बध्नयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे
 यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
 उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाग्रासत
 इमे यजमानाः । गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश मस्यनामानि
 ग्रमान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्र-
 मां ष इति । ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि ग्रमान्ता-
 न्युच्चार्यामुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां अमुकग्रमां ष उत्तरां देव-
 यज्यामाग्रासते भूयो हविष्करणमाग्रासते सुप्रजास्त्वमाग्रासते दिव्यं
 धामाग्रासते यदनेन हविषाग्रासते तदग्नासुस्तदृथासुस्तदेभ्यो देवा

रासन्तां० मानुषाः । उभे चैनान्^१ द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः श्रुतिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेष जुहोति ।
 यं वां देवा इति । होतुर्हृदयशृङ्गोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा
 हविषा हतेन ध्रुवामाप्याययति । गृहपतिरेव समिष्टयजुर्ह्वयमान-
 मन्वारभते । पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राग्रनान्तं सर्वं सर्वं यजमानाः
 कुर्युः । प्राजापत्ये पशौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणा-
 दियानुर्वदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः । ततः
 सर्वेषां मन्यनं । ततो दीक्षाकास्त्रे पुनर्गृहपत्यरण्डोः संवदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनियते० य इतो ऽग्निर्जनियते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूक्ष्मेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशान्वायतनानि गोमयेनोप-
 स्त्रिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वा-
 क्तेन ब्रह्मादयः स्नान्स्नानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्डोः स्वावग्नी सम-
 आरोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्डोः स्त्रौस्वावग्नी
 समारोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तिश्चन्द्रमा^२ नो देवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चेरेवं
 कुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

१ O (orig.) उभे च नो, in marg. उभे चैनानिति वा । २ C in marg.
 चन्द्रमा नो देवो ब्रह्मा । उपांशु । उच्चेस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो देवः । अग्निर्नो देवः ।
 वायुर्नो । देवो प्रजापतिर्नो देवः । अतयो नो देवाः । ह्वयजमानजे वज्रयजमानजे
 गृहपति ।

पतिर्ना दैवः सदस्यः त्वं मानुषः । अतश्च नो दैव्या होचाग्रंसिनो
यूयं मानुषाः । दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्वैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे
वृता भर्गभर्गं म इत्यादिकं भन्त्वं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
ते पुरस्ताद्देव दौचाः प्रसवाङ्कल्पयन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दौचा-
प्रसवकल्पनं । इष्टाग्रनं । अप्सु दौचा । ततो दौचणीया । प्रथम-
मन्वन्वाधानं । ब्रह्मा संस्कारादि करोति । पञ्चदश सामिधेन्यः ।
अथभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
आवह । सोममावह । अग्नाविष्णु आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
त्यानावह । देवां इत्यादि । ये २ ० हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
ग्नाविष्णु स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
वार्चन्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णु महि तत्० षत्
ओम् ये २ अग्नाविष्णु मयि धाम० षत् । वौषट् । अतावानं
वैश्वानरं० भीमहे । ओ० धे० वैश्वानरं नाभिं यजानां० देवा २
वौ २ षट् । त्यान् नु चचिर्यां अवः ०ष्टये । ओम् । ये २ ० हे आदि-
त्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्० अणानि । वौ २ षट् । नित्यः
स्त्रिष्टत् । इत्यायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके वज्र-
यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर
उदूचमशीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । ^२देवंगमायामाग्रासाते
इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदूचमशीयेत्याग्रासाते^३ द्विय-
जमानके । देवंगमायामाग्रासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदू-

१ O (orig.) उदूचमशीयेति तस्मिन्नुपहृतः in marg. निधीयती तस्मिन्नुपहृतः...

२ C adds in marg. यजमानो यावावर्षयो स्यात् । ३ O in marg. शिष्ट...ची ।

चमग्रीयेत्याशासते बज्रयजमानके । अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं ।
 अध्वर्युमन्वारन्धौद्भणानि जुह्वतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना
 मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतीरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्^१ क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्रीयेति सुत्यादित्ये^१ सुत्या उदृच-
 मग्रीयेति सुत्यावज्जले । अग्रीपोमीयस्य पशुपुरोलाशमनु देवसूभ्यो
 हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रैपाणि । आशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवा-
 याशुनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो वृह-
 स्पतये वाचस्पतये ह्यायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये
 नाम्बो^१ मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि ।
 आशुकाः पुनःप्रहृडाः त्रीदयः । आश्रवः पञ्चचयपाकिनो त्रीदयः ।
 उत्तरे चरवः ह्यायना रक्तशालयः । स्वयंजाता त्रीदयो नाम्बाः^१ ।
 तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये^१ अग्निर्होता
 गृहपतिर्हव्यवात्मिः^१ । तं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
 कवीनां^१ वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः^१
 इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः^१ यथा नो अदितिः करत् उप ते
 स्तोमान्यशुपा इवाकरं^१ मित्रस्य चर्षणीधृतो महा आदित्यः^१ इमं
 मे वरुण शुधी हवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने । अग्रीपोमीये.
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इलोपह्वानसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । सवाज-
 पेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्शय
 प्रकृतमनुभवानि ।

^१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो विभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्यपे वक्ष्यते । ताद्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जालीयं दास्यः परियन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान् नवान् नूतनान् कक्षागान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति यजमानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वक्ष्यः संनाशो यस्मिन् तं विततवक्ष्य-मश्वरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः ।

२. धनुः प्रशिद्धम् । इषवश्च । तानुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति श्रेयः । राजानं देवाधिपतिं । राजमात्रं चत्रियमाचम^१ । तं कौदृग्रमिति । आजेरस्वारं । आजिः संयाम-स्त्रेपुष्वसनसमर्थम् । व्यत्ययो वज्रलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थं पठौ ।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्रक्षेप्राग्दिङ्मनशीले स्थूषे शाखे विभिन्वन्ति निखनन्ति । किमर्थम् । आखणाय^२ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्कौदृग्रं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विमेषणलेनोच्यते । इत्थसंवर्तं वा । वेती-

श्वाविकल्पः । इत्ता भूमिस्तया संवते तिरोहितं यया स्यात् तथा कुर्वन्ति । स्युषयोरन्तराले किञ्चित्स्थानिता भूमिर्ध्वंशमभिवितनुयुः । इत्तागन्दस्य ड्यापो मञ्जाकन्दमोर्वञ्जलमिति (६. २. ६३) पृष्ठः । अथ वोत्करमुत्थितं स्युषयोरन्तराले भूमेर्ध्वंशमभिविततं कुर्वन्तीति । एतदिशेषणमयान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् । उद्गतं करात्^२ हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्युषयोरन्तराले भूमेः मकागात् शस्तामात्रं सुक्तोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धुं^३ कुर्वन्तीति । उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः । कात्यायने तु उत्तरेण चाल्वात्तं वगाचर्म कटे विगास्यां वास्तीर्थं वोद्भूतं वा विधत्तनिष्पन्नमिति (१२. २. १२) वेधस्यानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवास्तु । अस्माकं तु स्नानस्य कण्ठोकतादाग्नीध्रमुत्तरेषेव वेधकरणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमास्रणं^१ विधत्तीत्यग्रे (१७. १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विधत्तीत्यपेक्षित उच्यते । तदास्रणम् । वेधं सपक्षेण श्रेण मातिविध्यति । पक्षपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेधधेमिति कात्यायनवचनादर्धं सन्निर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदौति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं सनन्ति ।

९. ऐन्द्रस्य अथमः प्राजापत्ययाज उपालम्भ्यावित्यग्रे (१७. ७. ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य अथमस्य चर्मणा चर्माद्युत्तरलोमानि

१ C व्याख्यायते । कर्तुं शक्यते । १ A उद्गतं करात् C उद्गतम् तं करात् ।

२ C चर्मणाविवधं । ३ MISS ०५० ।

प्राग्धीवाष्पीत्युक्तत्वात् प्राचीनधीवेण बोदीचीनधीवेण वा उपरि-
लोम्ना चर्ममयेर्दोरकैरभिषीयन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्येषे (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव चर्ममस्य उपालम्भस्य साङ्गुले-
नाग्नन्ति । साङ्गुलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणौ स्त्रीपुमांशौ । वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः ।
ईदृग्लक्षणं पुरुषदयं उपकल्पयन्ति । संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
वण्डश्च खलतिय वण्डखलति^१ । सर्वो दन्दो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्भवता
वण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किंचिदाक्षिप्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंध्याजान्संस्नाप्य सद्ः हविधाने च
समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराह्याशालानिशानामिति (२. ४. २५)
शालाशब्दान्तस्य^२ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्भवतो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः ।

१ A वण्डवहति C वण्डखलतिष वण्डखलतिः । २ C ins. तथा ।

५. अथ अनन्तरमेव नवैर्नूतनैः कुशैर्वर्चिभिर्वज्रलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च शिष्टेष्वपि च 'महावेदेः प्रदे-
शेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्यादयः ।

६. स्तरणवर्चिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभारान् अपहस्य प्रातर्हृत्सीकरणार्थं निदधति कुचचित्प्रदेशे स्थापयन्ति । एषीग्रन्थेन दर्भमयो वर्तुस्त्राकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो मक्षारात्रे मक्षारत्रार्थं प्रातरनुवाकमु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रेषेण ।

२. अनुक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसहस्रं सहस्रपरिमितं
प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति ।

४. माष्टेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेतदहर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थं भवन्ति ।
एते के । त्रिष्टुप्सदृशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्राम्नः सवनौयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नौ वा ।
ऐकादग्निनानां वा यः कथिदेकः^१ सवनौयो भवति ।

८. सवनौयस्य पशोरेताधुपाल्नाभ्यौ भवतः ।

८. उपालम्भयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्भयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्क्षर्पणान्तदेतमेङ्गमिश्रं
मेङ्गवन्धनार्थं यत्किञ्चिद्द्रज्जादि तत्सहितं बह्विर्वेदि वेदेर्वह्निःप्रदेशे
मदीतडागादौ प्रचास्य अथवा चालालात्पुरस्ताद्भुङ्क्षतेर्जसैः^१ प्रचा-
ल्लान्तरेण चालालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाम्नीधीयं धिष्यं
पर्यादृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रहृत्य ^२होतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्ता-
त्प्रागयं मेङ्गफलकं विशाख्यौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रगास्तादीनां यस्यस्य वृथादि वेदेर्वह्निर्भवति^३ तद-
येवमेव प्रचास्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाम्नीधीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(६. १२. १३) यावस्तद्गृहपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाग्नीधीयं
धिष्यं गत्वा प्रगास्तादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाम्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाम्नीधीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्य धिष्यान्तरेण कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य
स्वस्य धिष्यस्य पर्यादानीय उत्तरतो धिष्यं]^४ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्तपरया द्वारा सदः प्रहृत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयन्ति ।

१३. ^५स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य
पेङ्गुशुष्कभृन्नारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C. देवेभ्यः । २ A. चभुङ्क्षते । ३ Com. उत्तरतः । ४ A. दक्षिणदेशे ।

५ Com. । ६ A. Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कृत्स्न्यायात् । तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं
द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्वै द्वे ह्यन्दसी
भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः ।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश चक्षुः
अर्धर्चाविमानाः शस्त्राग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाहाव-
रहितं शंसति । अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-
मुपसंशंसति । तस्मिन्वै द्वे ह्यन्दसी भवतो विराजश्च चिष्टुभश्चेति
श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टुभसूत्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
शंसनधर्मो यस्य । अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भृदित्येवमर्थं
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चशः शस्त्रास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकश्रुतिन्या-
येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाप्रतस्य वैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. वैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविद्रेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विपुवति मध्यमाच्छन्दोमात्तौणि षडानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमात्तौणीति । अतश्चोदां चतुर्वर्ण्य सुप्र-
तीकमित्येतद्भवति ।

८. उपालम्भयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्भयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्क्षर्पणान्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं
प्रेङ्खवन्मनार्थं यत्किञ्चिद्भुञ्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वदि वेदेर्वहिःप्रदेशे
नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्ताद्भुङ्क्षतेर्जसैः^१ प्रक्षाल्यान्तरेण
चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं
पर्याङ्गत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रक्षत्य^२ होतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्ता-
त्प्रागयं प्रेङ्खफलकं विशाख्यौ वंशं रञ्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रमास्तादीनां यस्ययस्य दृष्ट्यादि वेदेर्वहिर्भवति^३ तद-
येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं
धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया
(६. १२. १३) यावस्तद्गृहपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाग्नीध्रीयं
धिष्यं गत्वा प्रमास्तादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथो-
क्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा
सदः प्रविश्य धिष्यानयेण कृत्वाच्छावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्यस्य
स्यस्य धिष्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्यं]^४ तत्रतत्र स्थापयन्ति ।
अच्छावाकस्तपरया द्वारा सदः प्रक्षत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. ^५स्रमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य
पेङ्गुशकभङ्गारयोर्मतेन वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C.रेषेन । २ A. अमुद. । ३ Com. उपरतः । ४ A. पुष्पारेषे. ।

५ Com. । ६ A. Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
 छत्तिन्यायात् । तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमान्यं
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्वै द्वे छन्दसी
 भवतो गायत्र्यानुष्टुभश्चेति श्रुतेः ।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश षष्ठः
 अर्धर्चवसानाः शस्ताग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतस्मूक्तमाशव-
 रहितं शंसति । अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्युच-
 मुपसंशंसति । तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति
 श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्तम् । आदिष्टं कथितं शस्तं
 शंसनधर्मा यस्य । अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं
 सूचम् । विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्तूचान्मण्डूकमुत्तिन्या-
 येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य मद्याव्रतस्य वैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. वैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. सुविदङ्गैत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विपुवति मध्यमाश्चन्दोमात्त्रीणि त्रयानि प्रथमे चोत्तमं च
 (११. १३. १२) प्रथमात्त्रीणीति । अतश्चोदां चतुर्वर्ण्यं सुप्र-
 तीकमित्येतद्भवति ।

८. एष वा उ कदांस्त्रैष्टुभस्तृचकृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. त्रैष्टुभं^१ प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०. पूर्ववद्वाख्या ।

११. पूर्वाणि त्रीणि^२ द्वचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते कृत्स्न्यायेन ।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचकृप्तः । कृप्तानि द्वचानि यस्य । यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^३ वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. २७) ।

१३. पञ्चस्त्रिष्टुप्प्रजगतीनामिति त्रिष्टुभां^४ पञ्चःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःशवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाग्बन्धो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव प्रातःशवनं स्यादित्यर्थः । तदाहर्न त्रैष्टुभं प्रातःशवनं स्थान्मोहयति कृप्तपञ्चन्दशो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःशवनस्य कृत्तिर्जातित्यर्थः ।

६.

१. अथ प्रातःशवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं शवनं क्रमप्राप्तं निरूपयत इत्यर्थः ।

२. आ ता रथं यथोत्थ इत्येवमाद्यास्त्रिषुः शस्त्रप्रारम्भाणीया प्रतिपद्भवन्ति ।

३. इदं वसो सुतनन्ध इत्येवमादिरनुचराख्यसृचो भवति ।

४. एष प्रतिपदनुचरत्वणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
द्यात्प्रकृतिभृतादग्निष्टोमान्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
श्वादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्मृष्टार्थं कचि-
दसूचते ।

५. सूक्तविष्टद्भावन्त्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं
विस्मृष्टार्थम् ।

६. पच्छस्त्रिष्टुपुजगतीनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
णार्थम् ।

७. निष्केवल्यस्य मरुत्तया मरुत्ततीयस्य कस्यचिदतिरिक्तप्रकारं
खाच्छन्दोभवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव मरुत्ततीयं
नैतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येति प्राप्तेति (१०. १०. १०) यावत्त-
दन्तर्गर्भस्य सकृत्स्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्यत्वाद्गताज्ञापनार्थमिदं
सूत्रम् । अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः ।

२. कौपीतकिंसमतो ऽयं पचः स्थितिलिङ्गात् ।

३. मरुत्ततीयग्रंथनानन्तरं होता प्रेङ्गवटौ खानयेदिति पैश्वस्य
मतम् ।

४. दानवाचनात्पारम्पर्यवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्भोतुरेव प्रमाणात् । खं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पद्याद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते ।

५. तस्य ^१चतुरङ्गुलपदस्य पद्यात्प्रदेशे उदीचीनायं फलकं निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादहिः^२ उत्तरप्रदेशे च स्वकीयदयोर्दक्षयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु क्रामत्ययान्तलात् खानयेदिति योज्यम् ।

७. ^३हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां^४ वहिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दक्षिणपूर्वं लेखादयं कारयित्वा प्रेङ्गवटौ दक्षिणपूर्वां खानयति होता ।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निचिपन्ति खनितारः ।

९. तयोर्वटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य च्छिन्ने ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रज्जुबन्धनशाखां तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृघट्टणं । भूमिस्थो होता ग्रीर्वंसमितं वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. अस्पीयसि होतयूध्वंवाङ्गमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृषति, परितो

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सुदृढे करो-
तीत्यर्थः ।

१२. तच्चतुर्धानेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४) । तेषु
षच्छिद्रेषु^२ अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुदये गन्विदयं^३ वद्धा रज्ज्वो-
द्यतुर्भिरनौद्यतुषु^४ च्छिद्रेषु परिबधति यथा न संभश्येत । रज्जुच्छि-
द्रेषु भ्रंशनभिया गन्विचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवधीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तदयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खन्सूणामुत्तरेण
वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा वध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तदयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खन्सूणां दक्षिणेन
वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा वध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तमेङ्खलफलकं सुदृढं वद्धा तथा प्राच्यति अधः प्रचिपति
यथा प्रचिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमाचेषेण स्याद्भवतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रादेशे प्रागयैरुदगयैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिनिवद्धं^५ यथा भवति तथा पर्वयति दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध सुदृढं वद्धोत्तरस्यां प्रेङ्खन्सूणाथामपा-
ञ्चयति^६ उत्तरस्यां विग्राह्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्तरीयग्रंथनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्भोता ।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।
२. होतृधिष्यस्यागतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।
३. तं होतृधिष्यस्यागत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यं
उप नु रमा ३ इति ।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्यूपामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्दारेण निष्कस्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीधीयं धिष्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा यथात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजाम्बकः सन् सुवेणाज्यस्याख्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावाङ्गतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाङ्गतीनामियं प्रथमा ।
२. मन्त्राणामन्वाचरत्वान्निष्ठणामाङ्गतीनामचोत्तरचापि^१ स-
होपादानम् ।
३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपरा-
स्त्रिस्तथाङ्गतयो होतव्याः ।
४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमौ ङ्गत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।
५. स्रुवं स्यात्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति ।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं^१ धिष्णं पर्येत्याग्नीध्रगृह्यात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसो ऽऽग्ने गत्वा^२ अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा सुति-संज्ञका । तामुत्तरेण प्राञ्जुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् ऋपाञ्जपति ।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति । कौदृशेषा परिमादसंज्ञे-ति चिन्वते । रुढा वा रैथौगिकी वेति । अत्र योगो न दृश्यते । अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रुढिर्योगाद्दलीयसीति रुढिरेवा-अयणीया ।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमचैव^३ सदसः पुरस्तात् सुति-मुत्तरेषेव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते क्षीता ।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते दहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-पतिष्ठते ।

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । २ A •पर्यन्तं । ३ C •दिकेवेति ।

४ C •मादाञ्जपानन्तः ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुष्क-
मुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यज्ञःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति
तथाप्यस्रच्छाखायामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य
विकल्प इत्यनुमीयते । यदुत्तरवेदावग्निराहितो^१ भवति तथा
वति भग्निद्वयस्य दौप्तस्थाग्नेरेव पूर्वाधर्दिभागान् कल्पयित्वा क्रमे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुचचिद्गतोपस्थास्यत इति मत्वाचैव ति-
ष्ठन्नित्युच्यते । अथेत्यानन्तर्ये ।

८. केचिदेवं वदन्ति । सद्मः पुरस्तात्स्फुटिमुत्तरेण स्थित
आदित्यमपश्यन् शाखाया आकाशं हत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्टो-
पतिष्ठते ।

९. शाखाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देस आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
सस्यमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तथायं मन्त्रः करणत्वेन^२
विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुनाहृत्य सद्मः प्रविशेत् पूर्वा-
त्केन संचरेण प्रेक्ष्य फलकस्य पश्चाद्गच्छेत् ।

१२. प्रेक्ष्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तप्रेक्ष्य मन्वारभ्याविमुञ्च-
न्वाग्यत आसीताय समधिसृष्येति (१७, १६, ५) यावत् ।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं कन्दोगेः ग्रीर्षणान् शिरोरूपान्
द्वचान्निगादयेत् । गापयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सद्य संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादानन्तर्गत एव संवादस्त्वार्य उच्यते । तन्न
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्रैत्यये विश्वे देवा मम शृण्वन्तु
यज्ञिया इत्येतास्तिष्ठ च्चः स द्वृष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याक-
पादसमुदायस्य द्वृष्णींशंसंज्ञा । हे अध्वर्यो तस्मिन्द्वृष्णींशंसे प्रति-
पादं^१ द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः । आत्मनो विद्वत्त्वा-
त्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि^२ वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे^३ । होतेवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत्तं पदानु-
षङ्गांश्च विद्वतान् शंसिष्यामि तत्र तया अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रस्तोतारमाह । हे प्रस्तोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परि-
शिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्^४ । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
न्वसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं महानित्यादि जप्रव्यमसि ।

५. परशाखोयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
पार्थिकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

१ A ms. इति । २ A वैपरीत्यम् । ३ A निराक्षिपवे । ४ O शिष्यन्ति
A श्रूयन् ।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं वृषीः कुर्वन्त इत्युक्तम् । यत्र काले तद्ग्रातामन्धारोक्षणं करोति तदानन्तरमेव प्रस्रोताप्रतिहर्तारवेव वृष्यावारोक्षयतः ।

७. एतत्सूत्रकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां वृषीकरणकाले उपग्रातारो ऽपि प्रतिपुरुषं वृषीः कृत्वास्मिन्काले ऽधारोक्षेयुरिति ज्ञायते ।

८. कदाचिदपि पव्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्धमिदं सूत्रम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात् ।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पव्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः ।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनेर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः ।

११. तं तस्मैव स्नाङ्गुलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाग्नन्तीत्युक्तम् । अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिर्मृषमस्य स्नाङ्गुलेनाहन्ति ।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम् । तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो ऽघोषान् कुर्वन्तीति ।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्यव्यन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं भवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो वैमहाश् इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति ।

१५. अप्रादक्षिण्येन चिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिखण्डं
परियन्तीति ।

१५.

१. अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतमुपकृतं रथ-
मग्निब्रह्मसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेद्यं सस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति ।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्त्रीषु धतुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. न राजा वा राजमात्रो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राञ्छ्यौ प्रक्रे स्रूणे (१७. ५. ५) विमि-
न्वन्त्याखण्डित्युक्तलक्षणमेतमाखण्डं त्रिः कृत्वा विध्यतीति ।

५. तमाखण्डं पञ्चमहितेन शरेण नातिविध्येत । आखण्डसंलग्न-
मेव^१ शरं करोतीत्यर्थः ।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीय-
द्वितीयशराभ्यां सपञ्चवेधो मा भूदिति सूत्रान् आखण्डे चथो ऽपि
शराः संलग्ना एव कर्तव्याः ।

७. तं रथं प्राञ्चमुदञ्चमुत्तरपूर्वस्थां दिशि अघ्नन्ति शिथिल-
यन्त्यध्वर्यवः ।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्थानेव विमुञ्चन्ति योक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्रोता स्रोत्रियाणां सप्तकं परिश्रित्य वेलेत्याह तदा होवा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्रोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिस्तन्नाहुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सचैव संमृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागयं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागयं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति ।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमधतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके इयतः स्थिते चिरभ्यन्व चि.कृत्वः श्वासं सुक्ता चिरभ्यवानिति चि.कृत्वः श्वासं प्रतिमृश्यातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य मंलग्रं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो इतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को इधीत्यादिकं मन्त्रं जपति । इतिकरणश्च मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थं इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्ममंलग्रं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो इतिहरन् रुद्रास्त्रेत्यादिकं मन्त्रं जपति ।

३. अथोत्तरं भागमुरःमंलग्रं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयमानप्रदेशात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्रेत्यादिकं साघाज्यायेत्येवमन्त्रं मन्त्रं जपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंघृष्टं^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विश्वे ता देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्खफलकरञ्जु अन्तरेण समधिसृष्ट्य आरुद्ध प्राग्यौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्खफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वो नीत्वा^२ उपेत्याथास्मिन्पुत्रादयस्त्रिष्टनीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोन्नतमुपस्थं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्राग्येण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्भागमुपसृष्टति । प्रजापतिद्येत्येवमादिना मन्त्रेण । इतिकरणी मन्त्रान्तज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राञ्जमुभयक्षस्तमन्निवेशं कृत्वा^५ सं वागित्यादिकं स्वर्ग-मिथ्यन्नित्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विसृष्टो वाचो मत्सरो अन्यशुभदेशो यथा^६

१ C संघृष्टं । २ C नीत्वा उपेत्य थास्मिन् । ३ C om. न । ४ C om. प्रादेशेन ।

५ A ins. सं कृत्वा । ६ C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिनीषमाणं उपवचणं^१ स्तुतिपरं आस्ते^२ यावत्सोत्रं प्रवदन्ति ।

४. प्रस्रोतप्रतिहर्तुं उद्गातृप्रध्वर्युव्यतिरिक्ताः^३ सर्वे गृहपतिमहिता दीक्षिता अन्विजो वा यत्र अथ समधिसृष्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्खगवरोहणं करोति तदा दृष्टीरधिसर्पेयुः धिष्यन्तो धिष्यसंनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिषिद्धम् ।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिग्रिथ्यते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवदृषन्ति । उपरमयति होता ।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति ।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्युक्तम् । अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिग्रेषे^४ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्ववदिति नोक्तत्वात्सहदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उपनिधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागतं गच्छन्तीति ।

१०. वाग्यमनावधर्थं सूचम् ।

११. प्रस्रोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावदनुवषट्कारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्यं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमाह्वय (७. १०. ९.) ग्रंसतीत्युक्तत्वात्तदनन्तर एव आहावो युक्तः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य^१
वदति तथातितरामुच्चैराद्भ्य चिरुपांश्च द्विकृत्य त्वर्षींशंसं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आषावधर्मापदेशः । अत्र तमेवाहापमनूद्य त्वर्षीं-
शंसंबन्धं विधाय तस्य त्वर्षींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
वाचुय्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण उच्चेत्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राणसंधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राणसंततं त्वृष्णींशंसस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्याहावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्तम् प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवेतदुक्तं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राणरूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु आहावस्योच्चेद्वाङ्मकारस्योपांशुत्वात्सहसंधानं न युज्यत इति चेत् । सत्यम् । न दोषः । आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेधजामहवधत्काराणामुच्चेद्वा ज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात् प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वधद्वाराविति । आगूरिति तेषां येयजामहस्य संज्ञा । एवमत्रापि उच्चेराहावं कृत्वा उपांशुधर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संततेन त्वृष्णींशंसपादस्य^१ संधानं कार्यम् ।

२. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणांश्चां ढूष्णींशंसंज्ञा ।
तास्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थयेति (७. १६. ५)
प्राप्त^१ प्रणवमकुर्वन्^२ पच्छः शंसेत् । अथैतं ढूष्णींशंसुपांशु शंसति ।
वाग्वा एतदह^३ मनस्वूष्णींशंसो मनसैव तदाचं समर्धयतीति श्रुतेः ।

२. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां मरुत्वतीयानिष्कैवल्यमिति
(८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्कैवल्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुच्चै-
स्तरां मध्यमस्त्ररे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योच्चैदान्तूष्णींशंस-
स्योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं
शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्त्ररो ऽनूद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः सोमो राजनं वृष्टमित्युक्तम् (१७. ७. ३. ४) ।
तस्य वृष्टस्यायं स्तोत्रियसूचः । ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसतीति
स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र साहचर्यम् । कथं तर्ह्यत्रानुरूपभाव इति
कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपभाव इति । अनुकलादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
नवर्चमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमसूचः स्तोत्रियत्वेन विहितः साहचर्या-
दपरो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
मन्तरेण द्वितीयसूचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुकलाभावे ज्ञा-
पकमप्यस्ति विरेवाङ्गयते स्तोत्रिये निविदे परिधानीयाया इति
(१८. २१. ३) । त्रिव्येव स्थानेष्वहाववचनात् ज्ञायते नात्र
कश्चिन्तृची^४ ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्यहावेन^५ भाव्यम् ।
स तु नास्ति तस्मान्तदभाव एव^६ वैषम्यादपि द्वितीयसूचो ऽनुरूप-

१ O प्राप्त । २ O (in marg.) संतनीपमन्ने कुर्वन् । ३ A एतदहकनि
C अहकनि । ४ C कायेन् । ५ A तर्ह्यिद्विरेव । ६ C om. एव ।

तेन न भवति । कथं वैषम्यम् । स्तोत्रियस्य प्रथमस्य द्वचस्यान्वो
ऽर्धर्चे उच्यन्ते न द्वितीयस्य द्वचस्य तस्मादपि द्वितीयस्तृचो नानु-
रूपत्वेन शस्तव्य इति । पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्धयर्थमेव तस्य शंसनं
युज्यते । तस्माद्चानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सकृद्गणने एता नवर्चः
संख्येयाः ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यये (१८. १. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सकृद्गणनेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्युक्-
संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको^१ भवति ।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतथा पादश्च
उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते
नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदशब्दे-
नेयम्युच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गसूत्रमयथापि भव-

तीति वैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम् । तत्रैव प्रयोग-
प्रकारं विवरीतुमाह ।

१५. तदिदाम् भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम् ।

१६. यतो जज्ञ उयस्त्वेषनुम्णो नदं योयुवतीनो इति ।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति श्रून्पतिं वो अघ्नानामिति ।

१८. अतु यं विश्वे मदन्त्युमा धेनूनामिपुधसोमिति ।

१९. एवं नदेन विद्वतामित्यर्थः ।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिमृषो^१ नदेन
विद्वता^२ अनावृत्ताः शंसति ।

२१. एवं नदेन विद्वता तदिदामोयसूक्तस्य^३ या द्वतीया
स्यक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धर्चात्सृ-
जति । स्वादोः स्वादोयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्नानाम् ।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिपुधसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ द्विपदानामिमा तु कमित्याद्यानां
सुरस्ताच्छंभेत् ।

२३. पूर्वाक्षं पञ्चविंशाख्यमात्मानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं
शंभेत् । सूददोहःशब्देन^४ किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीक्यद्वयं
ता अस्य सूददोहस इति । अर्धर्चशःशंसनं प्राप्तमेवानुच्यते ।

१ A • तिष्ठ • C • तिष्ठ • । २ Com नदम विद्वता च । ३ Com. तदिदामोय
A in marg. ४ C • दोहस इति ।

२.

१. अथो यमेवैतमृद्भयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संकुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षणानि शीर्षि वा अस्य शीर्षाः कपालानि भवन्तीत्यर्थादास्रीष्टेव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिन्द्राधिन^१ इन्द्रो दधीच उद्देदभि श्रुतामघमुदु त्वं जातवेदसमित्येतेषु^२ सामगाः सुवन्ति । अत एतान्येव शंसेत् । तच्चेन्द्रमिन्द्राधिन इत्यच द्रचे प्रथमाद्वतीयाचतुर्थी^३षु सुवते अतः ताः शंसेत् ।

२. इन्द्रो गवशात्पचान्नरमेतत् ।

४. ते इन्द्रो गा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. इन्द्रो गानां विकल्पो ऽस्ति नवर्चं श्रुतत्वं द्रचे वेति ।

७. इन्द्रो गैः प्रथमे द्रचे सुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिन्द्राधिन इत्यादीनां पञ्चानां द्रवानां^४ मध्ये ये द्वे द्रचे इच्छेत्ते उदु त्वं जातवेदसमित्येतस्मात्पृचात्परे शंसेत् ।

९. महति शस्त्रे विस्त्रतिशङ्कया प्राप्त एव शस्यधर्मः^५ सर्वचा-
नुद्यते ।

१ A C (see. h.) om. the vers इन्द्रेण चं हि contained in the text of the Sūtra. C in marg. उनिडनीजषा । २ C (in marg) पचानां द्रवानां ।

३ A om. द्रवानां । ४ C शस्यधर्मः ।

३.

१. पुरुषस्य घोवारूपमित्यर्थः ।
२. अस्य ढचस्य शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः ।
३. तं इव ढचमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामचां शंसति । सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
२. शस्त्रधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।
३. असोचियत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं^१ वचनम् ।
४. अत्राप्यनतुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं^२ वचनम् ।
५. प्राप्त एव शस्त्रस्थानुवादः ।
६. अधर्चंशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते ।
७. तदिमौ पक्षौ व्यतिपजत्यविवर्हायेति श्रुतेः ।
८. अथेतं प्रहस्तकं शंसति । ता वै तिस्र ष्यचो भवन्ति^३ ।
- चीणि वा अस्य पाण्डेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।
९. निगद्व्याख्यानम् ।

५.

१. इयं द्वितीयाद्या । अद्याग्रध्वेन^१ वाङ्मरुच्यते । अद्या त
इन्द्र स्वविरस्य वाङ्म इति वाङ्मोरभिहूपेति श्रुतत्वात् ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

४. कृतव्याख्यानम् ।

५. ग्रन्थभेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पचयतिषञ्चनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. कृतव्याख्यानम् ।

१०. अथमपि प्राप्नोतुवादः

११. महस्तकसंज्ञकं षचमित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुरक्षराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां कन्धसां सप्त षषानि ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चतुष्टुतीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौतीति धर्मकम् ।
५. पृथक्सूत्रकरणं ग्रन्थभेदात्^१ ।
६. गतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीवृहत्पुष्टिद्वयमित्यर्थः ।
२. एतया च्चर्चा^२ अग्नीतिद्वयात्मके गायत्रीकन्दस्क च्चर्गाः प्रारभ्यते ।
३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
४. अग्नीतिमध्ये द्वया गण्यन्ते ।
५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
७. तानि भ्रमस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्सूत्रानि भवन्ति ।
८. पूर्वा भाग इत्यर्थः ।
९. अपरो भाग इत्यर्थः ।
१०. गायत्र्याग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
१६. श्रीर्षण्यद्वयमध्ये उत्तिष्ठन्नोजसेति द्वयः श्रुतः । तस्मिन्वदा कन्दोगाः स्तुवन्ति तदाच तमुद्धरेत् ।

१ C ग्रन्थभेदात् । २ C गायत्र्या instead of च्चर्चा ।

१०. यदि शीर्षच्छट्टमध्ये अस्मिन् सुवते तथायश्रीतिमध्ये उद्धरेदेव ।

१८. अश्रीतिमध्ये गच्छन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति ।

२०. गायत्र्यश्रीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री मध्यमौष्णिही मध्यं वार्हतौत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् । अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

२१. आहावरूपत्वादनन्तरांग्गणनम् ।

८.

१. दृष्टतीसंबन्धिनीमश्रीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. दृष्टतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तत्रेमाः प्रत्यक्षदृष्टत्यो ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षदृष्टत्ये इत्यग्रे (१८. १०. ४) वक्ष्यते । तत्रेतास्त्रिस्रो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गच्छेते ।

५. विंशतिमध्ये गच्छन्ते ।

६. चत्वारिंशत्तृचानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्षदृष्टत्यः गच्छन्ते । तत्र धाः पुरतः गच्छन्ते ना यताः प्रत्यक्षदृष्टत्यः ।

७. शस्यन्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यग्रे (१८. १०. १२) वक्ष्यते ।
तत्रैते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्काभ इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य मो पु नेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः शक्र इत्यादीनां यथा प्रगाथानां मध्ये चयः प्रगाथाः
शस्यन्ते चैन्यरिग्निष्टि । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम् ।

१७. ये निविद्धः पूर्वतः प्रत्यञ्चष्टत्वीविंशतिदयमध्ये शस्यन्ते
त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः ।

२. प्रत्यञ्चष्टत्वी भवन्ति ।

२. महे चन त्वामित्यादीनां विंग्रतिं शस्त्वानन्तरं सूददोहसं
ग्रंसति ।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोभसवोश् इत्याह्वय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवगृह्य समग्रसूक्तां, शस्त्वा
इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजाते-
भिरुचहा सेदु ह्येतिरित्येतां निविदा सह निवित्संलग्नां ग्रंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावनन्तरेण त्रिष्टुभैर्विदौ^१ वैश्व-
मित्र्यावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यग्रीतिः सूददोहा विंग्रतिः
प्रत्यचष्टहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंग्रतिः प्रत्यचष्टहत्यः सूददोहा
निविद्धानीया निविद्धेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागे ऽपि निवि-
त्संग्रंसनीया^२ सूददोहाः पञ्चविंग्रतिः प्रत्यचष्टहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंग्रतिः प्रत्यचष्टहत्यः सूददोहा श्रौष्णिह्यग्रीतिरिति ।

२. महे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंग्रतेषांः पञ्च परिग्री-
ष्टास्ताः^३ ग्रंसति ।

१ A त्रिष्टुभैर्विदि । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg.
यां सा एव इत्याद्याः ।

३. प्रत्यवष्टवत्यो भवन्ति ।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः ।

५. उक्तार्थम् ।

६. तेषां त्रीनादत्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।

८. चत्वारिंशति भवति ।

९. चत्वारिंशति भवन्ति ।

१०. प्रगाथा भवन्ति ।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।

१२. सूक्तपद्धे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्गत्य पञ्चिंशति-
प्रगाथान् शंसति ।

१३. पूर्वं चतुर्दश वालखिल्यानां पञ्चिंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११.

१. सुगसम् ।

२. प्रत्यवष्टवत्यो भवन्ति ।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यवष्टवत्यो भवन्ति ।

४. ते सूक्ते अर्धशंसस्ते शस्त्वाथ नार्हत्यमीतिषमाप्यनन्तरं सू-
दोदशं शंसति ।

१२.

१. एतथोष्णिक्कन्दस्कामश्रीतिं प्रारभते ।
२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।
तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।
३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश द्वचानि भवन्ति ।
४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।
५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।
६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः ।
७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्त्रिंशत्प्रत्यचौष्णिकस्तृचाः (!) ।

१३.

१. श्रीष्णिह्यश्रीतिसंपादनार्थम् ।
२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. श्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. श्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये ग्रस्यन्ते ।

१०. द्वादशश्रौष्णिह्यश्रौतिमध्ये भवन्ति ।

११. ग्रस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदिह्यार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संघिद्धामिषुष्णिग्भिर्वंशं समारोहा-
णोति श्रुतेः ।

१४.

१. वग्नशब्देन वग्नर्धिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्चग्रस्यभौत्व-
र्गिकम् ।

२. वग्नशब्देन किमुच्यत इति संदिह्यव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं
त्वावतः पुरुवशो इति ।

३. विशेषस्त्वर्धर्चग्रस्यमपवदति । तस्य वग्नस्य सप्तदशौ षड्
जगतीकन्दस्का । तां पच्छः शंसति ।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणोति पङ्क्तीनामिति
(७. १६. २) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणोति पङ्क्तीनामित्यु-
क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अग्निस्सूक्ते कन्दोवडत्वात्प्राप्तो ऽपि ग्रस्यधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तौ पुरस्ताद्धिपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. ११) ।

अतो ऽत्र शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्वद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्त्रादोः स्त्रादीयः स्त्रादुना सृजा सं पतिं वो अघ्यानाम् ।

अदः सु मधु मधुनाभि योधौर्धनूनामिपुथसो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽत्र ग्रस्तव्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्ग्रंथने चतुर्विंशति-
कलः ग्रस्ता भवति ।

१५.

१. अथेति वग्रग्रंथनामन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यथे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्ध्वस्मै दधातास्यान् । वज्रमेको विभर्ति हस्त आ-
हितम् । अथा वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्त्रिस्र एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः पञ्चः ग्रस्यन्ते ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्नानाम् ।

अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धेनूनामिपुध्यसो ॥

इतीयमृक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽव प्रस्तथा एवे-
त्येतदर्थं वचनम् ।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अच द्वियदानां प्राक्प्रसने चतुर्विंशति-
कालः प्रस्ता भवति ।

१५.

१. अथेति वप्रप्रसनानन्तरम् ।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यथे (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
तच्चेताः पञ्च गण्यन्ते ।

३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. आ धूर्ध्वसौ दधातायान् । वज्रमेको विभर्ति हस्त आ-
हितम् । अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्त्रिस्र एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते ।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः पञ्चः प्रस्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाष्टाचरस्तु प्रणवनीयः (७. २६. १०) इत्येतद्दुर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय. (७. २६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्दुर्मय्याष्टव्यर्थमिदं सूत्रम् । शंसं गायत्री-सुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छ्रुत्येत्यर्थः । द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

३. विस्पष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. श्रावणमिति छन्दसामन्वर्थमंज्ञा । कियन्ति च्छन्दांस्रचो-
यन्ते । जागतपाङ्गवेराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तवचानि शंसती-
त्यर्थः । चतुस्तत्तरवचेषु च्छन्दसामानुक्तोन्म्येन वचानि प्रस्यन्ते । अत्र
तु तद्वैपरीत्यम् । श्रयो एतान्येव पुनरर्वाचौनि भवन्तीति श्रुतौ
दृष्टत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्^१ ।

४. प्राप्त एव शस्यधर्मां ज्ञूयते विस्पष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येत-
द्दुर्मयम् ।

१ Com. the last three words.

६ अत्रापि प्राप्त एव धर्माऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि कृन्दांस्त्रावपनसंज्ञकान्यवरोहेण शस्तव्यानि ।

१८

१. आनुष्टुभमिति समूहाद्यै भिन्नादित्वाद्दण् (पा० ४. १. २७. ३८) । अनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । समासायं समासाय-
क्रमविशिष्टम् । गायन्ति त्वेत्वारभ्य ग्राम इत्येत्येतत्पर्यन्तं समा-
सायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः । गायन्ति त्वेत्वारभ्य प्रथमसूचश्च-
तुरुत्तरद्वेषु शस्तवात्परित्यक्तः ।

१. आनुष्टुभे गण्यन्ते ।

२. अनुष्टुप्समुदाये गण्यन्ते ।

४. गण्यन्ते^१ । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपाचि ते मह
इत्येकपातिनौषु दशसु दृहतीषु शस्तवाद्बृहस्पति । उभयोः सूक्तयोर-
न्यात्त्रिष्टुबुत्सृष्टा ।

५. गण्यन्ते ।

६. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गण्येते ।

८. अन्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

१०. अन्यत्तृचो गायत्रः परित्यक्तः ।

११. स प्रथया कवितृध इति द्वचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्यु-
त्तमा तथा समृद्धमिति श्रुतेः ।

१२. गण्येते ।

१३. नव गण्यन्ते ।

१४. पञ्च मण्यन्ते ।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्सुदायो ऽर्धर्चगः शस्यते ।

१६.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां प्रतं शंसित् ।

२. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचनित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्प्रते
प्रथमं शस्यते ।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति ।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम् । चकारः
सर्वत्र समुच्चये ।

५. द्वादशर्चं चैतत् ।

६. अष्टर्चपञ्चर्चं विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्यदिति
श्रुतेः ।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम् ।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य शंसेदामं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः ।

८. षड्द्वयं वसिष्ठस्य शंसेद्वाभिष्टं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः । एव-
मेतत्परिधानीयामरुद्रणने त्रिष्टुभां शतम् ।

१०. तत्र त्रिष्टुप्शते वासिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्ये-
त्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुपज्ञान्ब्रह्मण्यमाणाञ्ज्मति । तदर्थं यो
व्यतीरफाण्यदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धं चैं शस्त्रा उपरमति । यूयं
पात स्वस्तिभिः सदा नोऽथो व्यतीरफाण्यत्सुयुक्तां उप दाग्ण्ये इति ।

२०.

१. तको नेता तदिदपुरतीदु शक ओहतो इति ।

२. यथा उपमा यो अमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति ।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।

४. यथा पथ्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रथमिति ।

५. यथा स षडन्मर्हियं मृगं पिचे भाचे विभुक्तो^२ । उदु
ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या इति ।

६. ओंश्मावोश् एवेदिन्द्रं वृषणमिति ।

७. त्रिष्टुप्शते सरुद्रणितत्वात्मंदेह्युदासायं प्राप्तार्थानुवादः ।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्रा समान्तरीत्यादि जपित्वा
महदमोत्यादि जपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिक्रवः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषा मरुदेव गण्यते । यावच्छस्त्रं शस्त्रे यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं वृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं नदेनोपसृष्टं शंस-
तीत्युक्तम् । अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी । सा
पञ्चविंशतिक्रवः शस्तापि वृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव । ऋते त्वर्षीं
शंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्त्रिस्त ऋचो वृहतीसंपत्तये^१ न
गण्यन्ते ।

२. स्तोत्रियायाहातो ऽनुरूपाय धाव्याये प्रगाथाय सूक्ताय
निविदे परिधानौघाये चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्त्रिवेव
नियम्यते ।

३. स्नाननियमार्थं सूत्रम् ।

४. पिवा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. होत्रा याज्याया वपङ्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात् ।
ग्रामर्षकाः प्रेङ्क्षं यश्चन्ति र्देषदिसुञ्चन्ति ।

६. आगच्छन्तमध्वयुं [समादृतमवहस्रं ज्ञात्वा प्रेङ्क्षात्माङ्]^२
प्रेङ्क्षंसनिधावेवारोहति^३ । न तु धिष्ण्योपरि ।

७. धिष्ण्यस्य पश्चात्सुस्त्रामनार्थम् ।

८. ग्रहं प्रतिगृह्णन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति । .

१ A ins. आद्यनि प्रत्युपपद्यता चो । २ A संपत्तये C संपत्तये । ३ C om.
the words enclosed in brackets. ४ A ऋचीचति ।

८. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः ।

१०. अस्मिन्नहनि भवतीत्यर्थः ।

११. तस्यातिघाह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भवः कार्यः ।

१२. क्रमार्थाऽनुवादः ।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृतेरनन्तरम् । अतो ज्ञेतीर्यतो मा-
ध्यन्दिनं सवनं कृप्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्मयार्थः ।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य^१ एकाहात्प्रकृतिभृता-
दग्निष्टोमात्तायते^२ । अत्रापि क्रियते ।

४. सुगमार्थम् ।

५. इदमपि तथा ।

६. इदमपि तथा ।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः । ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्त्रं कृन्दो-
विशेषत्वात् । इतरासां पञ्चोऽविशेषात्^३ ।

१ A नित्य एष एत एकाहात्प्र ।

२ A Om. तायते ।

३ A विशेषान् ।

A adds the following passage इदं च सूक्तं अस्मिन्सूक्ते श्रौतिर्निर्माद्य अस्मि-
न्सूक्ते न चत्यायात्प्रथमिधानात् अस्मिन्सूक्तानापन्नत्वात् इदं सूक्तं तथा च नृतिः
अस्मिन्सूक्ते इति इति ।

८. ऐकाहिके निविदं दधानीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्दृषणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते । एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अथानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायजीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्रये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायजीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायजीयस्येत्युक्तम् ।

७. 'यदि सामगा इलादिसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः । तथा सति किं स्थादित्याह ।

८. संज्ञासौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. ऊन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः ।

इलादं सामाग्ने तवेति प्रथमे द्वचे गेयमिति पचे उक्तौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ । यदि त्वग्ने तवेति द्वचद्वये स्तुवैरंस्तदाग्ने तवेति षट्
स्तोत्रिय अग्निनेति षडनुरूप इति]^१ प्राप्तमेवैतद्विषयार्थमनूयते ।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

१२. एतावपि संलग्नावेव स्तोत्रियानुरूपौ । क्रियांसु विग्ने-
पक्षमाह ।

१३. अतिष्ठतिच्छन्दस्त्वात्पठौमुद्धृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा
एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः ।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् शंसने तद्विचतु-
रम् । एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रथौति द्वाभ्यामवसाय द्वा-
भ्यामिति (७. २ ६. ११) शस्त्रधर्मण न पदं च पुनःपदं
चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २ ४. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽव-
सानरहितविशिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिञ्छस्त्रे तदेवंविधं
विचतुरं शस्त्रम् । शंसनमतिच्छन्दमामग्निं होतारं मन्ये द्वास्त्रन्तमि-
त्यादीनां स्तोत्रियानुरूपार्था भवतीति प्राप्तमेवानूयते । अपूर्व-
स्थार्थान्तरस्यासंभवान् ।

१६. दृहद्रूपन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुशंसनस्य निषेधो ऽस्ति ।
अतो ऽत्रापि योन्यनुशंसनं निषिध्यते । न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः
शक्या भवतीति ह स्माह कौपीतकिरिति युतेः ।

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो महतो वसित्येतान्याग्निमास्तशस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिशब्देन महत्तृतीयप्रभृतौन्येतस्याऋः सर्वाणि सूक्तान्युक्तानौत्यर्थः ।

२०. तदेतदह्नरग्निष्टोमसंखं भवतीत्यर्थः । छन्दोगवशादुक्त्यसंखं^१ भवतीत्यर्थः । अथ यद्यभिजितं (१२. २७. ४) विपुवन्तं वृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाप्रतोयमह्नरित्युक्त्यानि कुर्यात्तुर्विभक्तान्युक्त्यानीत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंखमेतदह्नः परिसमाय प्राक् प्रातरनुवाककात्तादेता^१ रात्रिं वसन्ति निर्यापारा यथासुखं स्वपन्ति सत्त्रिणः ।

२४.

१. सत्त्रिण इति शेषः ।

२. यः प्रायणीयो निज्जातस्वरूपः । उदयनीयो ऽपि स एव । विशेषस्त्वथ्यते ।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वाङ्करक्षाम्बाध्य वस्तादिना बद्धा प्रेषानाह । यद्यपि करसौ बाहू कर्मणां प्रक्षाताराः

विति करस्वशब्दो वाङ्मवचनस्तथाप्यत्र तदवयवभूतानां नखानां वाचकः करस्त्वानिति वङ्मवचनानुपपत्तेः^१ । करे छान्ति रुहन्तीति करस्वा^२ नखा धात्वनामनेकार्थत्वात् । वङ्मकरस्वसंप्रेषणप्रयोजनमदृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामयनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि दीक्षाकाले यानि^३ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति । वाशब्दो ऽवावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कस्मिंश्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं निहितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय च मासाद्येत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवरात्रान्तर्गतत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्ध्वंसु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा^४ प्रथमपटले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु चतुर्ध्वंसु नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु चतुर्ध्वंसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वाचिंशद्दहरात्मकै धारयितव्यानि । उत्तराय च मासाद्येत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात् । अतश्च वैषम्यम् । तस्मादुत्तमाय च मासाद्येत्ययमेव पाठः साधीयान् ।

७. अथेतराग्रथमोत्तममासनवराचवर्जितान् दग्ध मासान् अ-
जिनानि पाविश्यात्^१ कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राण्डकक्लि-
न्नानि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ^२
दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुद्यनौयातिरात्रे संस्थितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतौवरीयहणं चेत्युक्तं (१३.

४. २०. २८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन्न भवति ।

१०. इह मद्^३ एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रथतिस्विति
(१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सत्तिण इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकाराद्द्वयवचनम् ।

१२. सत्तिणश्चमसाध्वर्यवद्य ।

१३. सत्तिभिरिति शेषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समहाव्रतं सन्नान्तरं
प्रारम्भुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्गमिश्रमादधत एव । बुधान्
धारणपोषणयोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारण्यमाना न^४ भवेयुस्तथा सत्यादीषु^५
प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निषात्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ग-
फलकमपि तत्रैव प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

१ A पाविश्यात् । २ C वसनविशेषविधौ । ३ O इहमद् ।
४ Com. B । ५ A चादिषु ।

१६. श्रवणमवेतीत्यत्र निज्ञातपदार्थस्वरूपः ।
 १७. प्राचणीययोदयनीया व्याख्यातेत्यत्र ।
 १८. मैत्रावरुणी वग्नानुवन्धा पयस्था वेत्यत्र ।
 १९. व्यत्ययो वृद्धलमिति तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
 अनुवन्धाया वपाकर्मणि समाप्ते^१ । वेदेर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षि-
 णार्धं च दक्षिणार्धं ऽर्धद्वयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्माद्दक्षिणा-
 परार्धाद्दक्षिः^२ पश्चाद्भागे पटकुटी^३ कृत्वा सर्वे दीचिताः केशमश्रु-
 वपनं कुर्वते ।

२०. वैधवपनं कच्युच्छवर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्बोधनार्थं
 सर्वाणीत्युक्तम् ।

२१. स्रतिप्राप्तमपि विधिष्टद्धानार्थमनूयते । विशेषस्य बद्ध-
 कालमस्मात्त्वात्सर्वमलापकर्षः ।

२२. चन्दनकेशरसुगन्धितिलकमाल्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णभरणादि-
 भिः स्वशरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । दधानमलंकरणं च पत्नीना-
 मपि समानं मलिनताविशेषात् ।

२३. सुलंकृता दीचिता उष्णीषान् शिरोवेष्टनानि पर्येच्छन्ति
 षधन्ति । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनुवन्धाया
 अनुवन्धायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति ।

२५. षट्पयश्रुतान्ता अनुवन्धा संतिष्ठते समाप्यते ।

२६. तस्थामनूवन्ध्यायां संस्त्रितायां समाप्रायां गृहपत्यरण्योः ययामंप्रकीर्णमेकीक्षतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः ।

२७. गृहपतिप्रभृतयद्यात्वात्तोत्करावन्तरेण उपनिष्कमणं कुर्वन्ति ।

२८. सात्त्विकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धता-
वोचिते सप्तदश अन्यायतनानि श्रमिस्थानानि कृत्वा ततः ।

२९. तानि गोमयोपस्त्रिभानि कृत्वा ।

३०. तत उद्वसानीयेष्टिसुप्रक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्यनं कृत्वा गृहपतिव्रद्धादयः स्वान् स्वानग्नीन्संस्थापयन्ति ।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येतिकर्तव्यतया इदं विष्णुरित्य-
नेन सर्वे पूर्णाहुतौर्जुङ्गति ।

३२. नाना उद्वसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन् । यश्चाहिताग्नयो
भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्तामनं दर्शयति ।

३३. ये अनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्ते गृहपतिमेव उद्वसानीय-
घेदा^१ उपासीरन् । उद्वसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविश-
न्तीत्यर्थः । गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्टिप्रतिषेधार्थम् । मुख्यं
गृहपतिमेव न नेदिष्टिनमिति । अथवा तद्देव्यैः स्नात्नीपाकैर्यजे-
रज्जनाहिताग्नय इति च्छान्दोग्यभाष्ये ।

३४. उत्थाय चाग्निष्टोमः सप्तसदक्षिणः षष्ठमनवीय^२ इति
(१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य इच्छ्यात्तुष्ठानं भवति ।

३५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

३६. यस्मिन्पचे यजेत तस्मिन्पचे एते एव सत्त्रिण षड्विजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादिन^१ गृहपतेरेव पृष्ठग्रमनीयो^२ भवतीत्यवसीयते । अस्य गृहपतेः पृष्ठग्रमनीययागे एते एव सत्त्रिण षड्विजः स्फुरित्यर्थः । सत्त्रिणः सत्त्रादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजेरसिति । शाखान्तरश्रुतेषु एकैको यजमान अन्यान्यान्वोडग्रषोडश षड्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठग्रमनीयं करोतीत्यपि च ।

३७. तेभ्यः सत्त्रषड्विग्भ्यः तद्द्याद्यद्देयं स्यात् पृष्ठग्रमनीये । सप्तसं गावो विभज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

३८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ^३ संवत्सरसत्त्रं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

३९. अथशब्दो मङ्गलार्थः । अतः होत्रनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः । तस्यातः । तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्रान्निर्वाह इत्यर्थः । यथा । ऐकाहिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्दस्यावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शास्त्राणि । चतुर्विधे ऽभिजिति विपुवति बृहस्पृष्टे विश्वजिति महामते च षष्ठादिति (१२. ६. ७) माध्यन्दिने सवने^४ पार्थिकात्पृष्ठादेव ।

^१ A • देव C • देव । १ Max. वा throughout. १ C • रात्रिः ।

^२ G उत्तरयोः सवत्रयोः instead of माध्यन्दिने सवने ।

अथ यद्यभिजितं विपुवन्तं दृष्टत्पूष्टं विश्वजितं महाव्रतीयमहरि-
त्युक्त्यानि (१२. २०. ४) कुर्युं चातुर्विंशिकान्युक्त्यानीत्युक्त्यसंख्ये
चातुर्विंशिकानीत्यादि ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिममाप्तौ शिष्टावारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः^१
समाप्तः ।

१ A • इत्यस्यैव व्याख्यानं • C इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽऽदमो ऽध्यायः ।